

BOROVO U ŠTRAJKU

rad u tranziciji 1987. - 1991.

Sven Cvek
Jasna Račić
Snježana Ivčić

BOROVO U ŠTRAJKU: rad u tranziciji 1987. - 1991.

Autori/ce:

Sven Cvek, Jasna Račić i Snježana Ivčić

Izdavač:

Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju,
Trg kralja Petra Krešimira IV br. 2, Zagreb

Za izdavača:

Petra Ivšić

Recenzenti:

dr. sc. Nebojša Blanuša, dr. sc. Branimir Janković

Oblikovanje i prijelom:

Barbara Majnarić, Slobodna domena

Lektura:

Anita Buhin

Tisak:

Kerschoffset, Zagreb

Naklada:

500

Prvo izdanje, 2019.

ISBN: 978-953-58721-3-9

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001044980.

Objavljivanje ove knjige omogućila je Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe sredstvima Ministarstva vanjskih poslova Savezne Republike Njemačke. Ova knjiga ili njezini dijelovi mogu se koristiti bez naknade uz obavezno navođenje izvora. Sadržaj publikacije isključiva je odgovornost autor(ic)a i ne odražava nužno stavove Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

B | baza za
R | radničku
I | inicijativu i
D | demokratizaciju

Sven Cvek, Jasna Račić, Snježana Ivčić

BOROVO U ŠTRAJKU

rad u tranziciji 1987. - 1991.

SADRŽAJ

Kratice korištene u knjizi	1
---	---

UVOD	5
-------------------	---

Kako je nastala ova knjiga. O čemu je u knjizi riječ.
Pregled poglavlja. Napomene čitateljima.

1	15
----------------	----

Borovo i Vukovar, rad i rat. Modernizacija: od Bate do
socijalizma. Formiranje radničke klase. Samoupravljanje
i tržište. Reprezentativnost Borova i „nacionalni poredak
stvari“.

2	39
----------------	----

Krizne 1980-e. Radnički otpor. Kombinat i kriza.
Štednja, nejednakosti i njihove posljedice. Borovo: štrajk
1987. Veliki štrajk 1988. godine i upad u Saveznu skupštinu.

3	67
----------------	----

Sanacija i reorganizacija poslije štrajka 1988. Tržište,
tržište, tržište. Problemi sa samoupravljanjem. Podjele
i nastavak otpora. Markovićeve reforme. Šok terapija i
njezine posljedice. Čekanja i prijetnja otkaza.

4	93
----------------	----

Život u krizi. Vrijeme izbora. Izbori u Vukovaru. Što izbori
donose radnicima? Junski štrajk: rekonstrukcija. Borba
za općine i „sječa direktora“. Radnička borba i borba za
općine. Junski štrajk: interpretacija.

5	123
----------------	-----

Generalni štrajk metalaca. Borovo: nesigurnost, stranački
sukobi i oružje. Restrukturiranjem do stečaja. Nova radna
disciplina. Eskalacija oružanog nasilja. Rat ili štrajk?

	ZAKLJUČNO	151
	O tvorničkim novinama i tjedniku <i>Borovo</i>	161
	Kronologija 1987. – 1991.	167
	Samoupravni rječnik	187
	Zahvale	195
	Bilješke	197
	Bibliografija	207
	O autori(ca)ma	225

Kratice korištene u knjizi

CK	Centralni komitet
DP	Društveno poduzeće
DPO	Društveno-politička organizacija
DPV	Društveno-političko vijeće (Sabora)
DPZ	Društveno-politička zajednica
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica
HUS	Hrvatska unija sindikata
IO	Izvršni odbor
IV	Izvršno vijeće
IV SO	Izvršno vijeće skupštine općine
KNS	Koalicija narodnog sporazuma (Hrvatska demokratska stranka, Hrvatska kršćanskodemokratska stranka, Hrvatska socijalno-liberalna stranka i Socijaldemokratska stranka Hrvatske)
KNSH	Konfederacija nezavisnih sindikata Hrvatske
KV (RADNIK)	Kvalificirani radnik
MZ	Mjesna zajednica
NKV (RADNIK)	Nekvalificirani radnik
OA	Opći akt
OD	Osobni dohodak
OK	Općinski komitet

OOUR	Osnovna organizacija udruženog rada
OSIZ	Osnovna samoupravna interesna zajednica
OSP	Općinsko sindikalno povjereništvo
OSV	Općinsko sindikalno vijeće
OUR	Organizacija udruženog rada
PKV (RADNIK)	Polukvalificirani radnik
RJ	Radna jedinica
RO	Radna organizacija
RPR	Raspodjela prema radu
RS	Radnički savjet
RSIZ	Republička samoupravna interesna zajednica
RZ	Radna zajednica
SAS	Samoupravni sporazum
SDK	Služba društvenog knjigovodstva
SDS	Srpska demokratska stranka
SFRJ	Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
SIZ	Samoupravna interesna zajednica
SIV	Savezno izvršno vijeće
SKH-SDP	Savez komunista Hrvatske – Stranka demokratskih promjena
SK(J)	Savez komunista (Jugoslavije)
SO	Skupština općine
SOA	Samoupravni opći akt
SOUR	Složena organizacija udruženog rada (od 1989. SP)
SP	Složeno poduzeće (do 1989. SOUR)
SPINIR	Sistem primjene i nagrađivanja inovativnog rada
SR	Socijalistička republika
SSH	Savez sindikata Hrvatske (od 1990. SSSH)
SSH	Socijalistička stranka Hrvatske (od 1990., bivši SSRN Hrvatske)
SSJ	Savez sindikata Jugoslavije
SSOH	Savez socijalističke omladine Hrvatske

SSRN	Socijalistički savez radnog naroda
SSS	Srednja stručna sprema
SSSH	Savez samostalnih sindikata Hrvatske (do 1990. SSH)
SUP	Sekretarijat unutrašnjih poslova
SZP	Sredstva zajedničke potrošnje
UKR (RADNIK)	Uvjetnokvalificirani radnik
UO	Upravni odbor
UR	Udruženi rad
USIZ	Udružena samoupravna interesna zajednica
VKV (RADNIK)	Visokokvalificirani radnik
VO	Vijeće općina (Sabora)
VPO	Vojno-pomorska oblast
VSS	Visoka stručna sprema
VSSH	Vijeće Saveza sindikata Hrvatske
VSSJ	Vijeće Saveza sindikata Jugoslavije
VŠS	Viša stručna sprema
VUR	Vijeće udruženog rada (Sabora)
ŽTP	Željezničko transportno poduzeće

UVOD

Kako je nastala ova knjiga.

O čemu je u knjizi riječ.

Pregled poglavlja.

Napomene čitateljima.

Radnja ove knjige smještena je na rubu: između dva desetljeća, dvije republike, dva društvena uređenja, dvije vlasti, između dvije epohe. Unatoč tome, više nego o rezovima, ovo je knjiga o kontinuitetima. U njoj rekonstruiramo iskustvo borovskih radnika u četiri godine prije eskalacije oružanih sukoba u Hrvatskoj. U tom kratkom razdoblju urušava se cjelokupna dotadašnja organizacija društva, a politička i ekonomska pozicija rada i radnika dramatično se mijenja. Kontinuiteti koje pratimo tiču se uspona proturadničkih ekonomskih i socijalnih politika, osiromašenja radnika i ukidanja radnih prava, ali i često prešućenog ili zaboravljenog kontinuiteta borbe i otpora ovim procesima.

Otkud uopće ideja da o ovim temama napišemo knjigu? Odgovor na to pitanje zahtijeva da se osvrnemo na početak našega bavljenja Borovom. Ova je knjiga, pomalo neplanirano, proizašla iz istraživanja naslovljenog „Kontinuitet društvenih sukoba u Hrvatskoj 1987. – 1991.: Borovo“ koje je započelo na zimu 2013. i provodilo se u suradnji Centra za mirovne studije (CMS) i Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju (BRID) iz Zagreba. Istraživanje je potaknuto štrajkom iz 1988. kada su radnici i radnice Borova zauzeli Saveznu skupštinu u Beogradu. O štrajku smo tada znali malo ili gotovo ništa, ali je našu pozornost privukao zbog činjenice da su, samo tri godine prije rata čiji će početak obilježiti tragično uništenje grada Vukovara, radnici Borova zajedno krenuli tražiti pravdu pred jugoslavenski parlament bez obzira na nacionalnost i bez obaziranja na nacionalističke politike. Logičnim se učinilo pitanje: zašto ne znamo za ovaj događaj i što se događalo među ovim radnicima u tri godine koje su uslijedile? U istraživanje smo krenuli otvoreno, ne znajući točno što nas čeka, ali sa željom da osvijetlimo ovaj period, zapostavljene događaje koji su ga obilježili te da pronađemo neke odgovore na brojna pitanja koja su se otvarala dok smo rekonstruirali iskustvo Borovčana u ovom turbulentnom razdoblju. Vrlo se brzo ispostavilo da je početno pitanje moguće upćiti: kako su se društveni nemiri, definirani sukobom između radništva i nositelja političke moći, pretvorili u sukobe između društvenih skupina i država određene etno-nacionalnom logikom? Kao što ćemo pokazati u knjizi, iza ove pojednostavljene formulacije krije se niz povezanih procesa: od strukturnih promjena u ekonomskoj i političkoj sferi SFRJ, preko uspostavljanja novih, kapitalističkih društvenih odnosa (napose vlasničkih),

do narodne mobilizacije (ili demobilizacije) kroz uspostavu etno-nacionalnih država na temeljima socijalističke Jugoslavije.

Između prvog posjeta Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, koji je za cilj imao dokumentirati štrajk radnika Borova iz ljeta 1988., i knjige koja se nalazi pred vama stvari nisu tekle glatko, niti su bile vođene jasnim planom, pa tako nije ni bilo za pretpostaviti da će ova knjiga uopće nastati. Okolnosti u kojima smo radili, u mnogočemu neobične – zbog našeg obrazovanja, vaninstitucionalne organizacije istraživanja, interdisciplinarnog pristupa na rubu historiografije, historijske sociologije i etnologije – istovremeno su nam posao olakšavale i poprilično ga komplicirale.

Prvi od izazova s kojim smo se susreli bilo je definiranje istraživačkog problema. Baviti se temom rada i radništva u posljednjim godinama SFRJ znači na svakom koraku nailaziti na zanemarene i ignorirane fenomene: radničke mobilizacije, zakonodavne i institucionalne promjene, mnoštvo mikropovijesti radnih kolektiva, slom i uspon političkih stranaka, ... Dilema nije nedostajalo: Kako obuhvatiti najvažnije društveno-ekonomske promjene na razini jednoga radnog kolektiva? Kako ne zanemariti sve specifičnosti borovskog iskustva, po mnogočemu jedinstvenog, baveći se širim društvenim procesima u SFRJ? Kako opravdati fokus na rad i klasu dok se približavamo točki krvavih sukoba na području SFRJ? Što uopće znači baviti se radom u posttranzicijskoj Hrvatskoj?

Potruga za odgovorima na ova pitanja nastavlja se i u ovoj knjizi, najčešće bez konačnih odgovora. Vremensko razdoblje kojim se bavimo, od ljeta 1987. do ljeta 1991., neizbježno smješta ovo istraživanje u red onih koja se bave raspadom SFRJ. Ali, iako je to djelomično točno, najveći se dio već napisanog o raspadu Jugoslavije ne dodiruje centralnih pitanja naše knjige. U kapitalnim djelima o raspadu bivše države nismo našli informacije o događajima koje pratimo, a koji se prije svega tiču radničkog iskustva reorganizacije ekonomskog i društvenog života u posljednjim godinama SFRJ. U postojećoj literaturi, procesi koje u ovoj knjizi postavljamo u središte često se podređuju analizi odnosa između političkih elita i nacionalnih grupa, ponekad se potpuno izuzimaju iz jednadžbe, ili se, u gorim slučajevima, falsificiraju. Pritom nije neuobičajeno naići ni na umjetno ispisivanje povijesti etničkih grupa, pa je tako i bavljenje poviješću Hrvatske unutar SFRJ svedeno na dokazivanje kako, premda žive u istoj republici, konstitutivni narodi žive odvojene povijesti primarno određene njihovom etničkom pripadnošću. Ukratko, u konzultiranoj literaturi o ovome razdoblju susretali smo se najčešće s ponovnim ispisivanjem povijesti nacionalnih (etničkih) grupa, gdje se etnička pripadnost pojavljuje kao centralni princip organizacije društvenog života – ili kraće kao pokretač povijesti – a stvaranje samostalne nacionalne države kao njezina svrha. Ovakav će istraživački pristup Florian Bieber nazvati „metodološkim nacionalizmom“ i „čitanjem povijesti unazad“, koje karakterizira reinterpreteranje događaja iz prošlosti iz perspektive novouspostavljenih nacionalnih država. Nerijetko su u takvim interpretacijama događaji onoliko bitni koliko ukazuju na linearno

kretanje povijesti koje nužno vodi k ostvarenju samostalnosti i nezavisnosti nacionalnih država. Oni fenomeni i događaji koji ne ukazuju na neminovnost takvog raspleta radije se izostavljaju iz analize.¹ Pišući o poslijeratnom Vukovaru, Kruno Kardov na istom će tragu zaključiti kako se kompleksnost vukovarske povijesti retrospektivno prilagođava novouspostavljenom „nacionalnom poretku stvari“.²

U ovoj se knjizi trudimo ne robovati „nacionalnom poretku stvari“ koji ponekad više zamagljuje nego što otkriva. Umjesto toga, ovdje smo pokušali ispričati tri priče: onu o radnicima Borova i njihovom životu u vremenu krize, zatim priču o jugoslavenskome socijalističkom projektu i njegovom kraju, te priču o restauraciji kapitalizma u kontekstu globalnog napada na rad i socijalnu državu. S obzirom na ovakav fokus, očekujemo i prihvaćamo prigovor kako su međurepublički odnosi i nacionalne mobilizacije, „događanja naroda“, skupovi, provokacije i zločini u nekoj mjeri zanemareni u knjizi. Ali, oni koji žele čitati o ovim fenomenima zasigurno neće biti zakinuti njihovim izostavljanjem ili guranjem u drugi plan, s obzirom na nebrojene (a nerijetko i kvalitetne) znanstvene članke, doktorske disertacije, zbornike i monografije koje su njima posvećene.

Detalnija analiza bila bi potrebna da bismo objasnili zašto je restauracija kapitalističkih društvenih odnosa u Jugoslaviji – temeljita reorganizacija ekonomske i političke zajednice – u mnogima od prijašnjih istraživanja od marginalnog značenja. Jedan od razloga koji se zdravorazumski nameće jest da takvu analizu uvjetuje naša sadašnjost – povijest ispisuju pobjednici. U ovom slučaju, ono što je pobijedilo su nacionalne države s ekonomijom utemeljenom na privatnom vlasništvu i „slobodnom tržištu“. U današnjim uvjetima baviti se pitanjem rada u Jugoslaviji kao transnacionalnom kategorijom znači dovesti u pitanje kapitalizam i etno-nacionalizam kao neupitne temelje nove, „post-socijalističke“ normalnosti. Kako će pokazati stranice pred vama, baviti se pitanjem rada krajem 1980-ih znači progovoriti upravo o uspostavljanju nove „normalnosti“ koju trenutačno živimo, ali i iznijeti na vidjelo široki i zaboravljeni otpor istome procesu. Ukratko, predmet našega bavljenja, kao i način na koji mu pristupamo, dovode u pitanje povijesnu nužnost navedenih temelja današnjih post-jugoslavenskih društava.

Nacionalističke i liberalne povijesti, kojima je zajednička kategorička diskreditacija socijalističkoga samoupravljanja, više ili manje prešutno pretpostavljaju da u posljednjim godinama SFRJ više nitko nije vjerovao u ideju radnika kao društvenog subjekta. Ali, već površan pregled tadašnjih dnevnih novina (kao i pogled na popularnu kulturu) pokazuje suprotno. Rad, naime, 1980-ih postaje sve samo ne zastarjela socijalistička kategorija. Krajem 1980-ih Jugoslavija je suočena s dotad neviđenom štrajkaškom aktivnošću, u to vrijeme među najintenzivnijima u Europi. Radnice i radnici u štrajku tada se pozivaju upravo na one navodno zastarjele kategorije: radničko odlučivanje, poštene plaće, solidarnost i jednakost. Naša historiografija, slijepo usredotočena na elite, upamtila je samo one štrajkove koji su na

neki način imali doticaja s figurama vladajuće klase. Mobilizacije stotina tisuća radnika – tijekom 1989. u SFRJ štrajka 500.000 radnika – nacionalne su povijesti zaboravile. Kao najbolja ilustracija ove teze može nam poslužiti štrajk radnika iz beogradske Rakovice: njihovo mjesto u povijesnom sjećanju služi isključivo kao moment u legitimaciji mita o preobraćenju narodnih masa na nacionalističke politike Slobodana Miloševića. Radnici čije djelovanje ne podupire ovakvo, nacionalno viđenje povijesti – rudari Labina, Đurđevika, Bora, Zenice, Trbovlja, metalci Novog Sada, Zenice, Mostara, Zadra, Šibenika, Knina, Splita, Maribora, Siska, radnici ŽTP-a, Jugoplastike, Jugoturbine, Borova, prosvjetari, zdravstveni radnici i brojni drugi čije se djelovanje ne uklapa u nove nacionalne povijesti – pali su u zaborav.

Iako knjiga detaljno rekonstruira kratko vremensko razdoblje u povijesti jedne tvornice i jednoga grada, nastojali smo detaljnom analizom skicirati kompleksne društvene promjene koje ne zahvaćaju samo Borovo i Vukovar, pa ni isključivo Jugoslaviju. Premda ćete u knjizi susresti svjedočanstva radnika Borova, niz osobnih perspektiva koje daju uvid u iskustvo života u specifičnome vremenu i prostoru, oni koji će se dohvatiti ove knjige kako bi dopunili povijest Borova ili se upustili u nostalgična prisjećanja vjerojatno će ostati razočarani. Radeći na istraživanju, opetovano smo svjedočili kako među radnicima i zaljubljenicima u Borovo postoji potreba za stalnim prisjećanjem na slavne dane tvornice, za prepričavanjem najsitnijih detalja o njezinom nastanku, ili za prizivanjem anegdota s bivšim kolegicama i šefovima. No, koliko god smo i sami ponekad bili zavedeni legendarnim statusom Borova i njegovom ulogom u životu vukovarskoga kraja, u ovoj knjizi nije nam bila namjera čitatelju pružiti takav tip intimnoga prisjećanja. Onima koji tako nešto očekuju knjiga će predstavljati razočaranje jer je u njoj složeno iskustvo rada i života s Borovom svedeno tek na detaljnu analizu jedne kratke i dramatične sekvence iz njegove povijesti. Neki će možda knjigu uzeti u ruke nadajući se da je u njoj ovjekovječeno i neko njihovo osobno iskustvo. Ako nam je to ponegdje i pošlo za rukom, bilo je to takoreći slučajno. Unatoč mnoštvu pojedinačnih detalja i konkretnih situacija i iskustava koji su razasuti knjigom, naš je cilj prvenstveno bio pružiti uvid u općenite procese društvene promjene. Kroz praćenje borovskih radnika i njihove tvornice mi zapravo nudimo nacrt složenoga procesa transformacije jugoslavenskoga društva na primjeru života jednoga radnog kolektiva. Spomenimo također da smo iz mora empirijskih podataka nastojali izdvojiti one koji upućuju na šira i općenitija značenja: cilj nam je bio ionako kompleksnu materiju svesti na mjeru koja će čitateljima biti pristupačna, ali im također omogućiti uvid u zaboravljene događaje iz naše prošlosti.

Pri rekonstrukciji povijesti kojom se bavimo u knjizi oslanjali smo se prije svega na analizu novinskih članaka, a posebno na tvorničke novine *Borovo*. (Kada u tekstu naiđete na Tjednik s velikim T misli se na naš glavni arhivski izvor.) Iako je ova odluka bila povezana s činjenicom da je arhiv kombinata za razdoblje kojim se bavimo nestao ili je uništen, izbor tvorničkoga lista

kao glavnoga arhivskog izvora u ovom se slučaju pokazao produktivnim. (Fenomenu tvorničkih novina zato smo posvetili zaseban tekst na kraju knjige.) No, pri analizi prijelomnih trenutaka u našoj pripovijesti koristili smo se regionalnim i republičkim dnevnim novinama (*Glas Slavonije, Vjesnik, Politika, Večernji list, Novi list, Slobodna Dalmacija*), tjednicima (*Danas, Radničke novine*, odnosno kasnije *Sindikalna javnost*), lokalnim listovima (*Vukovarske novine, Karlovački tjednik, Jedinstvo, Lički vjesnik*) i drugom tvorničkom štampom (*Željezarac, Brodosplit, Jugoplastika*). Uz to, obavili smo i petnaest intervjua s bivšim radnicima Borova. Pokazalo se da se navedeni izvori međusobno dobro nadopunjuju. Na ovaj smo način osigurali neki tip triangulacije podataka (tjednik *Borovo* – ostale novine – intervjui).

Recimo nešto o organizaciji sadržaja u knjizi. Generalno, tijekom izlaganja balansira između kronološkoga i problemskog opisa događaja u Kombinat, Republici i SFRJ. To znači da su neki dijelovi knjige organizirani oko određenoga problema, dok smo se u drugima trudili držati kronološkog razvoja događaja.

U prvom poglavlju čitatelja upoznajemo s tvornicom i kombinatom Borovo, iznova otkrivajući Vukovar i Borovo naselje prije rata. Kroz ovo poglavlje pozivamo čitatelje da naprave odmak od slike Vukovara kao mitskoga mjesta stradanja i upoznaju grad u kojemu žive radnici Borova – glavni protagonisti ove knjige. Povijest Borova i logiku organizacije života oko industrijske proizvodnje skiciramo kroz tri države, zaustavljajući se na 1980-im godinama. U istome poglavlju kratko upozoravamo i na neke kontradikcije i tenzije u organizaciji društvene zajednice za vrijeme SFRJ (poput pozicije u blokovskoj podjeli Europe, utjecaja tržišnih mehanizama na samoupravno odlučivanje, podjela među radnicima i slično), ne bismo li upoznali čitatelja s duljim povijestima i širim značenjem sukoba koji kulminiraju krajem 1980-ih godina.

U drugome poglavlju bavimo se ekonomskom krizom koja zahvaća Borovo i Jugoslaviju 1980-ih i njezinim socijalnim posljedicama: opadanjem životnoga standarda, rastom nezaposlenosti i jačanjem društvene polarizacije između proizvodnih i neproizvodnih radnika. Udari na društveni standard radnika koji snose najveći teret krize ne prolaze bez borbe. U ovome se poglavlju prisjećamo danas zaboravljenoga masovnog otpora radnika. Rekonstruiramo i dva velika štrajka u Borovu: jedan iz ljeta 1987., kada je smijenjeno rukovodstvo Kombinata, i drugi iz ljeta 1988., kada borovski radnici napuštaju Kombinat zahtijevajući političke promjene – prvo pred vukovarskom općinom, a onda i pred saveznim institucijama u Beogradu. U dramatičnome pohodu, koji će danima okupirati jugoslavenske medije, borovski radnici tom prilikom zauzimaju Skupštinu Jugoslavije.

Borovski pohod rezultirao je privlačenjem pažnje i javnosti, ali i čelnih institucija koje svoju posvećenost rješavanju ekonomske krize u SFRJ demonstriraju velikim angažmanom oko jednoga njezina paradigmatškog slučaja. Svita saveznih, republičkih i sindikalnih čelnika surađuje s borovskim

rukovodstvom ne bi li izradili plan sanacije i reorganizacije poduzeća. U trećemu poglavlju, osim pokušaja reorganizacije Kombinata pratimo i pokušaj reorganizacije jugoslavenske ekonomije u cjelini. Promjene u razdoblju između štrajka u Beogradu i početka Markovićevih mjera 1990. možemo sažeti ovako: dok reformu jugoslavenske ekonomije oblikuju uvjeti stranih kreditora, u Kombinat u granice promjena postavljaju zahtjevi domaćih banaka; na razini federacije radi se na stvaranju uvjeta za zatvaranje nerentabilnih poduzeća i promjenu vlasništva, a na razini poduzeća za rješavanje viška radnika i povećanje efikasnosti. Već definiranom smjeru promjena prepreku predstavlja kontinuirani radnički otpor i oslabljene samoupravne institucije. Kako bi se otpor zaobišao, od početka 1990. promjene se događaju po sili zakona: u nelikvidnim poduzećima pokreću se stečajevi, ukida se mogućnost otvaranja društvenih poduzeća, a samoupravni se organi razvlašćuju.

Dok se institucije ekonomske demokracije ukidaju, demokratizira se uže shvaćena politička sfera. U četvrtome poglavlju na scenu stupaju novi politički akteri. Naš fokus je i dalje na radu i radnicima, ali ovdje opisujemo kako novi društveni uvjeti oblikuju radničko djelovanje. I nakon što vlast u Hrvatskoj preuzima HDZ, pobjednik na prvim višestranačkim izborima, otpor radnika ne staje. U ovome poglavlju pokazujemo kako nova vodeća stranka koristi postojeće radničke borbe kako bi zauzela one pozicije u društvu koje još drže „stari kadrovi“. Pritom nas posebno zanima dinamika društvenih sukoba na razini općine. Jedna od četrdesetak općina u kojima HDZ nije osigurao izbornu pobjedu bio je i Vukovar. U četvrtome poglavlju detaljno rekonstruiramo jedan borovski štrajk iz lipnja 1990. („Junski štrajk“). Za vrijeme ovoga štrajka radnici surađuju sa središnjom (HDZ-ovom) vlasti u Zagrebu na smjeni rukovodstva kombinata. Po prvi put u Borovu, radnici u štrajku dijele se po etničkoj ili nacionalnoj liniji. Ove podjele bile su povezane s činjenicom da štrajkom dominiraju radnici koji se predstavljaju kao HDZ-ovi članovi što, u situaciji poslijeizbornih previranja u Republici, doprinosi nepovjerenju radnika srpskoga porijekla. U poglavlju širimo svoj fokus i na druga poduzeća u Hrvatskoj kako bismo pokazali da je uplitanje u radničke borbe bilo dio HDZ-ove, ali i SDS-ove strategije za zauzimanje onih pozicija utjecaja i moći koje ove stranke nisu uspjele osvojiti na izborima.

Nakon što smo u četvrtome poglavlju pokazali kako izborni uspjesi nacionalističkih stranaka i njihove poslijeizborne intervencije u štrajkove kompliciraju radnički otpor, u petome poglavlju pokazujemo kako ovakav razvoj događaja nipošto ne govori o konačnome preokretu ili odustajanju od radničke borbe. Nisu samo nacionalističke politike bile te koje su otežavale otpor. Zbog restrukturiranja privrede u Hrvatskoj deseci tisuća radnika završavaju na burzi rada, stotine tisuća su na čekanju, plaće ne pokrivaju životne troškove, a zbog krize u privredi sredstava manjka i u školstvu i u zdravstvu. Bilježimo kako štrajkaju borovski javni servisi, kako radnici ne uspijevaju podmiriti osnovne potrebe (poput stanarine) te kako kao najveća bojazan i dalje stoji pitanje otkaza. Ipak, ni ovo ne znači da radnička borba

staje. Krajem 1990. borovski se radnici pridružuju prvome generalnom štrajku hrvatskih metalaca (koji je bio praćen štrajkom podrške tekstilaca) u kojemu koordinirano sudjeluje preko 60.000 radnika. Na primjeru generalnoga štrajka metalaca govorimo o strategijama fragmentacije i diskreditacije radničkoga otpora od strane HDZ-a i njemu bliskih sindikata. Među njima se posebno ističe proizvodnja etničkih podjela među radnicima, pri čemu se etnička (ili nacionalna) pripadnost nastoji izravno prevesti u političku poziciju, odnosno podršku HDZ-ovoj vladi s jedne, ili podršku ostacima staroga režima te SDS-ovim pobunjenicima s druge strane. Radničkoj borbi, kako pokazujemo u petome poglavlju, na kraj staje tek izbijanje otvorenoga oružanog nasilja.

Iz gornjega je pregleda vidljivo da u četvrtome i petome poglavlju tekst knjige postaje nešto zgusnutiji kako svoj fokus odmičemo od Borova. Ovaj je odmak bio potreban da bismo ukazali na slične procese drugdje u Republici, ali i da bismo u priču uveli nove političke i društvene snage, prvenstveno novoosnovane političke stranke.

Nakon pet poglavlja u kojima razlažemo probleme i događaje kojima se bavimo, slijedi zaključak. Pri kraju knjige nalazi se kraće poglavlje posvećeno zapostavljenome fenomenu tvorničkih novina. Naš primarni arhivski izvor, tjednik *Borovo*, poslužio nam je da kažemo nešto više o samome listu, o tradiciji iz koje je nastao i u kojoj je odigrao važnu ulogu te o trenutku u kojemu se tvorničke novine kao kulturni fenomen marginaliziraju.

Knjiga je opremljena s nekoliko sadržajnih dodataka. Prvo, tu su citati radnika Borova prikupljeni polustrukturiranim intervjuima koji su grafički (kurzivom) izdvojeni od ostatka teksta. Kako ne bi opterećivali glavni tekst, na plavoj pozadini izdvojili smo neka detaljnija pojašnjenja ili opise događaja i fenomena koji nadopunjuju i pomažu praćenje osnovnoga teksta. Među popratnim sadržajima u knjizi mogu se naći i tragovi koje su problemi kojima se bavimo ostavili u jugoslavenskoj kulturi: ograničili smo se pritom uglavnom tek na nekolicinu (više ili manje popularnih) pjesama. Za snalaženje u knjizi nužno je razumijevanje organizacije ekonomskoga, društvenoga i političkog života u SFRJ što podrazumijeva ovladavanje određenim (zaboravljenim) vokabularom. U malome samoupravnom rječniku na kraju knjige naći ćete neke ključne termine za koje se nadamo da će vam pomoći bolje razumjeti ovu knjigu, ali i jugoslavenski samoupravni socijalizam. Uz Rječnik, u knjizi je i kronologija događaja od 1987. do 1991. koja omogućava čitatelju lakše snalaženje i smještanje događaja u Kombinat u Republici u odnosu na neke referentne točke naše povijesti. Kronologija je selektivna i prati prije svega događaje u Kombinat, zatim u Vukovaru i na kraju najvažnije događaje u Republici i Federaciji.

Za kraj, nekoliko praktičnih napomena:

Rezultate istraživanja dosada smo prezentirali na razne načine: kroz stručne i znanstvene radove, sudjelovanjem na domaćim i međunarodnim konferencijama, izlaganjima u okviru raznih događanja te organiziranjem izložbe pod nazivom *Kome treba poduzeće? Kombinat Borovo 1988. – 1991.* Na

izložbu smo posebno ponosni jer smo je postavili u četiri grada – u Zagrebu, Puli, Splitu i Vukovaru – te na taj način vizualno prikazali rezultate i materijale iz istraživanja. Za potrebe izložbe napravili smo i internetsku stranicu (borovo1988.radnickaprava.org) na kojoj je dostupan sav materijal korišten na izložbi, informacije o istraživanju i s njim povezanim aktivnostima te tekstovi koji su iz istraživanja proizašli. U sastavljanju knjige koristili smo se dijelovima znanstvenih i popularnih članaka koje smo dosada objavili, kao i dijelom materijala korištenoga za izložbu. Namjera nam je bila napisati knjigu koju mogu čitati svi zainteresirani za ovu tematiku, a ne samo stručnjaci za pitanja koja knjiga otvara (npr. sociolozi, povjesničari, etnolozi i drugi). Iako je u temelju ove knjige istraživanje koje je rezultiralo objavljivanjem više znanstvenih radova, ona u načelu nije pisana znanstvenim jezikom. Da bismo knjigu učinili pristupačnijom, pokušali smo je što je više moguće rasteretiti od teorijskoga žargona i znanstvene aparature. Na primjer, čitatelji su već vjerojatno primijetili da termine „etnički“ i „etnicitet“ (koji su uobičajeni u stručnoj literaturi) te „nacionalni“ i „nacionalnost“ (koji su bili u svakodnevnoj upotrebi u Jugoslaviji) ovdje koristimo kao sinonime. Dakle, odluka da se knjiga u nekoj mjeri oslobodi od terminologije sa sobom je donijela određene posljedice. Jedna od njih tiče se bilješki (fusnota), koje su u knjizi rezervirane za navođenje arhivskih i drugih referenci na koje smo se pri pisanju knjige oslanjali. Međutim, reference smo navodili samo ondje gdje se izravno pozivamo ili citiramo određene autore ili ondje gdje smo smatrali važnim navesti na temelju kojih smo izvora rekonstruirali neki događaj. Čitatelji koje detaljnije zanima koje smo korpuse znanja u istraživanju koristili neka obrate pažnju na iscrpnu bibliografiju na kraju knjige: u nju smo uključili sve što nam je u bilo kojemu trenutku koristilo da bismo došli do uvida koje ovdje prezentiramo. Druga posljedica težnje za pristupačnošću tiče se upotrebe ili izbjegavanja stručnih termina. Ako bi se u tekstu pojavila dilema treba li upotrijebiti stručan termin koji će doprinijeti analitičkoj preciznosti, ali potencijalno odbiti neupućene, odlučili smo se za često manje precizne, ali svakodnevnije izraze koji će biti bliži širemu krugu čitatelja. No, i pred takve čitatelje materijal koji ovdje izlažemo zasigurno stavlja određene izazove. Onome tko se odlučio upustiti u našu priču o borovskim borbama zato savjetujemo da u nju krene oboružan, u jednakoj mjeri, znatiželjom i strpljenjem.

1

Borovo i Vukovar, rad i rat.

Modernizacija: od Bate do socijalizma.

Formiranje radničke klase.

Samoupravljanje i tržište.

Reprezentativnost Borova i „nacionalni poredak stvari“.

Prije nego se okrenemo glavnoj temi ove knjige, a da bismo pojasnili kakvu ulogu u njoj igra negdašnji Jugoslavenski kombinat gume i obuće – Borovo, valja nešto reći o samome Borovu. No, govoriti o Borovu nije jednostavno. Kako mu prići? Odakle početi? Što spomenuti, a što izostaviti? Naši odgovori na ova pitanja nužno će biti vođeni našim istraživačkim interesima o kojima smo ponešto rekli u uvodnome poglavlju. Ako je ono predstavljalo uvod u knjigu, onda ovo poglavlje predstavlja uvod u Borovo. Pod „Borovom“ pritom podrazumijevamo i borovske industrijske pogone, i ukupnu društvenu infrastrukturu, i odnose izgrađene oko tvornice; dakle, mislimo i na naselje, na Tjednik, na radničke savjete, kulturne sadržaje i sportske klubove, ... Namjera nam je ovdje u vrlo širokim potezima ocrtati općeniti značaj i značenje Borova ne bi li širina implikacija koje imaju događaji kojima se bavimo u knjizi postala jasnija, ali i da bismo probleme kojima se bavimo postavili u širi povijesni i društveni kontekst. Budući da se naša problematika tiče trenutka (1987. – 1991.) u kojem se smjenjuju i lome dugotrajniji procesi, na ovome ćemo mjestu ukratko opisati mjesto Borova u dva takva procesa. Prvi se tiče modernizacije vukovarskoga kraja, prije i za vrijeme socijalizma. Drugi se tiče načina na koje je Borovo, kao paradigmatički primjer industrijskoga sistema fordističkoga tipa, sudjelovalo u formiranju jugoslavenske radničke klase najprije u Kraljevini, a zatim u socijalističkoj Jugoslaviji. Prije toga, nekoliko riječi o tome što uopće znači baviti se Borovom u Hrvatskoj danas.

BOROVO I VUKOVAR, RAD I RAT

Započnimo prigodno reklamom za obuću. Čuvene borovske patike Startas na inozemnom se tržištu danas reklamiraju kao „originalne nesvrstane tenisice“ (*the original non-aligned shoe*), proizvedene 1976. u tvornici kojom su upravljali njezini radnici. Stranom se tržištu nudi i televizijska reklama za Startasice iz 1987. kada je Borovo sponzoriralo Univerzijadu, sveučilišne olimpijske igre koje su te godine održane u Zagrebu. U reklami se prizori s otvaranja igara – koji neodoljivo podsjećaju na jugoslavenske omladinske sletove – izmjenjuju s prizorima industrijskoga proizvodnog procesa, dok u pozadini svira disko hit sarajevske grupe Mirzino jato („Apsolutno tvoj život je moj“). I na domaćem se tržištu reklamne kampanje Borova oslanjaju na prošlost i povijest. Ali, ovoga puta ta je povijest organizirana oko statusa koji grad Vukovar ima u

BOROVO 1934.

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

suvremenoj, postjugoslavenskoj Hrvatskoj. Sloganom „Jer volim Vukovar“ potencijalne se kupce poziva da svoj novac potroše patriotski i kupe upravo borovsku obuću, ne bi li na taj način „pomogli obnovi gospodarstva grada heroja“.¹

Dok se u prvome slučaju marketinški poziv potrošačima oslanja na egzotične fenomene iz zemlje koje više nema (nesvrstanost, socijalističko samoupravljanje, slet), u drugome on počiva na tragičnoj sudbini Vukovara koja u današnjoj Hrvatskoj predstavlja simbolički kamen temeljac samostalne nacionalne države i ikonu domoljublja. Dok u prvome slučaju jugoslavenski socijalizam služi kao živopisan začim koji bi trebao pomoći plasiranju borovskih proizvoda na Zapad, iz drugoga je jugoslavensko i socijalističko nasljeđe Borova u potpunosti izbrisano ratnim stradanjem koje je slijedilo.

Neka nam ova uvodna anegdota posluži kao potpora sljedećoj tvrdnji: i najpovršnije bavljenje Borovom neminovno nas dovodi do zapostavljenih i – iz bilo kojih razloga – problematičnih aspekata našega povijesnog iskustva. Nadalje, i onda kada govorimo o prošlosti Borova neizostavno se dotičemo naše suvremenosti i bitnih pitanja, događaja i procesa koji oblikuju život našega društva danas. Borovo, dakle, naš pogled skreće u dva smjera: prema našoj socijalističkoj (jugoslavenskoj) prošlosti – pitanjima rada, industrije, socijalizma, i prema našoj sadašnjosti – pitanjima rata, uništenja jednoga grada, razaranja jedne (višenacionalne) i stvaranja druge (etnonacionalne) države. U ostatku ovoga poglavlja pozabavit ćemo se upravo drugačijim pogledom na Vukovar koji nam bavljenje Borovom omogućuje. Neizbježno, drugačiji pogled na Vukovar omogućit će nam i drugu perspektivu na povijesni trenutak koji označuje granicu naše suvremenosti: trenutak u kojem se isprepliću tranzicija i rat, odnosno u kojem se sumrak socijalizma i

DIO BOROVA
NASELJA 1940.
IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

dolazak kapitalizma isprepliću s nasilnim raspadom SFRJ i osamostaljenjem Hrvatske. Upravo taj povijesni trenutak i te teme u središtu su interesa ove knjige. Da bismo razložili njihovu vezu s Borovom i postavili osnovni okvir za njihovo razumijevanje, pobrojat ćemo neka od pitanja koje Borovo pred nas postavlja.

Pozabavimo se najprije ukratko slikom grada Vukovara kakva se pomalja iz vizure našega istraživanja. Danas je grad Vukovar pretvoren u nacionalni simbol ili mit. Njegov je temelj bitka za Vukovar i tragično razaranje grada od strane JNA i srpskih paravojnih formacija u studenome 1991. godine. Danas se razgovori i diskusije o tome gradu vode isključivo o ratu (za državu), o ratnim razaranjima i žrtvama, o našim herojima i njihovim zločincima, o Hrvatima i Srbima, o etničkim podjelama (npr. u školama), o ćirilici i latinici, o većini i manjini, tek ponekad i o nezaposlenosti i općoj besperspektivnosti. Učenici hrvatskih škola koji organizirano posjećuju Vukovar iz njega se vraćaju s predodžbom o gradu koji prije rata kao da nije ni postojao. Vukovar je tako u današnjoj društvenoj memoriji sveden na status nacionalne žrtve i nacionalnoga heroja, a njegovi su stanovnici lišeni osobne povijesti i životnoga iskustva nepovezanih s ratnim stradanjima.

Slika Vukovara koja se pojavljuje kada gradu priđemo kroz Borovo drugačija je te iz sjećanja hrvatskoga društva praktički izbrisana. Zapitamo li se o povezanosti sudbina Borova i Vukovara, posebno u trenutku krize s kraja 1980-ih, vidjet ćemo da grad i društvene veze koje ga sačinjavaju nisu uništeni tek ratom i njegovim posljedicama, već i posljedicama napuštanja socijalističkoga i prelaska na kapitalističko društveno uređenje u posljednjim godinama Jugoslavije. (O njima će biti riječi kasnije.)

Jedan od učinaka svođenja Vukovara isključivo na ratnu žrtvu je i to da se iz

**ULAZ U
TVORNICU 1957.**

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

društvenoga pamćenja briše Vukovar kao industrijski grad i grad s dugom tradicijom radničkoga organiziranja u kojemu je suživot Hrvata i Srba, najbrojnijih od 23 etničke grupe koje ondje tradicionalno obitavaju, bio banalna, svakodnevna životna činjenica. Na prijelazu iz 1980-ih u 1990-e, u turbulentnom vremenu kraja socijalizma, glavni problemi u Vukovaru nisu bili nacionalni, kako bismo iz perspektive današnje vladajuće istine mogli pomisliti, već oni socijalni ili egzistencijalni.

U razdoblju kojim se ovdje bavimo – a radi se, kako ćemo vidjeti, o razdoblju krize – Vukovar je bio važno jugoslavensko industrijsko središte i jedan od gradova s najvišim standardom u zemlji. Kako piše sociolog Kruno Kardov, i što potvrđuju naši intervjui, „do devedesetih godina grad je prostorno potpuno izmiješane etničke strukture u kojima su se razvili susjedski odnosi i gdje se nije poklanjala dodatna pažnja nacionalnosti“, uz postojanje „etnički više ili manje homogenih četvrti“. Zanimljivo je da Kardov dodaje, pozivajući se na Josipa Županova, kako je takvoj demografskoj slici grada doprinio proces industrijalizacije, zahvaljujući kojoj „pripadnici različitih etnikuma stanuju u istim stambenim zgradama, rade u istim radnim organizacijama“, pa se „među njima [...] zbog fizičke blizine i zajedničkih aktivnosti stvaraju primarni društveni odnosi, koji su slični kao i oni u komšiluku u seoskim zajednicama“. ² U industrijalizaciji i urbanizaciji vukovarskoga kraja, kao i u općenitom doprinosu njegovu prosperitetu, upravo je Borovo odigralo ključnu ulogu. S više od dvadeset i dvije tisuće zaposlenih pred kraj 1980-ih, vukovarski je kombinat gotovo šest desetljeća predstavljao temelj razvoja grada i regije. Danas, Borovo zapošljava 600 – 700 radnica i radnika. Da bismo razumjeli značaj Borova za Vukovar i njegovu okolicu moramo se okrenuti njegovome razvojnem putu.

MODERNIZACIJA (1): BATA

Današnje Borovo izraslo je iz tvornice cipela Bata-Borovo koju je 1931. kraj Vukovara sagradio češki kapitalist Tomaš Bata. (Nakon smrti Tomaša Bate 1932. poduzeće vodi njegov brat Jan. U nastavku teksta termin „Bata“ odnosi se prvenstveno na samo poduzeće.) Ovo je bilo vrijeme Batine velike svjetske ekspanzije. Tvornica i njezino naselje koje je Bata sagradio na Dunavu bili su dio njegova globalnoga poslovnog carstva koje se protezalo od Europe do Južne Afrike, od Indije, Singapura i Egipta do SAD-a. Inspiriran organizacijskim inovacijama Amerikanca Henryja Forda (kao i Nijemca Carla Zeissa) te motiviran imperativom povećanja produktivnosti i efikasnosti, Bata je širom svijeta gradio integrirane proizvodno-stambene komplekse, poznate i kao „Bataville“ ili „Bat'a company town“, nalik onom koji su činili Borovo i njegovo naselje. Lokaciju kraj Vukovara Bata je odabrao s namjerom širenja prema istočnome tržištu i tržištu sjeverne Afrike. Kao i drugdje, odabir je bio povezan i s njegovom uobičajenom praksom da za rad u tvornici koristi jeftinu, nekvalificiranu i neorganiziranu radnu snagu sa sela.

Vukovarski je kraj, kao jedan od čvorova u Batinoj internacionalnoj poslovnoj mreži, tako postao dijelom globalnih tokova kapitala, povezan s udaljenim točkama na planetu i ovisan o kretanjima na svjetskome tržištu. Vukovarske radnice i radnici, kako oni otprije vični najamnome radu tako i oni mnogobrojniji, netom (potpuno ili djelomice) otrgnuti od zemljoradnje, našli su se podvrgnuti istoj, industrijskoj radnoj i životnoj disciplini kao i njihovi kolege u Batinim pogonima i naseljima u Engleskoj, Francuskoj, Indiji, Kanadi, Brazilu ili SAD-u.

Bata svoju tvornicu na periferiji Vukovara podiže u vrijeme ekonomske krize čije je posljedice, ni prvi ni posljednji put, snosilo prvenstveno radništvo i seljaštvo. Gradnja tvornice i njezina naselja u Borovu – a koju je pratila gradnja cesta, kulturnoga centra, kina, sportskih stadiona, vrtića, osnovne škole, radničke kantine, robne kuće, ambulante, električne centrale, aerodroma – imala je ogroman utjecaj ne

TVORNICA

Josip Cazi, 1933.

Tvornica, ko gvozdena neman pod
sunčanim plamom,
stenje, drhti i zuče.
Nad džinovskim, crvenim hramom
dim se ko sablast vuče.

U tvornici se vrte konveri,
hiljadudevetsto naših ruku po taktu
se diže,
lubove, gornje i donje dijelove,
pete, brandzole, donove,
po broju, po mjeri,
na kalupe niže.

U tvornici čelična traka plovi ko
rijeka. I svom cilju hiti,
cipelu nosi, nas goni
da moramo brži biti.
Neumorno, prkosno i divlje,
sve brže i brže, sve življe i življe
umetati ringlice,
šivati lukove,
gornje i donje dijelove,
cementirati i lijepiti kapice,
osjetiti paklene muke,
imati ranjave ruke
i znojavo, prljavo lice.

Cipela u tvornici po traci plovi
kao po rijeci brod.
Od ishodišta do završetka dug je
njezin hod.
Hiljade ruku nad njom se spušta i
diže,
po taktu, monotono, u paklenom
tempu,
uvijek, neprekidno, precizno i fino
jedna drugu stiže.
Trihiljadešesto puta iskrivila su nam
se na jednu stranu leđa,

grlo nas peklo, usne gorile od vatre,
mučila žeđa.

Trihiljadešesto puta sagnula su nam
se pred konverom izmučena tjelesa,
trihiljadešesto puta sjevnule su
nam oči pune bijesa.

I tako iz dana u dan
pravimo deset hiljada pari cipela.
I ne znamo da li je cipela crna,
modra ili bijela,
jer konver teče brzo, i sve nam se to
čini kao težak, pretežak san.
Pješčari, svinjari, ribari, seljaci bili
smo nekada,
maleni ljudi bez glasa, robovi svoga
zvanja,
a sada, o užasa,
samo smo strojevi, živo oruđe rada
gospodara ovoga grada.
Postali smo dio konvera,
automati, žive mašine,
stvorovi neki novi,
u nama su skrivene guje i mine,
paklene misli, otrovi.

Al' jednog će dana, o tom sumnje
nema,
progovorit čovjek što u nama
drijema,
iz živih mašina u ovoj tvornici
nad crnom nepravdom nič' će
pobjednici.

samo na privredni razvoj, već i šire, na način rada i života u vukovarskom kraju općenito. Kako se može zaključiti, Batina industrijska vizija bila je ekspanzivna: da bi se proizveo dobar radnik bilo je potrebno stvoriti širu društvenu infrastrukturu koja će radniku ponuditi moderan, ali i od strane poduzeća strogo kontroliran život.

Osim osiromašenih seljaka, u Batinoj tvornici zapošljavali su se i nezaposleni radnici najrazličitijih struka: krojači, mesari, kovači, kolari, slastičari, trgovci, zanatlije (mnogi od njih propali zbog prezaduženosti). Od svih njih Batin je sistem nastojao proizvesti nove, „Batine ljude“. Među nezaposlenima je bio i solidan broj obučarskih radnika koji su ostali bez posla upravo zbog Batinog dolaska u Jugoslaviju: obučarski obrti nisu se mogli natjecati s novopridošlom, masovno proizvedenom i stoga puno jeftinijom obučom tvornice Bata. Ipak, pri zapošljavanju u tvornici obuće prednost nisu imali obučari, već radnici tek pridošli sa sela. Očekivalo se da će se od njih, kroz stvaranje određenih životnih i radnih navika, lakše stvoriti radnik kakav je Batinoj tvornici bio potreban. Činjenica da su seljaci, za razliku od radnika s iskustvom, bili nevični samoorganiziranju te da su, budući da su obično uz posao u tvornici imali kuću i nešto zemlje, bili spremni raditi za manju nadnicu od njihovih klasno svjesnijih i potpuno proletariziranih kolega, također je predstavljala važan element u Batinoj orijentaciji prema selu. (Spomenimo da je 1939. godine u Kraljevini Jugoslaviji 74 posto stanovništva činilo seljaštvo, dok je industrijskih radnika bilo tek 11 posto.³) Iako je svoju radnu snagu Bata obrazovao, njihovo je obrazovanje bilo ograničeno na usko specijalizirane

poslove koje su u tvornici obavljali. Bata nije bio posebno zainteresiran za visokokvalificiranu radnu snagu: ona je bila ograničena na nužni minimum.

Ovako o životu i radu kod Bate piše ekonomski povjesničar Kemal Hrelja:

„Po higijensko-tehničkoj i zdravstvenoj zaštiti, po prosječnim zaradama u odnosu na ostale radnike obučarske i kožarske struke, po broju tvorničkih stanova na broj zaposlenih radnika, po stambenom, kulturnom, sportskom i zabavnom standardu koji im je bio organiziran od strane firme, po kvaliteti i cijeni ishrane u tvorničkom restoranu i sl. zaposleni kod Bate uživali su socijalnu brigu firme kakvoj nije bilo podobne u Jugoslaviji. [...]

Istovremeno nasuprot ovoj brizi za čovjeka stoje stroge sankcije za kršenje reda i zbog neispunjenja radnih zadataka. [...] U tvornici je bilo zabranjeno svako nepotrebno napuštanje radnog mjesta i šetanje. Radnici na tekućoj traci morali su svesti napuštanje posla zbog svojih prirodnih potreba na najmanju moguću mjeru. [...] Suprotstavljanje naređenjima rukovodilaca značilo je gubljenje posla. Pripadanje bilo kakvoj radničkoj organizaciji (sindikatu, politička partija i sl.) značilo je gubljenje posla. Neispunjenje bilo kog radnog zadatka, a ti radni zadaci bili su kod osoblja koje je sklapalo ugovor s poduzećem navedeni u dodatnom dijelu ugovora, povlačilo je ili uskraćivanje premije, ili smjenjivanje s dužnosti, ili upućivanje na fizički rad, ili, u ponovljenom slučaju, gubitak posla. Najsitnija krađa, pronevjera, primanja mita i slično povlačilo je gubitak posla. Gubitak posla zbog kršenja radnog reda bio je često kombiniran i s naknadom štete. [...]

Strogo je bio zabranjen odnos s trećim licima i s konkurencijom. Tako u ugovoru [između radnika i poduzeća Bata] stoji: 'Ni vi, ni iko od vaše porodice ne sme primati od nekog našeg dobavljača, mušterije, nameštenika, zastupnika ili bilo koga interesenta nagradu u bilo kakvom obliku i pod bilo kakvom izgovorom. Ustanovi li to, firma Bata ima pravo da vas smesta otpusti i to bez ikakove odštete kao nedostojnog poverenja... Sve dok ste namešteni kod firme a i dalje za vreme od jedne godine po istupu iz naše službe, ne smete pristupiti konkurenciji ni kao nameštenik ni kao ortak ili vlasnik.' Za povredu ove odredbe bio je predviđen gubitak čitavog iznosa s ličnog konta i naknada dokazane prouzrokovane štete cijelom imovinom. U tvornici 'Bata' Borovo i u naselju živjelo se u prenapregnutoj radnoj atmosferi, u relativnom izobilju i u apsolutnom strahu.⁴

Raditi kod Bate značilo je biti u potpunosti podređen zahtjevu za konstantnim povećanjem produktivnosti, odnosno gazdinoga profita. Iako je 1930-ih zakonom bio propisan osmosatni radni dan, u Batinom se pogonu znalo raditi i preko dvanaest, pa i do petnaest sati dnevno, bez posebne naknade za prekovremeni rad. Poduzeću je bilo isplativije povremeno platiti kaznu za nepoštivanje zakona nego radnicima platiti prekovremene sate. U Batinoj je tvornici zapošljavana ne samo seoska, već i vrlo mlada radna snaga. Naime,

BOROVSKI SARADNIK O INDUSTRIJALIZACIJI

Ovako je o industrijalizaciji 1930-ih pisao list *Saradnik*, borovske radničke novine koje je kao odgovor na Batin korporacijski list *Borovo* pokrenuo Josip Cazi:

„Svijesni smo posljedica koje izaziva industrijalizacija: od uništavanja zanatske produkcije, te proletarizovanja toga staleža do uvlačenja sirove radne snage pridošle sa sela: znamo i to da širenje industrije u jednoj primitivnoj agrarnoj zemlji (kao što je naša) ima uvijek karakter besomučne kolonijalne eksploatacije. [...] [Mi] ne smemo duvati u isti rog sa onima koji viču na jednog Batu, na strani kapital i strance, koji zagovaraju feudalnu, cehovsku produkciju, koji fantaziraju o starim dobrim vremenima. Mi imamo drugi put. [...] Nećemo donkihotske borbe protiv mašina i industrijalizacije, već hoćemo prikupljanje snaga, kroz naše sindikalne organizacije te istupanje kao jedna jedinstvena snaga; za skraćivanje radnog vremena, povišenje nadnica, socijalno osiguranje, građanska prava, za – opšte – bolje uslove rada i života.“⁵

GUMENI OPANAK

U predratnoj Jugoslaviji, glavni proizvod tvornice Bata bio je „gumeni opanak“, tip obuće koji se gotovo pretvorio u jugoslavensku narodnu nošnju. Radilo se o obući namijenjenoj prvenstveno seoskome stanovništvu. Isti se trend nastavio i nakon oslobođenja još uvijek pretežito seljačke zemlje 1945. godine. Gumeni opanak – koji su u borovskoj Gumari proizvodile nekvalificirane i polukvalificirane radnice, često i same sa sela – popularan je i danas, iako mu je nakon Drugoga svjetskog rata, s obzirom na ubrzanu urbanizaciju Jugoslavije u poslijeratnome razdoblju, proizvodnja postupno padala. O gumenome opanku postoji zanimljiva anegdota iz vremena socijalizma. Kada bi kupac ušao u dućan u potrazi za gumenim opancima iz Borova naglasio bi da želi „gospodski“ opanak. Naime, gumeni opanke proizvodio je i konkurentski Tigar iz Pirota, ali očito njihov „seljački“ opanak nije imao status jednak onom borovskom.

Borovski „gospodski opanak“, koji u sebi povezuje građansko (urbano) i seljačko (ruralno), govori o logici razvoja socijalističke Jugoslavije, odnosno o intenzivnoj modernizaciji kakvu je po završetku Drugoga svjetskog rata doživjela zemlja seljaka na periferiji kapitalističkoga svijeta: veliki kombinat Borovo ovdje se pojavljuje upravo kao znak modernosti i urbanosti. Stoga ne čudi da je u bilježici *Turbine ili opanci?* iz 1935. Miroslav Krleža Bata stavio uz bok Fordu i SSSR-u, simbolima razvoja modernoga svijeta.

uvjeti rada bili su teški pa je malotko mogao dugo izdržati ritam rada za pomičnom trakom. Praksa zapošljavanja žena i djece (većinom učenika od četrnaest godina starosti naviše) podrazumijevala je manje izdatke za plaće jer su oni bili plaćeni znatno manje od muškaraca. Pritom su oni radili u jednako teškim uvjetima kao i njihovi muški kolege (primjerice, među radnicima je u 1933. harala dizenterija zbog nedostatka pitke vode).

FORMIRANJE RADNIČKE KLASJE

Sjećanje na utemeljitelja Bata i njegove modernizacijske podvige još je uvijek živo među Borovčanima i Vukovarcima. Štoviše, Batino Borovo i dalje je predmetom vrlo živoga interesa vukovarskih i borovskih kroničara ovoga dijela lokalne povijesti. No, iz ovoga sjećanja često izostaje iskustvo vukovarskih radnica i radnika. Oni ipak nisu bili tek pasivni promatrači modernizacije društvenoga života u Vukovaru, već aktivni sudionici: sjetimo se da je Vukovar u vrijeme Batina dolaska bio grad s vrlo dobro organiziranim i poduzetnim radništvom.

Prije osnivanja Bata-Borova, vukovarsko je radništvo, osim kod sitnih obrtnika, uglavnom bilo zaposleno u Kudeljari (tvornici za preradu konoplje koja je zapošljavala 150 – 300 radnika), pilani, ciglani, paromlinu Slavija te tekstilnim tvornicama Mülller i Stolin, kao i nekolicini drugih, manjih tvornica i radionica. Na početku dvadesetoga stoljeća, zbog relativno novoga, tvorničkog načina proizvodnje, radnici se po prvi put počinju u većem broju okupljati na istome radnom mjestu. To je istovremeno prilika za masovnija organiziranja i radničke akcije. Kroz njih se radništvo Vukovara borilo za bolje životne i radne uvjete; veće plaće, ali i stanove i društvene prostorije. O snazi i uspješnosti radničkoga pokreta u Vukovaru najbolje govori činjenica da su radnici, okupljeni u zadrugu Socijalistički radnički dom, 1919. otkupili palaču u centru grada (Grand Hotel) i u njoj osnovali Radnički dom. On je postao središte kulturnoga i društvenoga života u Vukovaru: u njemu djeluje pjevačko društvo, tamburaški orkestar, održavaju

SJEDNICA
CENTRALNOG
RADNIČKOG
SAVJETA 1970-ih
GODINA

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

se tečajevi za nepismene, djeluje kino, dovode se gostujuće predstave i opere, organiziraju se popularno-znanstvena predavanja i razne diskusije. (Radnički dom poznat je i po tome što je u njemu 1920. osnovana Komunistička partija Jugoslavije.)

Iako je sindikalno organiziranje u Kraljevini Jugoslaviji u to vrijeme bilo legalno, u tvornici Bata ono isprva nije bilo dopušteno i kažnjavalo se otkazom. Batini su se radnici zato, predvođeni najborbenijima u svojim redovima (socijalistima i komunistima), organizirali u tajnosti te se priključili Savezu kožarsko-prerađivačkih radnika i radnica. (Ova je sindikalna organizacija brojala oko 220 članova i još toliko onih koji nisu plaćali članarinu, ali su dolazili na ilegalne sastanke i pratili sindikalni tisak.) U tvornici će zatim biti dopušten rad sindikata, ali samo onih koji nisu imali „radikalnih“ zahtjeva prema poslodavcu. O uvjetima rada i života kod Bate puno govori brošura *Položaj i zahtjevi Batinih radnika* koju su 1933. izdali i distribuirali upravo borbeni sindikalni aktivisti (koji su nedugo zatim otpušteni). Neki od radničkih zahtjeva bili su i sljedeći:

- slobodno sindikalno organiziranje,
- potpisivanje kolektivnoga ugovora,
- zabrana noćnoga rada za žene,
- četiri mjeseca dopusta povodom porođaja,
- davanje mogućnosti majkama da za vrijeme rada mogu ići nahraniti svoju dojenčad,
- podizanje dječjega vrtića koji će kontrolirati majke,
- zabrana rada djeci mlađoj od petnaest godina,
- šestosatni radni dan i zabrana noćnoga rada za mlade radnike,
- plaćanje prekovremenoga rada, ukidanje globa, plaćanje dopusta.

**PROIZVODNJA
KREMA ZA
CIPELE U
BOROVSKOJ
KREMARI**

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

Na kraju brošure ističe se „da će puno uređenje ovih pitanja biti postignuto jedino socijalizacijom kapitalističkih poduzeća“. Brošura završava riječima: „Živila solidarnost potlačenih i poniženih radnika tvornice Bata“. Kako vidimo, iz današnje perspektive neki od ovih zahtjeva predstavljaju općeprihvaćene standarde, dok su drugi bili ostvareni pa opet izgubljeni. Mogli bismo zato reći da je radikalnost radničkih zahtjeva relativna stvar, ovisna o odnosima snaga u konkretnoj situaciji, o granicama koje radničkome djelovanju postavlja druga, kapitalistička strana, ili

o doseg i smjelosti radničke političke vizije.

Prvi kolektivni ugovor između radnika i tvornice Bata potpisan je u veljači 1941., nakon gotovo čitavoga desetljeća više ili manje intenzivne radničke borbe i vrlo burnoga razdoblja radničkoga nezadovoljstva i štrajkaške aktivnosti u drugoj polovini 1930-ih diljem tadašnje Hrvatske i Jugoslavije. (U 1940. godini Vukovar svjedoči najvećoj organiziranosti ne samo industrijskih radnika – tekstilaca, obučara, drvodjelaca – već i poljoprivrednih radnika.) Ugovor je u ime radnika potpisao Hrvatski radnički savez (HRS), sindikat vezan uz Hrvatsku seljačku stranku, iako je nedvojbeno da je za ovo postignuće dobrim dijelom bio zaslužan dugotrajan rad radikalnijega i 1940. godine zabranjenoga Ujedinjenoga radničkog saveza (URSS), u sklopu kojeg je djelovala i podružnica Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika u Bata-Borovu, a u kojemu su najveći utjecaj imali komunisti. Režimski i unitaristički (te *de facto* fašistički) Jugoslavenski radnički savez (JUGORAS) već je ranije izgubio bitku za naklonost borovskih i vukovarskih radnika. Nedugo zatim, HRS će podržati uspostavu fašističke Nezavisne Države Hrvatske, te tako i sam postati sindikalna organizacija (novoga) fašističkog režima. Na taj su način represija poslodavaca i države, sindikalni oportunizam i rat stali na kraj radničkim borbama u vrijeme velike svjetske ekonomske krize i uspona fašizma.

U ovim se borbama počela formirati naša industrijska radnička klasa. Ona se, dakle, formira kao jugoslavenska radnička klasa, pogonjena kako češkim tako i, uzmemo li u obzir razmjere Batina poslovnog sistema, uistinu globalnim kapitalom.

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata poduzeće Bata, vođeno logikom profita, vješto pliva u ratnim vodama. Na zahtjev centrale u Zlinu, tvornica kraj Vukovara 1942. se militarizira te proizvodi čizme i gume za njemačku vojsku i vojsku NDH. Ipak, unatoč tome što je iznašlo načina da održi kakvo-takvo poslovanje, Borovo je kraj rata dočekalo u lošem stanju, jer su funkcioniranje tvornice ometale ratne prilike, narodni ustanak protiv okupacije i fašizma, kao i stalne nestašice materijala (npr. kože).

**NA BAZENU U
BOROVU, OKO
1970.**

IZVOR: privatni
arhiv Ivice
Žabića

MODERNIZACIJA (2): SOCIJALIZAM

Nakon Batinih pionirskih koraka, intenzivnija industrijalizacija i urbanizacija vukovarskoga kraja događa se nakon Drugoga svjetskog rata, u socijalističkoj Jugoslaviji. Vukovarsko se radništvo sada našlo u novim radnim i životnim uvjetima, uvjetima za koje se, kako smo vidjeli, njegov dobar dio organizirao i borio. (Životni put Josipa Čazija – predratnoga komunista i sindikalista, Batinoga radnika, a potom socijalističkoga ministra lake industrije – u sebi sažima razvojni put radničkoga pokreta.) I sada je život u Borovu organiziran oko sfere rada, koja predstavlja temelj za funkcioniranje šire društvene zajednice. I opet je tvornica, koja će uskoro prerasti u složen industrijski sistem kombinata, vođena zahtjevom za povećanjem produktivnosti utemeljenom prvenstveno na iskorištavanju radne snage. Ali, ovakvo usmjerenje više nije vođeno idejom bogaćenja pojedinca, već zahtjevom za povećanjem kvalitete života čitave zajednice.

Poslovi koji su se obavljali u Borovu spadaju u tzv. radno-intenzivne djelatnosti. Uspjeh i napredak Borova temeljili su se na trudu njegovih radnica i radnika koji i dalje pristižu sa sela, rade u smjenama, često obavljajući teške fizičke poslove u nezavidnim uvjetima (pogotovo u nekim pogonima, poput Valjare). Rad i radnička klasa u socijalizmu tako postaju središnji elementi novoga poretka. Ovdje se svakako radilo o ideološkim principima koji se nisu u potpunosti podudarali s iskustvom i postignućima novoga sistema. No, objektivni pokazatelji razvoja, kao i osobna sjećanja radnica i radnika Borova iz razdoblja socijalizma o njemu jasno govore kao o vremenu egzistencijalne sigurnosti i osobnoga prosperiteta: vukovarsko je radništvo tada živjelo svoje najbolje godine. (Kako ćemo vidjeti, ovakvu sliku počinju nagrizati ozbiljni

BOROVSKE DJELATNOSTI

Ovo su bile djelatnosti i industrijske grane zastupljene u kombinatu Borovo (najzastupljenije su označene *):

- proizvodnja električne energije,
- metalna industrija,
- elektro-industrija,
- kemijska industrija,
- drvena industrija,
- industrija papira,
- tekstilna industrija,
- industrija kože i obuće*,
- industrija gume*,
- grafička industrija,
- građevinarstvo,
- transport.

problemi u prvoj polovini 1980-ih.)

Kakvo je bilo borovsko iskustvo socijalizma? Nakon okončanja Drugoga svjetskog rata i nacionalizacije tvornice u novoj državi, borovski su se radnici našli pred izazovom stavljanja proizvodnje na noge, ne samo zbog ratnih razaranja već i zbog načina poslovanja Bate koji je tehnički, kadrovski i organizacijski periferne pogone uvijek vezivao za centralu u češkom Zlinu. O naporima da se proizvodnja održi unatoč manjku rezervnih dijelova i obrazovanih kadrova svjedoči činjenica da su šivaće igle „brušene i ponovno upotrebljavane sve dotle dok se na njima imalo što brusiti“, a strojevi rađeni tako što su se oni stari i dotrajali fotografirali i po fotografijama radili nacrti za nove.⁶ Već je 1949. Borovo dostiglo razinu zaposlenosti koju je Bata imao prije rata. Kako bi odgovorili izazovima nastalim zbog odvajanja od Zlina, nedugo nakon rata u Borovu je osnovana Industrijska škola i Radničko sveučilište. Oni su daljnjim naporima 1960. integrirani u Centar za izobrazbu kadrova.

Zahvaljujući ulaganjima u obrazovanje, između 1957. i 1970. broj zaposlenih s visokom, višom i srednjom školskom spremom povećao se šest puta, dok se ukupan broj zaposlenih gotovo udvostručio.

BROJ ZAPOSLENIH U KOMBINATU BOROVO 1945. –1970.

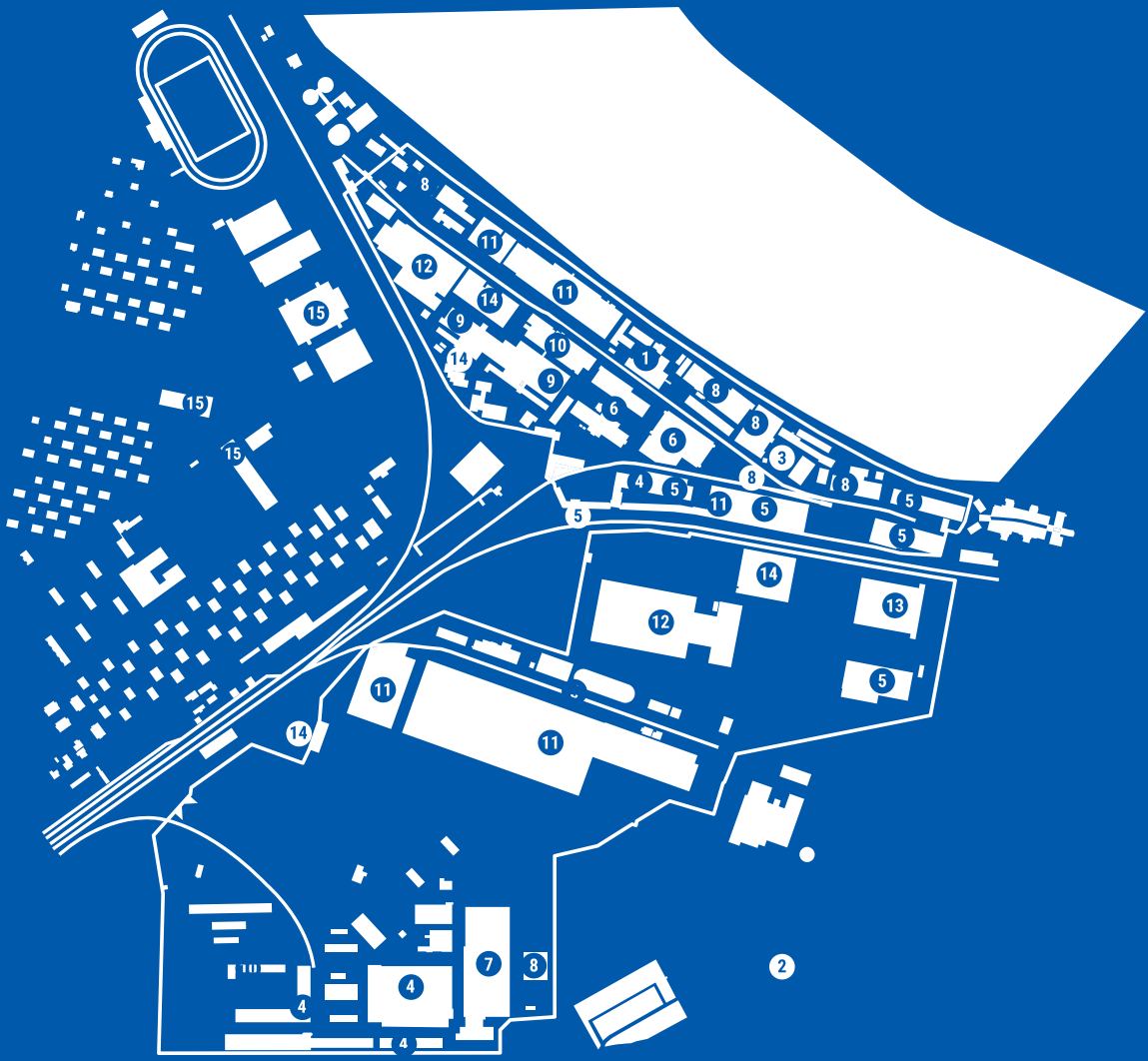
Godina	Zaposleni
1945.	1.810
1946.	2.903
1947.	3.353
1948.	4.529
1949.	4.951
1950.	4.732
1951.	4.293
1952.	4.311

1953.	4.072
1954.	4.793
1955.	5.215
1956.	5.479
1957.	5.820
1958.	6.291
1959.	6.849
1960.	7.314
1961.	7.196
1962.	7.430
1963.	8.296
1964.	9.721
1965.	10.572
1966.	10.174
1967.	10.496
1968.	11.278
1969.	11.196
1970.	11.190

PREMA: Hrelja i Kaminski 1971: 87

Borovo je također utjecalo na demografsku sliku vukovarskoga kraja, jer je svakodnevno privlačilo u tvornicu ljude iz okolnih sela, Slavonije i Vojvodine, te je spojilo velik broj ljudi iz svih krajeva Jugoslavije koji su se doselili u Vukovar kako bi radili u Kombinat. (Nacionalna će historiografija naknadno ove i slične migracije nastojati prikazati kao dio plana da se demografske prilike u Vukovaru izmijene na štetu etničkih Hrvata.) Infrastruktura koju je Bata ostavio stalno se nadograđivala, a Borovo se naselje širilo primajući

Organizacijska shema kombinata s tlocrtom

a	b	c	d	e	f
RZ INSTITUT ZA ISTRAŽIVANJE I RAZVOJ	RZ INŽENJERING	RZ INFORMATIKA	RZ ZA KADROVSKE I OBRAZOVNE POSLOVE	RZ ZA OPĆE POSLOVE	RZ INTERNA BANKA
1 RO ENERGETIKA			9 RO VALJARA	▶ OOUR GUMENE SMJESE OOUR SEKUNDARNE SIROVINE	
2 RO TOPLANA TERMoeLEKTRANA			10 RO GUMENA OBUĆA	▶ OOUR PRESOVANA OOUR KONFEKCIJIRANA	
3 RO TRANSPORT			11 RO AUTO GUME	▶ OOUR PNEUMATIKA (BOROVO-SEMPERIT) OOUR PNEUMATIKA II (PRIJEDOR) OOUR GUMITEHNIKA (SARAJEVO)	
4 RO NABAVA			12 RO GTR	▶ OOUR PRESOVANA OOUR RAZNA OOUR DONJI MIHOLJAC	
5 RO INVESTICIONA IZGRADNJA I ODRŽAVANJE	▶ OOUR ODRŽAVANJE I OOUR ODRŽAVANJE II OOUR GRADEVNO OOUR USLUŽNE DJELATNOSTI OOUR ODRŽAVANJE III		13 RO STROJARA		
6 RO KOŽNA OBUĆA	▶ OOUR DONJI DIJELOVI OOUR KOŽNA OBUĆA I OOUR KOŽNA OBUĆA II OOUR SOMBOR		14 RO PRODAJA	▶ OOUR MALOPRODAJA OOUR VELEPRODAJA I IZVOZ OOUR SKLADIŠTE	
7 RO POLY	▶ OOUR RELAKS OOUR PLASTIPOL OOUR BORIPOL OOUR ODŽAK		15 RO DRUŠTVENI STANDARD	▶ OOUR RADNIČKI DOM OOUR DRUŠTVENE DJELATNOSTI	
8 RO KEMOGRAF	▶ OOUR AMBALAŽA OOUR ŠTAMPARIJA OOUR KEMIJSKI PROIZVODI OOUR PRERADA PLASTIKE		16 RO DOM ZDRAVLJA		

SOUR = Složena organizacija udruženog rada

RZ = Radna zajednica

RO = Radna organizacija

OOUR = Osnovna organizacija udruženog rada

KOMBINAT: ORGANIZACIJA I FUNKCIJA

Ovdje ćemo ponuditi kratak nacrt organizacije Kombinata i života oko njega, a za lakše snalaženje u terminologiji korisno je konzultirati samoupravni rječnik na kraju knjige. Tijekom razdoblja zabilježenoga u knjizi mijenjat će se organizacija kombinata koju ovdje opisujemo. Ipak, nadamo se da će ovaj kratki pregled olakšati praćenje događaja koji slijede.

Na početku naše priče kombinat Borovo nosi naziv SOUR Borovo, što se odnosi na činjenicu da je Kombinat bio organiziran kao Složena organizacija udruženog rada. Logika organizacije kombinata bila je otprilike sljedeća: osnovne organizacije udruženoga rada (OOUR-i) bili su najniža ekonomska i politička kategorija unutar sustava. OOUR-i su odluke donosili neposredno na zborovima radnika ili posredno, preko delegata u vlastitome radničkom savjetu. OOUR-i su se udruživali u Radne organizacije (RO) koje su funkcionirale na istom principu. Više RO unutar kombinata imalo je i neke zajedničke službe koje su se nazivale Radnim zajednicama (RZ). Krajem 1988. Kombinat je imao sedamnaest radnih organizacija. Među njima su bile najveće borovske tvornice: Tvornica kožne obuće (TKO, Obučara), Tvornica Gumene obuće (Gumara), Gumeno tehnička roba (GTR), Proizvodnja auto guma, Tvornica strojeva (Strojara), Poly, ali i organizacije nužne za razvoj šire društvene

tisuće i tisuće novih radnika. Širenje proizvodnje u Borovu odvijalo se paralelno sa stalnim podizanjem radničkoga standarda: građene su nove stambene zgrade, sagrađena je ambulanta, dvorana kulture, internat i olimpijski bazen, uređen je nogometni i teniski stadion. Osjećaj vezanosti za Borovo i njegovo naselje, koji se u našim intervjuima često ispoljavao kroz ponosno isticanje veličine i važnosti Kombinata, bio je povezan s činjenicom što su radnici znali da njihov rad izravno doprinosi izgradnji i prosperitetu ne samo njihova naselja, već i grada, općine, pa i čitave zemlje. Ubrzanom industrijalizacijom i napuštanjem poljoprivrede u kombinatu Borovo radno su mjesto pronalazili radnici od Slavnskoga Broda do Sombora. Na vrhuncu razvoja Kombinat je zapošljavao oko 18.000 ljudi u samome krugu tvornice, a ako tome pridodamo isturene pogone i trgovine približno 23.000 radnika. Borovo je izgradilo pogone u Prijedoru, Somboru, Donjem Miholjcu, Odžaku i Lovasu, a trgovinsku mrežu činile su 622 prodavaonice diljem Jugoslavije. Krajem 1980-ih pretpostavljalo se da je egzistencija približno 100.000 ljudi posredno ili neposredno ovisila o Borovu. Najvažniji dio proizvodnje odvijao se u trima tvornicama: Tvornici kožne obuće, Tvornici autoguma i Tvornici strojeva i tehničkog servisa. Uz njih su Kombinat činili i samostalni Građevinski pogon, Institut za primijenjena istraživanja, Energana, Transport, Štamparija i niz manjih pogona. Proizvodi ovih pogona bili su 1980-ih prisutni u preko sedamdeset zemalja svijeta. Borovo je u to vrijeme proizvodilo preko dvadeset milijuna pari obuće i gotovo 600.000 automobilskih guma godišnje. Veličina industrijskoga sistema Borova omogućavala je i velika izdvajanja ne samo za lokalnu, već i za širu društvenu zajednicu, bilo da se radilo o generalnom sponzorstvu Olimpijskih igara u Sarajevu, Mediteranskih u Splitu, Univerzijade u Zagrebu ili pak o sufinanciranju izgradnje zagrebačke Sveučilišne knjižnice. U 1985. Borovo je po prihodima bilo sedamnaesto poduzeće u SFRJ (na vrhu liste bila je zagrebačka INA, za njom

je slijedila naftna industrija Naftagas iz Novoga Sada, pa rudarsko-metalurški kombinat Zenica).⁷ Zahvaljujući Borovu, koje je na vrhuncu rasta vukovarskoj općini donosilo gotovo tri četvrtine prihoda, Vukovar je postao jedna od općina s najvišim standardom u bivšoj Jugoslaviji. Iako su obučarska i gumena industrija radno intenzivne i iako su plaće radnika bile čak nešto ispod republičkoga prosjeka (mnogi su radnici primali minimalac), ukupna infrastruktura izgrađena za radnike, socijalna davanja i izdvajanja za tzv. društveni standard podigli su razinu života oko Borova na zavidnu razinu. Pojam „društvenoga standarda“ pomaže nam da bolje razumijemo prioritete ekonomskoga razvoja u socijalizmu. Ovaj se pojam odnosi na širu društvenu infrastrukturu namijenjenu radnicima poduzeća. Ona se financirala iz dohotka poduzeća (u vidu „društvenoga doprinosa“), a uključivala je u prvome redu stanovanje, uređenje i održavanje naselja, zatim zdravstvenu skrb, kulturu, obrazovanje (uključujući i stipendije za školovanje i doškovanje), sport i sl. Ulaganje u razne oblike društvenih servisa i usluga za radnike bilo je bitnije i od ulaganja u tehnološki razvoj samoga kombinata. (Moglo bi se reći da je ovo predstavljalo jednu od bitnih kontradikcija jugoslavenskoga socijalizma.) U citiranoj borovskoj monografiji iz 1971. o razvojnoj strategiji kombinata čitamo sljedeće: „Naglašeno je da ulaganja u privredne investicije ne smiju ići na štetu ulaganja u objekte društvenog standarda, tim prije jer se kroz vlastito iskustvo došlo do spoznaje da ulaganja u društveni standard imaju dalekosežnih efekata na proizvodnju, pa u krajnjoj konsekvenci imaju karakter privrednih ulaganja.“⁸ Problematika društvenih stanova (odnosno stanova koje su za svoje radnike gradila poduzeća, ili za koje su im pak davala povoljne kredite) pokazuje da briga za radnika u socijalizmu nije bila tek prazna fraza. U tablici niže prikazana je dinamika izgradnje stanova u Borovu naselju.⁹

infrastrukture oko Kombinata: Energana, Transport, Izgradnja, Štamparija, Ugostiteljstvo i Dom zdravlja. Sve su njih servisirale zajedničke radne organizacije: Kadrovska, Ekonomika, Društveni standard, Organizacija za istraživanje i, naravno, Prodaja. Svaka radna organizacija unutar kombinata imala je određeni tip autonomije: vlastiti radnički savjet, sindikalnu organizaciju i direktora. Svi su organi zastupali svoju radnu organizaciju na razini kombinata (SOUR-a): u centralnome radničkom savjetu kombinata, kolegiju direktora ili konferenciji sindikata. U radnim su se organizacijama također birali politički predstavnici radnika, ne samo za radničke savjete, već i općinska tijela u čijemu su radu sudjelovali predstavnici udruženoga rada. Iz svojih osobnih dohodaka radnici su izdvajali dio sredstava koja bi se današnjim rječnikom mogla nazvati porezom: za zadovoljavanje zajedničkih potreba na razini općine (izdvajanja koja idu općinskim SIZ-ovima za školstvo, zdravstvo, i sl.) i općih potreba, tj. izdvajanja koja se odnose na republičku i federalnu razinu (pravosuđe, narodna obrana, federacija i sl.). Kada u knjizi govorimo o tome da je Kombinat bio motor koji je pokretao vukovarski kraj, to je zato što je zapošljavao ogroman broj ljudi (približno 23.000, od kojih 18.000 u Vukovaru), čija su izdvajanja iz osobnoga dohotka omogućavala visok životni standard i razvoj za grad i općinu.

Vremensko razdoblje	Broj izgrađenih stanova
1931. – 1940.	504
1940. – 1950.	261
1950. – 1960.	126
1960. – 1970.	667
1970. – 1978.	513
1979. – 1984.	736

Osim toga, stanovi se grade i drugdje u Vukovaru, Somboru i drugim mjestima gdje Borovo ima prodavaonice. Uz ulaganje u obrazovanje, dostupnost kulture, sporta i opći porast standarda, ovakva je stambena politika nesumnjivo doprinijela poboljšanju životnih uvjeta za ogroman broj ljudi koji su živjeli od vlastitoga rada. No, problem društvenih stanova također pokazuje kako utopijske projekcije radničke države ne uspijevaju doseći ideale koje si društvo zadaje: stanovi se neprekidno grade, i u Borovo naselju i u Vukovaru, ali ih nikada nema dovoljno, o čemu se u tvorničkim novinama stalno izvještava i raspravlja.

SAMOUPRAVLJANJE I TRŽIŠTE

Ono što je bilo karakteristično za jugoslavensku socijalističku kulturu općenito na djelu je i u Borovu: o problemima i poteškoćama društvenoga razvoja – uključujući i neke njegove temeljne principe, poput samoupravljanja – prilično se otvoreno razgovara i piše. Rasprave o pojedinim socijalnim pitanjima tako su

trajno prisutne u borovskim tvorničkim novinama. U novinama iz 1966. čitamo kako se te godine planiralo izgraditi 188 stanova, dok je molbi za stan bilo čak 1.200 (u tome je trenutku Borovo svojim radnicima već raspodijelilo 1.661 stan). Nadalje, organizirane kampanje opismenjanja koje traju od svršetka rata do sredine 1960-ih dovele su do toga da je u kombinatu, koji tada broji oko deset tisuća radnika, stotinjak radnica i radnika nepismeno (prilikom isplate plaće potpisuju se – palcem), dok ih je još toliko polupismeno (oni znaju napisati svoje ime i prezime). Ovakva se situacija u tvorničkim novinama ocjenjuje neprihvatljivom.¹⁰ Uz pitanje dodjele stanova, rasprave se vode i o problemima u proizvodnji, o radnoj disciplini, o alkoholizmu,

POGLED NA
KOMBINAT S
DUNAVA

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

o fluktuaciji radne snage (tj. o odnosu između broja radnika koji napuštaju Borovo i onih koji se u njemu zapošljavaju: sveukupno broj zaposlenih progresivno raste), o raspodjeli dohotka (tj. o plaćama u poduzeću). O svakoj se temi u novinama iznose podaci, mišljenja i različita gledišta. Ova je praksa zasigurno bila posljedica samoupravljanja koje je, unatoč ograničenjima o kojima ćemo govoriti kasnije, svejedno stavljalo radništvo u poziciju da se u najmanju ruku informira o tekućim problemima poduzeća i lokalne zajednice te da na neke od njih utječe putem delegata ili referendumskoga odlučivanja. Kao što se o raspodjeli društvenih stanova odlučivalo na radničkim savjetima, tako su i o raspodjeli koeficijenata, tj. plaća u poduzeću, odlučivali sami radnici direktnim referendumskim izjašnjavanjem.

No, praksa samoupravljanja, koja je počivala na logici interesa, također je mogla dovesti do produblivanja podjela među radništvom. Poznato je, recimo, da su radnici jačih i uspješnijih poduzeća (smještenih u razvijenijim republikama) općenito bili u boljem materijalnom položaju od zaposlenih u slabijim poduzećima (u istim ili nerazvijenijim republikama). Samoupravno odlučivanje, spuštено na razinu tvorničkih pogona, također je moglo stvoriti podlogu za podjele između zaposlenih u istome poduzeću, pogotovo kod velikih i složenih sustava poput kombinata. Osim toga, iako su do određene mjere mogli utjecati na odluke u krugu poduzeća, radnici nisu imali istinske mehanizme za uključivanje u procese donošenja političkih odluka koje su se ticale cjeline društva. Sociolog Neca Jovanov početkom će 1980-ih upravo ovaj problem vidjeti kao ključ za razumijevanje klasnih razlika u jugoslavenskom socijalizmu.¹¹ O ovome će više riječi biti kod opisa konkretnih problema Borova u 1980-ima. Zasad, spomenimo samo da borovsko radništvo, kao i jugoslavensko radništvo općenito, nije bilo ni približno homogeno: podjele na proizvodnju (pogon) i režiju (administraciju), na nekvalificirane i visokoobrazovane radnike, na radnike koji žive samo od borovske plaće (obično u naselju ili Vukovaru) i one koji uz plaću imaju zemlju i vlastitu kuću (obično na selu), na mušku i žensku radnu snagu (od kojih je potonja generalno bila manje kvalificirana i puno slabije zastupljena u rukovodećim strukturama) – stvarale su interesne pozicije unutar radničke klase koje su mogle naći svoj izraz kroz (često složene i tromе) mehanizme samoupravljanja.

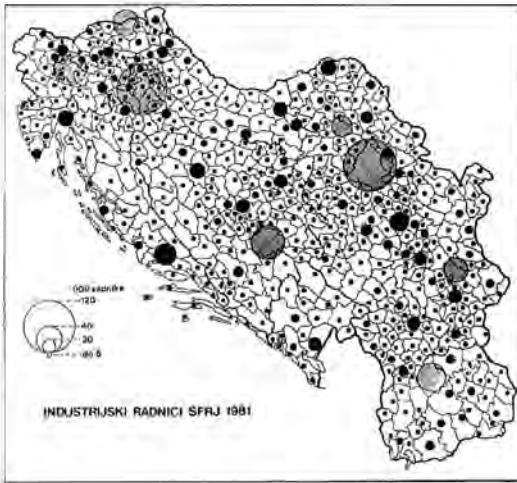
Ovdje nam nije namjera ulaziti u raspravu o efikasnosti samoupravnoga odlučivanja ili o drugim temeljnim principima jugoslavenskoga socijalizma, već želimo naglasiti nešto drugo. Samoupravljanje, društveno vlasništvo i drugi bitni elementi ovoga društvenog uređenja proizveli su specifične društvene odnose unutar kojih se formirala naša industrijska radnička klasa. Drugim riječima, socijalizam je stvorio određeni tip radnice i radnika. Vežanost radnika za poduzeće – koja u naknadnim sjećanjima, iz perspektive ratom i deindustrijalizacijom opustošene egzistencije, često zadobiva romantične tonove – sasvim je razumljiva ako uzmemo u obzir socijalnu ili društvenu logiku kojom je poduzeće bilo vođeno, a koja se okretala upravo oko rada i radništva.

No, ne treba zaboraviti da je, unatoč socijalističkim društvenim odnosima u zemlji, borovsko radništvo bilo itekako izloženo utjecajima svjetskoga tržišta jer je socijalistička Jugoslavija funkcionirala unutar širega, svjetskoga kapitalističkog sistema. Ovome je djelomično pokušavala doskočiti posebnim ekonomskim odnosima sa zemljama Istočnoga bloka, posebno Sovjetskoga saveza, ali činjenice govore da je kontradikcija između socijalizma u zemlji i kapitalizma u svijetu bila važna sila koja je djelovala i na jugoslavensko radništvo.

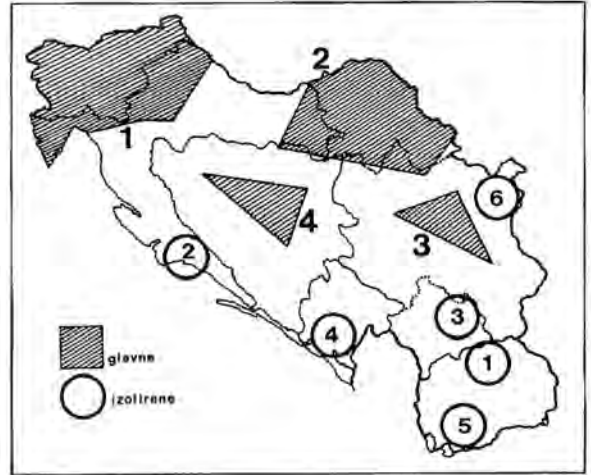
To možemo vidjeti već po tome što određeni problemi u Borovu započinju s otvaranjem jugoslavenske ekonomije svjetskome tržištu nakon 1965. godine. Osim što je dovela do pada standarda, porasta nezaposlenosti i odlaska velikoga broja ljudi na rad u inozemstvo, ova je ekonomska reforma diljem zemlje izazvala i radničke pobune u obliku štrajkova. U ovome razdoblju, nakon uspona u vrijeme planske ekonomije, u poslovanju Borova dolazi do oscilacija. Borovo je prisiljeno natjecati se sa stranim, npr. talijanskim poduzećima čije se cipele sada mogu kupiti i kod nas. Osim toga, restriktivna kreditna politika Narodne banke tjera Borovo da se za pribavljanje deviza, koje su poduzeću nužne za nabavku sirovina, okrene izvozu. Uz to, ekonomska kriza koja je 1970-ih pogodila svijet, pa tako i velik dio borovskoga tržišta, itekako se osjetila u smanjenoj potražnji proizvoda jugoslavenskoga kombinata gume i obuće. Pred kraj 1970-ih Borovo je prisiljeno na svjetskome tržištu prodavati i vlastitu radnu snagu. Ovo je vrijeme kada velika zapadna poduzeća u borbi za profit proizvodnju sele ondje gdje mogu pronaći jeftiniju radnu snagu. Jedna je od tih destinacija i Jugoslavija. Stoga, Borovo krajem 1970-ih počinje raditi tzv. *lohn* poslove, odnosno poslove u kojima od stranoga (zapadnog) partnera dobiva gotov materijal od kojega se onda u borovskim tvornicama proizvodi obuća. Od 1979. je tako Borovo primjerice proizvodilo Puma patike. (O *lohn* poslovima nešto opširnije u sljedećem poglavlju.)

REPREZENTATIVNOST BOROVA I „NACIONALNI POREDAK STVARI“

Važno je imati na umu da je model društvenoga razvoja socijalističke Jugoslavije počivao upravo na industrijskim poduzećima. Iako se danas često naglašava tek njezina geografski nejednaka razvijenost, Jugoslavija je bila industrijska zemlja: udio industrijske proizvodnje u BDP-u zemlje 1983. iznosio je 41 posto. Borovo je u socijalističkoj Jugoslaviji od Batine tvornice preraslo u jedan od velikih industrijskih sustava kakvi su predstavljali temelje društvenoga razvoja čitave zemlje. Razlog zbog kojega se Borovo često i opravdano nazivalo „Jugoslavijom u malom“ nije bila samo njegova multietnička radna snaga i prisutnost diljem Jugoslavije, već i činjenica da je njegov razvoj bio neodvojiv od razvojnoga puta jugoslavenskoga socijalizma koji je uvelike bio baziran na ubrzanju industrijalizaciji i urbanizaciji nakon Drugoga svjetskog rata. U Borovu, kao modelu društvene logike čitavoga jugoslavenskoga socijalističkog projekta, tako možemo pratiti procese bitne za zemlju u

PROSTORNI RASPORED BROJA INDUSTRIJSKIH
RADNIKA U SFRJ 1981. GODINE, PO OPĆINAMA
PREMA: Feletar 1986.

GLAVNE I SEKUNDARNE („IZOLIRANE“)
INDUSTRIJSKE REGIJE U SFRJ 1981. GODINE
PREMA: Feletar 1986.

cjelini. Borovo zato predstavlja reprezentativan slučaj, ali ne zato što bi ono reflektiralo neke vanjske društvene procese, već zato što je bilo strukturno i materijalno povezano s cjelinom jugoslavenskoga socijalističkog projekta. Zato specifičnosti borovskoga slučaja možemo promatrati i kao simptome općih društvenih kretanja unutar SFRJ. Ako logički dosljedno izvedemo misao koju smo naveli ranije – da se jugoslavensko industrijsko radništvo uistinu počinje formirati u razdoblju između dva svjetska rata – onda je socijalizam predstavljao drugu, dužu fazu njegova razvoja. Ovi nas uvidi mogu navesti na zaključak da je udar na jugoslavensku radničku klasu i njezino fragmentiranje pred kraj dvadesetoga stoljeća bilo povezano s raspadom čitave jugoslavenske političke zajednice. Kriza koja je uzdrmala temelje jugoslavenskoga poretka – čiji je, ponovimo, važan dio bilo industrijsko radništvo – dogodila se 1980-ih godina, te će kulminirati radničkim otporom i pobunama u dotada neviđenim razmjerima.

Prije nego se okrenemo kriznim 1980-ima valja napomenuti još jednu stvar, ma koliko bila očita. Gotovo sve o čemu je u ovome poglavlju bilo riječi ostaje nevidljivo iz perspektive prevladavajućih shvaćanja u Hrvatskoj danas (ili: iz perspektive današnje vladajuće ideologije). Štoviše, okvir za bilo kakav razgovor o Vukovaru danas strogo je zadan te otežava razmišljanje i razgovor o pitanjima o kojima je ovdje bilo riječi: o problemima rada i iskustvu onih koji žive od vlastitoga rada. Ranije smo naveli kako je ove teme zasjenio rat s početka

1990-ih i naknadno uspostavljena dominacija nacionalne problematike i perspektive kao okvira za razumijevanje svih aspekata suvremenosti i prošlosti. To je okvir kroz koji se danas pristupa i Vukovaru, ali i našem iskustvu socijalizma. Budući da je takav okvir temeljito institucionaliziran i uvelike pounutren u proteklih tridesetak godina, on se može učiniti prirodnim, normalnim, objektivnim, pa i jednim mogućim, no on to, dakako, nije. Nametanje nacije ili nacionalne države kao svrhe čitavoga povijesnog razvoja, kao i sagledavanje društvenih odnosa jedino kao izraza etničke pripadnosti, načini su na koje se prošlost preispisuje u korist sadašnjosti. Jednostavno rečeno, prošli se događaji i iskustva odabiru i prikazuju u skladu s ideološkim prioritetima sadašnjega trenutka: povijest se „čita unatrag“. Ovdje ćemo za svoje potrebe prilagoditi koristan termin sociologa Krune Kardova i reći kako ovakvo čitanje povijesti unatrag predstavlja oblik retrospektivnoga nametanja „nacionalnog poretka stvari“ događajima iz prošlosti.¹² Kako smo već spomenuli, posljedica ovoga nametanja, osim što ograničava historijsku analizu razdoblja jugoslavenskog socijalizma, jest i to da se iz naše prošlosti briše iskustvo rada i radničkih borbi. Ono što je posebno zanimljivo, i ono što želimo pokazati ovom knjigom, jest da se inzistiranjem na pitanjima nacionalne države i etničke pripadnosti iz naše prošlosti briše radnički otpor začecima upravo onoga sustava (kapitalističkoga) koji bitno određuje sudbinu i budućnost svih država nastalih na ruševinama socijalističke Jugoslavije, pa tako i svih njihovih stanovnika, bez obzira na etničku ili nacionalnu pripadnost.

2

Krizne 1980-e.

Radnički otpor.

Kombinat i kriza.

Štednja, nejednakosti i njihove posljedice.

Borovo: štrajk 1987.

Veliki štrajk 1988. godine i upad
u Saveznu skupštinu.

Nakon što smo rekli nešto o povijesti i značenju Borova, a prije nego se okrenemo dvama borovskim štrajkovima, opisat ćemo pozadinu procesa koji su kulminirali valom radničkih štrajkova krajem 1980-ih. Da bismo razumjeli zašto je i kako uopće došlo do tako intenzivne štrajkačke aktivnosti u to vrijeme, moramo se osvrnuti na utjecaj dugogodišnje krize kako na svakodnevne živote Jugoslavena, tako i na iskustvo rada u industrijskome poduzeću. O tome će biti riječi u prvome dijelu ovoga poglavlja. Nakon opisa pritisaka na rad pod mjerama stabilizacije i štednje, kao i osvrta na rast nejednakosti u jugoslavenskome društvu općenito, pozabavit ćemo se štrajkovima u Borovu iz 1987. i 1988. godine. Pritom nas posebno zanima štrajk iz ljeta 1988. koji je završio upadom borovskih radnika u Saveznu skupštinu u Beogradu. Ovaj se štrajk dogodio u trenutku kada kreće tzv. anti-birokratska revolucija, odnosno uspon Slobodana Miloševića kojemu će za osvajanje pozicija moći poslužiti kako postojeće narodno nezadovoljstvo, tako i otvoreno nacionalističke politike. Promatran u tome kontekstu, kao izraz radničkoga nezadovoljstva koji nije bio povezan sa suvremenim nacionalističkim gibanjima, veliki borovski štrajk iz 1988. ukazuje na postojanje drugih, zaboravljenih smjerova za rasplet jugoslavenske krize.

KRIZNE 1980-e

Za početak valja reći kako je SFRJ kroz cijele 1980-e bila u ozbiljnoj ekonomskoj krizi. Ona je velikim dijelom naslijeđena još iz 1970-ih kada je Jugoslavija dizanjem kredita kompenzirala ekonomske posljedice svjetske krize, odnosno tzv. naftnog šoka, na državu i njezine stanovnike. Cijena povećanoga uvoza i rasta životnoga standarda u spomenutom desetljeću bili su rast inflacije i sve veća kreditna ovisnost SFRJ. Tako je zemlja dočekala posljednje desetljeće svojega postojanja s dvadeset milijardi dolara duga, najvećim dijelom kod MMF-a, ali i drugih država i poduzeća. Napomenimo i to da je kriza 1980-ih bila složena. Za vrijeme 1970-ih rast je jugoslavenske privrede iznosio 5,5 posto, da bi 1980-ih pao na samo 0,5 posto. Osim ovoga pada, zemlja je bila pogođena ogromnom, rastućom inflacijom: ona je 1985. iznosila 85 posto, da bi samo dvije godine kasnije prešla sto posto.

Već krajem 1970-ih državno je rukovodstvo anticipiralo da politika zaduživanja neće moći ići u nedogled. Tada je „Kraigherova komisija“ (nazvana prema

PROGNOZA ZAVODA ZA ISTRAŽIVANJE TR- ŽIŠTA U BEOGRADU

Kako se „stanjio dinar

STO DINARA, koje smo imali u januaru ove godine, sada vrijede nešto manje od čudašnjih 30 dinara. Naša valuta se „stanjila“ u proteklih 12 mjeseci za dvije trećine, tako da će do kraja decembra inflacija iznositi 250 posto.

Rast inflacije u postocima

januar	
maj	24
jun	50,9
septembar	121,1
oktobar	165,9
decembar	237,4 (procjena)

Pad vrijednosti dinara

januar	100 din.
maj	80,3
jun	66,3
septembar	45,9
oktobar	33,7
decembar	29,6

Borovo, 16. prosinca/decem

slovenskome političaru Sergeju Kraigheru) dobila zadatak pripremiti mjere za „stabilizaciju“ ekonomije. Komisija je 1983. iznjedrila Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Ovaj dokument od više od tisuću stranica neće ostati zapamćen kao originalan doprinos jugoslavenskih intelektualaca ekonomskoj misli: program je podrazumijevao mjere koje su se u kapitalističkim zemljama već provodile i koje su u međuvremenu postale poznate pod nazivom „mjere štednje“. One se uključivale diktat efikasnosti, produktivnosti i profitabilnosti, uključujući primat tržišnih odnosa nad socijalnim zahtjevima, politiku kreditne restrikcije, ulazak privatnoga i stranog kapitala u jugoslavenska poduzeća te gašenje neprofitabilnih poduzeća. U skladu s ovako zacrtanom politikom, 1980-ih se mijenja i savezni Zakon o ulaganju stranaca u jugoslavensku privredu: prijašnje ograničenje za strane investicije od 49 posto se ukida, pa sada nema ograničenja za visinu stranoga ulaganja. Ove su promjene (ili reforme) bile pravdane potrebom za uključivanjem SFRJ u međunarodnu podjelu rada. Radilo se, dakle, o daljnjoj integraciji zemlje u svjetsko kapitalističko tržište.

Dug SFRJ je tijekom 1980-ih reprogramiran još sedam puta kroz nove *stand-by* aranžmane s MMF-om, a savezna je vlada zauzvrat svaki put kreditorima obećavala novu dozu štednje. Kako će se vidjeti u nastavku, i kriza i mjere koje se kroz 1980-e provode pod pritiskom stranih kreditora posebno teško pogađaju radnike. Komentirajući posljednju službenu jugoslavensku politiku prema radništvu, koja se može iščitati iz Dugoročnoga programa ekonomske stabilizacije, američka politologinja Susan Woodward, primjećuje kako se u njoj zauzima „realistična pozicija“ prema radu kakva je u 1980-ima bila karakteristična za europsku ljevicu i centar, a koja se u bitnome mogla svesti na napuštanje tradicionalno socijalističkoga ideala pune zaposlenosti. Neki će ovu promjenu smjera, koja u ovo vrijeme ima svjetske razmjere i koja će rezultirati porastom nezaposlenosti i u najrazvijenijim zemljama svijeta, nazvati „neoliberalnom“. Iako je problem nezaposlenosti

IZVOR: *Borovo* 3058, 16. 12. 1988., 3.

pratio jugoslavenski socijalizam praktički od samih početaka, 1980-ih on poprima dotada neviđene razmjere, pa je početkom desetljeća, kako navodi Woodward, registrirana nezaposlenost u Jugoslaviji najviša u Europi.¹

U svakodnevnome životu radnika Borova, kao i u životu ogromne većine jugoslavenskih radnika, orijentacija na izvoz (odakle je trebalo pribaviti devize za vraćanje dugova), kreditne restrikcije i visoka inflacija značile su prije svega pad životnoga standarda. Jednostavno, pad realne vrijednosti plaće i istovremeni porast cijena osnovnih potrepština rezultiraju rastom životnih troškova. Svakodnevni život, pa tako i kolektivnu memoriju o ovome vremenu, obilježili su redovi za gorivo, vožnja automobila po sistemu „par-nepar“, redukcije struje, nedostatak namirnica u dućanima, bonovi i redovi za ulje, brašno, deterdžent i kavu. Iako nije riječ o prvoj ekonomskoj krizi koja je zahvatila SFRJ, njezino trajanje i intenzitet itekako su se odrazili na stavove stanovnika SFRJ. Tako su ankete zagrebačkog Zavoda za tržišna istraživanja pokazala kako je 1980. godine 35 posto građana očekivalo da će za dvije godine živjeti bolje, dok je 1987. isto smatralo tek njih osam posto. Usporedno, 1980. godine dvanaest posto stanovništva očekivalo je da će za dvije godine živjeti lošije, dok 1987. to očekuje čak 63 posto građana.

Pri razmatranju ovih podataka ne treba upasti u zamku objašnjavanja političko-ekonomske situacije 1980-ih specifičnostima društvene organizacije SFRJ. Naime, danas se često spomenute nestašice razumiju tek kao navodna posljedica neefikasnosti jugoslavenskoga samoupravljanja. Da bismo izbjegli ovakve banalizacije, posvetimo nekoliko redaka demistificiranju događaja u Jugoslaviji tako što ćemo ih smjestiti u širi kontekst. Potrebno je prisjetiti se kako su gore opisane prilike istovremeno, a posebno u prethodnome desetljeću, bile uobičajene i u tzv. zapadnim zemljama. Uslijed naftnoga šoka koji je potresao zemlje kapitalističkoga centra, restrikcije struje i razdoblja bez električne energije obilježili su 1970-e u Ujedinjenom Kraljevstvu, Nizozemska je kažnjavala prekomjerno korištenje struje, a princip

AMERIKA, POLITIKA, RAD

Mjere štednje koje se pod pritiskom stranih kreditora u SFRJ provode 1980-ih ostavile su traga i u jugoslavenskoj popularnoj kulturi. Primjer za ovo je i pjesma *Ujka Sam* koju je sarajevska grupa Zabranjeno pušenje objavila na albumu *Dok čekaš sabah sa šejtanom* 1985. godine. Pjesma je posebno zanimljiva jer utjecaj stranoga kapitala povezuje s porastom društvenih ili klasnih razlika u jugoslavenskome društvu, koje su u pjesmi utjelovljene kroz jaz između „političara“ s jedne i „rada“ s druge strane.

Ujka Sam

8:30, zvono na vratima
Ustajem i zastajem nijem
Čovjek u cilindru i fraku mi reče:
Hello boy I'm Ujka Sam

Možda čovjek naplaćuje struju
TV pretplatu, il' parno grijanje
U lice mi dune dim cigare
No my boy
Meni se više duguje

Reko' garant loša loza
Il' nesretna ljubav neka
Što piješ kad ti škodi
Vidi šta žena učini od čovjeka

A on izvadi požutjeli papir
6 000 dollars you must pay to Ujka
Sam
A ispod moj potpis,
Godina i dan

Bang, bang, bang boogie-woogie-

honey
Give me my money
Bang, bang, bang.
I am boogie-woogie-man
Give all the money to Ujka Sam!

Ujka Sam! Ujka Sam!
Easy...

Počeh da se vadim, reko'
Zemlja u razvoju,
Slaba razmjena robe
Naše bogatstvo je
Bratstvo i jedinstvo
Naše bogatstvo su tekovine NOB-e

Oh? No, problem my boy.
Ujka Sam kupuje sve.
Oh? No, problem my boy.
Ujka Sam kupuje me!

Bang, bang, bang boogie-woogie-
honey
Give me my money
Bang, bang, bang.
I am boogie-woogie-man
Give all the money to Ujka Sam!

Jutro je počelo burno
Probudi me sa kreveta pad
Čuh glas žene iz kuhinje
Zakasni l' se na posao kad

Političar na radiju
Pričao je o jubilejima
Time valjda hoće da nas zbari
Al' iza mojih leđa
Se smije ujka Sem
U mojim očima
Igrali su dolari

Otrčah u firmu, rekoh
Raja, sve mi je jasno sad
Bratstvo i jedinstvo ne brani radio
Bratstvo i jedinstvo brani rad

kupovanja goriva ovisno o parnim i neparnim tablicama započeo je u SAD-u. Dakle, u globalnome kontekstu specifičnost SFRJ bilo je stanovito odgađanje krize, ali nikako i sama ekonomska kriza. Ni rješenja kojima se vodilo jugoslavensko političko vodstvo (kao što smo već spomenuli) nisu donosila ništa novo, već su bila na tragu reformi koje su već provedene u Latinskoj Americi, Velikoj Britaniji i drugdje. Ukratko, jugoslavenska specifičnost bilo je odgađanje posljedica krize putem povećanja stranoga duga te, nešto kasnije, usporena provedba strukturnih reformi uslijed jakoga otpora jugoslavenskih radnika.

RADNIČKI OTPOR

Dok su kriza i njezine posljedice na životni standard našli mjesto u našem kolektivnom sjećanju, zaboravljen je snažan otpor koji su pružali radnici preko čijih leđa se kriza prelamala. Prije nego se pozabavimo sudbinom i reakcijama radnika Borova u ovome razdoblju, kratko ćemo nabrojati samo neke od najznačajnijih štrajkova 1980-ih do kojih dolazi uslijed pada životnoga standarda uzrokovanoga reformama i mjerama „stabilizacije“. Godine 1985. na Kosovu štrajkaju rudari Trepče. Štrajk labinskih rudara na proljeće 1987. trajao je 34 dana. U veljači 1988. radnici mostarskog Sokola marširaju gradskim ulicama uz parole „Hoćemo rada! Hoćemo hleba!“. Delegacija od nekoliko stotina radnika živiničkoga Đurđevika krenula je iz ovoga bosanskog rudnika pješice prema Beogradu u svibnju 1988. godine. Radnici mariborskoga TAM-a štrajkali su na gradskim trgovima četiri dana u lipnju iste godine, a među deset tisuća prosvjednika našli su se i radnici brojnih drugih mariborskih kolektiva. Preko pet tisuća radnika zemunskoga Zmaja (tvornice poljoprivrednih strojeva) i Beograđana koji su ih došli podržati demonstriralo je pred skupštinom SFRJ u lipnju 1988. godine. Radnici 21. maja i drugih poduzeća iz Rakovice (Beograd) pred saveznom su se skupštinom našli u listopadu 1988., samo nekoliko mjeseci nakon velikoga štrajka borovskih radnika na istome mjestu. U 1989. Hrvatsku će potresti štrajk strojovođa, a u gradskoj vijećnici

u Skoplju osamdeset visokoobrazovanih arhitekata, pravnika i kemičara pokušat će upozoriti na svoju dugotrajnu nezaposlenost štrajkajući glađu. U ljeto 1990. metalci prestaju s radom diljem Jugoslavije u jednosatnome štrajku upozorenja, a prvi generalni štrajk u jugoslavenskoj povijesti, štrajk metalaca i tekstilaca, odvija se u prosincu iste godine u Hrvatskoj.

Ovi su događaji samo dio vala štrajkova koji je potresao zemlju krajem 1980-ih. Brojevi koje je prikupio kroničar radničkoga pokreta Neca Jovanov, a koje smo nadopunili podacima iz *Radničkih novina* za 1989., govore nam o masovnoj mobilizaciji jugoslavenskih radnika koja je krajem desetljeća dosegнула nevjerojatne razmjere: oko pola milijuna radnika bilo je u štrajku.

Godina	Broj štrajkova	Broj učesnika u štrajkovima
1980.	235	13.504
1981.	216	13.507
1982.	174	10.997
1983.	336	21.776
1984.	393	29.031
1985.	696	60.062
1986.	851	88.860
1987.	1685	288.686
1988. (1.1.-31.8.)	1002	211.367
1989.	1886	470.000

Štrajkovi u ovo vrijeme nisu jugoslavenska specifičnost. Rast broja štrajkova 1980-ih bio je dio dotada neviđenoga vala međunarodnih radničkih protesta protiv mjera štednje koje zemlje zahvaćene dužničkom krizom implementiraju pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda. Kao i drugdje u svijetu, u Jugoslaviji se zapravo vodi borba za očuvanje radničkih prava i načina života izgrađivanih kroz desetljeća poslijeratnoga ekonomskog rasta popraćenoga redistribucijom društvenoga bogatstva u korist radnika. (O rastu ekonomskih nejednakosti u Jugoslaviji bit će više riječi u nastavku). Štrajkovi 1980-ih bili su izravni odgovor na srozavanje životnoga standarda: zahtjevi radnika najčešće su se odnosili na povećanje osobnoga dohotka. Nije slučajno što

RADNICI I ANTI-BIROKRATSKA REVOLUCIJA

Radnička aktivnost s kraja 1980-ih danas se u društvenome sjećanju uglavnom vezuje za tzv. anti-birokratsku revoluciju. Tim se terminom opisuju višegodišnje, kompleksne društvene mobilizacije iz druge polovice 1980-ih koje je tadašnji (reformski nastrojen) predsjednik Srbije Slobodan Milošević iskoristio za učvršćivanje i širenje vlastite političke moći, posebno kroz rušenje političkih rukovodstava Vojvodine i Crne Gore. Dok je danas uobičajeno radničke štrajkove iz ovoga razdoblja promatrati jednostavno kao instrument Miloševićeve politike, recentnija literatura o ovoj temi problematizira interpretacije koje u anti-birokratskoj revoluciji vide tek prigrljivanje nacionalističke politike od strane nezadovoljnog radništva te nastoji ukazati na složeniji, često kontradiktoran karakter ove mobilizacije. Važno je imati na umu da je kritika „birokracije“, shvaćene kao sloja društva koji ima kontrolu nad „neposrednim proizvođačima“, bila dijelom socijalističkoga vokabulara tijekom čitavoga postojanja SFRJ. Slijedimo li Darka Suvina (2014), mogli bismo reći da je popularna kritika birokracije 1980-ih za radništvo predstavljala vid kritike rastućih socijalnih nejednakosti u društvu, tj. da je predstavljala izraz klasnoga nezadovoljstva. No, s drugih je pozicija, unutar političke klase u Jugoslaviji, kritika birokracije služila borbi za političku vlast.

su najznačajnije štrajkove vodili upravo radnici iz niskoprofitabilnih i radnointenzivnih industrija – rudari, tekstilci, metalci – njihove ionako male osobne dohotke dodatno je pritisnula inflacija dok su se radnici istovremeno našli u konkurenciji sa znatno jeftinijom radnom snagom s istoka. Ali, uz ove zahtjeve koji su proizlazili iz izravne materijalne ugroženosti radništva, štrajkovi su bili popraćeni i zahtjevima za političkim promjenama koji su se pak često ticali potrebe za poboljšanjem sustava samoupravljanja (ne bi li ono zaista omogućilo izražavanje radničkih interesa), a sve su se glasnije čule i kritike nejednakosti u jugoslavenskome društvu (posebno nejednakosti između onih koji proizvode i onih koji upravljaju). Kako tranzicijski procesi budu raskidali postojeće veze između proizvodnje i zajednice, uzrokujući tako krizu financiranja i funkcioniranja javnih institucija (poput školstva i zdravstva), u posljednjim godinama 1980-ih i kasnije, u štrajku će sve češće biti i oni koje se smatralo „neproizvodnim“ radnicima.

Osim intenziteta štrajkova i broja sudionika, vrijedi naglasiti još jednu specifičnost štrajkova 1980-ih: riječ je o metodi. Radnici u štrajku, kako svjedoče gore navedeni primjeri, izlaze iz radnih kolektiva i ulaze u javni prostor. Zabilježeni su brojni slučajevi gdje radnici izlaze iz tvornica i prisvajaju gradske trgove, ulice i javne institucije. Naša priča govori upravo o borbama i strategijama radnika Borova u trenutku velike transformacije društvenopolitičkoga sustava; ona govori o rastućem klasnom sukobu i strategijama kojima se njime nastojalo upravljati.

KOMBINAT I KRIZA

Za Borovo 1980-e predstavljaju istovremeno vrhunac razvoja i najteže razdoblje u dotadašnjoj povijesti kombinata. Krajem 1985. Borovo ima preko 22.500 zaposlenih. Prosjek godina borovskih radnica i radnika je između 33 i 35, a odnos muškaraca i žena 48 naprema 52. (U epizodi iz televizijskog serijala *Hodoljublja* posvećenoj Vukovaru, Zuko Džumhur za Borovo kaže da je „najveća ženska tvornica“ u Jugoslaviji.) Borovo i dalje intenzivno ulaže u gradnju stanova za svoje radnike (početkom 1980-ih

gradi se oko 120 stanova godišnje jer stambeni fond ne uspijeva zadovoljiti postojeće potrebe radnika), sponzorira Olimpijadu u Sarajevu i Univerzijadu u Zagrebu te i dalje ulaže u razvoj kombinata. No, u uvjetima krize, napetost između zahtjeva za povećanjem produktivnosti i šire socijalne ili društvene uloge Kombinata postaje sve izraženija. Od početka 1980-ih u Borovu je „svakodnevica ispunjena stabilizacionim zadacima“, kako stoji u jednome od naslova u tvorničkim novinama iz 1982. godine. Borovo je u potpunosti okrenuto nastojanjima da poveća produktivnost i izvoz, posebno na konvertibilno tržište. Ovo je potrebno da bi se došlo do deviza koje su pak odlazile na otplaćivanje jugoslavenskoga inozemnog duga. Uspjeh na konvertibilnome tržištu Borovu je važan i zato što su poduzeću devize potrebne za nabavku repromaterijala: 1984. Borovo uvozi 80 posto kože. Domaći dobavljači, i sami primorani na utrku za devizama, također traže plaćanje u konvertibilnoj valuti. (Borovo posluje s pet domaćih kožara – to su Kula, Osijek, Banja Luka, Kotor-Varoš i Kragujevac – koje sve moraju uvoziti kožu i kemikalije za njezinu preradu.) Tako će kroz ovo desetljeće nedostatak deviza u Borovu izazivati zastoje u proizvodnji zbog povremenih kašnjenja u snabdijevanju sirovinama ili njihovih nestašica.

Da bi nastavilo izvoziti i da bi osiguralo likvidnost, Borovo se zadužuje kod banaka, ali kamate vrtoglavo rastu što dodatno opterećuje poslovanje kombinata. Unatoč naporima na svim organizacijskim razinama i unatoč povećanome izvozu (1981. Borovo je izvezlo robe u vrijednosti od 130 milijuna dolara), priliv deviza manji je od planiranoga. (Npr. kožna obuća se izvozi dvostruko manje na zapadno nego na klirinško tržište, a potonje ne donosi devize.) Razlog za ovakve rezultate bio je i u tome što je recesija pogodila tradicionalne kupce Borova na Zapadu, a poduzeće još nije pronašlo nove. Borovski problemi, koji su bili tipični problemi naše industrije u to doba, nisu predstavljali jugoslavensku posebnost. U Borovo početkom 1980-ih stižu vijesti iz svijeta o sličnim nevoljama u srodnim industrijskim granama. Primjerice, u talijanskome se Pirelliju

Goran Musić posebno se bavio štrajkom metalnih radnika iz beogradske Rakovice iz listopada 1988. koji često služi kao ilustracija za tezu o jednostavnome radničkom pristanku uz nacionalizam: radnici su sa svojim (socijalnim) zahtjevima došli pred Saveznu skupštinu, da bi, nakon što im se obratio Milošević, od tamo „otišli kao Srbi“. Musić pokazuje kako je situacija bila složenija od ove pojednostavljene formule i kako je radništvo, nasuprot ustaljenim tumačenjima koje ga vide tek kao pasivno oruđe u rukama političara, imalo sposobnost da samo iznjedri i tumačenja krize i da autonomno djeluje.² I drugi su, poput Roryja Archera, pisali o „anti-birokratskom“ sentimentu, odnosno radničkim izrazima nezadovoljstva usmjerenima protiv političke klase, kao o općejugoslavenskome fenomenu koji je dakle i prethodio i bio širi od događaja povezanih s Miloševićevim usponom.³ Sve navedeno, naravno, ni u kom slučaju ne znači da je radništvo bilo imuno na uzlet i organizacijsku snagu nacionalističkih politika. O konkretnim mehanizmima ispreplitanja klasnoga interesa, kojim su bili vođeni radnički štrajkovi u Hrvatskoj, i nacionalnoga interesa, kojim se vode republičke političke klase, bit će riječi u poglavljima koja slijede. O prisutnosti anti-birokratskog

sentimenta u jugoslavenskoj kulturi (pri čemu se pod birokracijom misli na nositelje političke moći) govori i ovaj epigram pjesnikinje Vesne Parun s kraja 1980-ih:

PRIVREDNA KRIZA

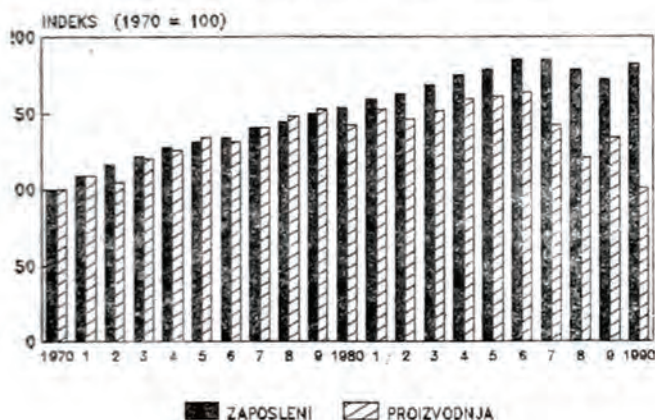
Puž je prodao kuću, kornjača oklop,
jež bodljike, pijetao mamuze.
Ta kriza sve nam uze – reče krava
i pusti da je birokrat pomuze.

gomilaju zalihe guma, pa tvornica radnike prvo šalje na godišnje odmore i čekanja, a zatim dijeli 1.500 otkaza.⁴

U ovakvim uvjetima, potaknuto problemima u snabdijevanju sirovinama i motivirano ciljem očuvanja zaposlenosti, Borovo na svjetskom tržištu uz obuću i automobilske gume nudi još jednu vrstu robe: vlastitu radnu snagu. Borovo kreće u tzv. *lohn* poslove već krajem 1970-ih, ali oni postaju redovita i učestala praksa upravo 1980-ih. *Lohn* posao – koji se još naziva i doradni posao ili posao oplemenjivanja roba – specifičan je po tome što inozemni naručitelj proizvođaču dostavlja sav

potreban materijal od kojega se onda pravi gotov proizvod. Dakako, strani partner je pritom zainteresiran prvenstveno za radnu snagu koju u jugoslavenskome kombinatu može dobiti jeftinije nego u vlastitoj zemlji. U borovskim se novinama o *lohn* poslovima sasvim otvoreno govorilo kao o „posljedici teškoća u snabdijevanju kožom i sredstvom očuvanja uposlenosti kapaciteta – i po cijenu neunosnog rada“.⁵

DINAMIKA ZAPOSLENIH I PROIZVODNJE U SP "BOROVO" 1970 – 1990.

ZAPOSLENI I PRODUKTIVNOST U BOROVU 1970. - 1990. U UVJETIMA DUŽNIČKE KRIZE, GLAVNA SVRHA POVEĆANJA PRODUKTIVNOSTI JE OTPLATA DUGOVA STRANIM KREDITORIMA.

IZVOR: „Dvadesetogodišnji pad“, *Borovo* 3161, 8. 2. 1991., 4.

Vi imate lohn poslove koje smo tada radili, koje smo preuzimali da bi spasili radnu snagu. Jer mi smo do tog perioda, već u kasnim sedamdesetima počeli nešto raditi, dotle to nismo radili. Već smo

radili Pumu lincencirano, pa smo kasnije radili i Nike lincencirano. Ali ... ovi sa zapada nisu imali namjeru da rade partnerske odnose nego ucjenjivačke odnose... A što je značilo lohn posao? Lohn posao vam kupi sav materijal i vi samo date rad. Znači, vi jednostavno, praktično od toga nemate nikakav kolač, nikakav dio sredstava da možete da napravite proizvodnju. To je faktično uništavanje proizvodnje. Vremenom vi potrošite strojeve, izrabljujete, ne možete unaprijediti proizvodnju i onda padate. A samim tim ne možete da popratite društvenu zajednicu, jer, bez obzira, dio sredstava se mora izdvajati, tu je zdravstvo, tu je školstvo... ”

Osim opisanih problema s *lohnom*, ovakav je tip posla predstavljao izazov za borovske radionice jer se proizvodnja za strane naručitelje odvijala u vrlo malim serijama i s kratkim rokovima isporuke. Recimo, prilikom rada za njemačku Pumu u seriji je znalo biti tek po dva-tri para patika. U komentarima tvorničkih novina često se naglašava koliko je ovaj tip rada neuobičajen i zahtjevan za borovske radnike, ali kako se oni u novim uvjetima dobro snalaze. (Velike serije koje su se radile za sovjetsko tržište predstavljale su stoga puno lakši posao.) Znalo se također dogoditi da tvornica obuće kasni s realizacijom vlastitoga proizvodnog plana jer je dio radionica bio angažiran na *lohn* poslovima koji su imali prioritet. Rukovoditeljica šivaće radionice iz tvornice obuće ovako je opisala *lohn*: „sada bijemo tešku bitku za izvoz – mijenjamo po četrdeset modela mjesečno. [...] Velik je to napor, početni koraci, pa zarada za veći trud nije odgovarajuća.“⁴⁶ Uz to, zbog zahtjeva za povećanom produktivnosti i „mjera stabilizacije“ u Borovu se često radi i subotom, nedjeljom, prekovremeno, u trećoj smjeni, a ponekad se rad produžuje i u vrijeme godišnjih odmora.

Kako vidimo, posljedice stabilizacije po borovske radnike bile su vrlo nepovoljne. Kada je posla bilo, on je uglavnom bio naporniji nego obično i neadekvatno plaćen. Kada posla nije bilo, radnici su se morali pomiriti s osobnim dohocima koji su bili manji od minimalca. 1980-ih se tako ustaljuje praksa koja će do kraja desetljeća eskalirati: radi se o čekanjima. Proizvodnja automobilskih guma je 1984. zbog nedostatka materijala (posebno kaučuka) stajala mjesec dana, zbog čega su radnici primili tek 80 posto osnovice plaće.

HIP HOP U BOROVU

Vukovarski reper General Woo (Srđan Ćuk, r. 1977.) u televizijskoj je emisiji *Šlep Šou* govorio kako je došao u kontakt s hip-hop kulturom 1984. kada je u kinu u vukovarskome Radničkom domu gledao film *Wild Style*. Ovaj nezavisni američki film iz 1982. dokumentira nastajanje hip-hop kulture u Južnome Bronxu, siromašnome njujorškom kvartu opustošenom deindustrijalizacijom. General Woo spominje kako je prednost vukovarskih mladih ljubitelja repa bila u tome što su do originalnih patika stranih marki – nezaobilaznoga modnog sastojka i statusnoga simbola u hip-hop kulturi – mogli doći lako, izravno iz tvornice Borovo. Ovo je bilo moguće jer je Borovo tada radilo *lohn* poslove za strana poduzeća, pa se dio proizvoda tih robnih marki znao naći i na nogama mladih Vukovaraca. Otvorenost jugoslavenske ekonomije i kulture prema proizvodima i utjecajima sa Zapada tako ispada neodvojiva od položaja SFRJ unutar „svjetske podjele rada“.

Nedostatak posla i smanjeni prihodi neizbježno su kod radnika stvarali osjećaj neizvjesnosti i nesigurnosti. Ovakvom osjećaju doprinosila je i činjenica da su zastoji dovodili do kašnjenja s isporukom robe ili podbacivanja u isporučenim količinama, pa se događalo i da strani partneri otkazu posao. U sličnim problemima našli su se i Klinasto remenje i Tvornica kožne obuće. U Obučari se radi štednje radilo s preostalim materijalima, što je pak utjecalo na kvalitetu finalnoga proizvoda. Upravo su obučarci bili najviše uposleni putem *lohn* ugovora, npr. za Pumu ili Nike. Ono što bi od ovakve proizvodnje „preteklo“ Borovo bi uključilo u vlastitu prodaju, pa strane marke postaju dostupne na domaćemu tržištu, gdje ih kupuju prvenstveno mladi.

ŠTEDNJA, NEJEDNAKOSTI I NJIHOVE POSLJEDICE

Sredinom 1980-ih, u vrijeme kada se u okviru antiinflacijskoga programa ograničava rast plaća u pojedinim poduzećima, jugoslavenskom i borovskom svakodnevicom počinje dominirati riječ „štednja“. I tako, dok (zbog štednje) SFRJ zatvara predstavništva u inozemstvu, Borovo radi za devize koje odlaze stranim kreditorima, struja se štedi putem redukcija, a sindikati smanjuju novčanu pomoć socijalno ugroženim radnicima. Istovremeno, troškovi života i dalje rastu: topla voda u Borovu naselju poskupljuje 70 posto (u 1983.), a zatim 123 posto (u 1984.). Ne iznenađuje zato da u anketi tvorničkoga tjednika na temu uštedevidine saznajemo kako radnici zbog visokih životnih troškova i niskih primanja ne uspijevaju uštedjeti ništa: plaća odlazi na stanarinu, hranu, ogrjev, školu, ... Mnogi jedino rješenje vide u podizanju kredita i igranju lutrije. Kako vrijeme odmiče, sve je manje radnika koji si mogu priuštiti nekad uobičajeno ljetovanje na moru. Povjesničar Igor Duda navodi kako je kupovna moć u Jugoslaviji 1980-ih pala „tridesetak posto“ u odnosu na 1970-e. U svojoj studiji potrošačke kulture u Hrvatskoj Duda prenosi i svjedočanstvo jedne

KRIZA U
NASELJU:
RED ZA
DETERDŽENT
POČETKOM
1980-ih.

IZVOR: privatni
arhiv Ivica
Žabića

KV šivačice gornjih dijelova obuće iz Borova iz 1985. godine. Osvrćući se na praksu dodjele društvenih stanova radnica govori kako joj „nikada... bolje nije bilo“ – zato što su članovi njezine obitelji „sve najvažnije stvari koje su im trebale kupili prije stabilizacije“.⁷

Dok teret krize i stabilizacije najviše pada na leđa radnika, socijalne razlike u Jugoslaviji sve su izraženije. Ovo u društvu izaziva otvorene izraze nezadovoljstva. Na njih nailazimo i u novinskim izvještajima s javne rasprave koju je Savez komunista pokrenuo 1984. s namjerom da od baze dobije podršku za nastavak stabilizacijskih reformi. Kako piše borovski tvornički list, u javnoj raspravi sudjeluje 70.000 osnovnih organizacija Saveza komunista u čitavoj zemlji, pa tako i ona borovska, koja broji oko 2.200 članova. Više od istinskih izraza podrške, raspravom dominiraju komentari na raskorak između proklamiranih komunističkih ideala i svakodnevne egzistencije velike većine građana. Iako u Borovu u raspravi sudjeluju većinom majstori, rukovodioci, partijski sekretari i sindikalni aktivisti, dok pogonski radnici svoje slabije sudjelovanje pravdaju s bojazni da im se kritika rukovodioca ne „osveti u poslu“, čuju se ozbiljne kritike stanja i u poduzeću i u društvu općenito.

Stalno prisutan motiv u raspravi socijalne su nejednakosti koje radnici i delegati doživljavaju kao posebno tešku nepravdu jer se kose s temeljnim idejama i ciljevima socijalističkoga društva. U raspravi u Valjari tako se čuju i sljedeće riječi: „Što je sa onima koji su jučer došli na funkcije i za par godina stvorili zavidan materijalni nivo, podigli vikendice...“ Oni „na funkcijama“ – koje mogu biti političke i direktorske – optužuju se i za manjak solidarnosti s običnim građanima koji podnose najveći teret krize te se od njih traži „skromnost, štedljivost, manje sjednica“: „Lako je savjetovati [...] treba živjeti u duhu sa stabilizacijom, dijeliti dobro i zlo današnjice!“ Često se u ovim raspravama govori o nepravednom „bogaćenju mimo rezultata rada“. Budući da je temeljni princip zarađivanja u samoupravnom socijalizmu počivao na načelu „raspodjele prema radu“, pojave poput otuđivanje društvene imovine (tj. imovine poduzeća), zloupotrebe položaja za privatnu korist i kvarne porezne prakse radnici vide kao moralno neprihvatljive prijestupe. U raspravama se govori i o pokušajima da se ovakvim pojavama stane na kraj, poput akcije „imaš kuću – vrati stan“ ili ispitivanja porijekla imovine, za koje su pak neki tvrdili da nije dalo rezultate i da je izgledalo tek kao „institucionaliziranje naše nemoći“.⁸

RAST NEJEDNAKOSTI

Upravo je 1984., kada se vodi javna rasprava o stabilizaciji, na TV Zagreb emitirana serija *Inspektor Vinko*. Kroz priču o općinskome inspektoru za ispitivanje porijekla imovine, ova je serija Kreše Golika (po scenariju Željka Senečića) također vrlo otvoreno i kritički progovarala o postojećim društvenim nejednakostima. Svaka epizoda serije započinjala je riječima: „Svaka sličnost bilo s čijim imenom, funkcijom, kućom, autom ili makinacijom sasvim je slučajna“. Inspektor Vinko (Ivica Vidović) koji na štakama istražuje novopečene poduzetnike i vlasnike vila svakako može biti metafora za situaciju „institucionalizirane nemoći“ o kojoj se raspravlja u Borovu.

Nepoznati
autor, Borovo
1. 5. 1987.

Uz ove primjere nezadovoljstva rastućim društvenim nejednakostima, 1980-ih pratimo i produbljivanje podjela među borovskim radništvom. U uvjetima krize, podjela između radnika koji žive samo od borovske plaće i onih koji imaju zemlju, između „proletera“ i „zemljaša“, sve je češće predmetom diskusija. Da „zemljaši“ i „proleter“ različito podnose teret krize vidi se i iz izjava samih radnika: oni koji žive na selu (često u vlastitoj kući, s roditeljima) imaju i izvor hrane (poljoprivreda); oni koji žive u naselju ili gradu osim što plaćaju stanarinu kupuju i hranu. Kako govore radnici u Gumari i Obučari, oni koji imaju zemlju „sjede na dvije stolice dok neki nemaju ni jednu“. No, svi su svjesni da je zaoštavanje ove podjele među radnicima rezultat krize u kojoj se društvo

nalazi. Kako bilježi Tjednik, „točno je da se nekad, u vrijeme prosperiteta Tvornice okretalo selu pa su dobro došli oni radnici ‘jednom nogom na oranici’. Danas, međutim, sve oštrije se čuje i pitanje – zašto čuvati neka prava iz starih vremena kada su se uvjeti izmijenili?“ Konkretni problemi na kojima je počivala ova podjela ticali su se plaćanja putnih troškova radnicima koji su putovali sa sela, njihovih sezonskih bolovanja (povezanih s poljoprivrednim radovima), kao i, smatrali su „proleter“, nezainteresiranosti „zemljaša“ za rad zbog sigurne egzistencijalne pozadine na selu. Vezano za sumnjiva bolovanja, kritici su bili podvrgnuti i liječnici iz borovskoga doma zdravlja koji su bolovanja odobravali. Svaka razlika u osobnom dohotku unutar Borova postala je povod za negodovanje, bilo da se radilo o plaćama „izvan proizvodnje“ (tj. u administraciji iliti „režiji“), o razlikama u plaćama između različitih tvornica ili između radnika različitih kvalifikacija.

U javnoj se raspravi dakle govorilo o problemima jugoslavenskoga društva koji su eskalirali u uvjetima krize i štednje, a koji su posebno teško pogađali radništvo. Više ili manje direktno u raspravi se čula kritika političke klase naizgled potpuno udaljene od problema radnika, kao i kritika bogaćenja onih „na funkcijama“. No, uz rast nejednakosti između radničke klase s jedne i političke i menadžerske klase s druge strane, vidimo kako se u vrijeme krize produbljuju i strukturne podjele među samim radništvom: između proletera i zemljaša, između pogona i režije, između pojedinih tvornica. Kako ćemo vidjeti u opisu situacije nakon velikog štrajka 1988. godine, svi se ovi procesi intenziviraju s produbljivanjem krize i sa širenjem tržišnih odnosa u kombinatu i društvu općenito.

Kriza i stabilizacija također zaoštavaju postojeće kontradikcije i probleme samoupravnoga sistema te potiču različite oblike radničkoga snalaženja i otpora u teškoj socijalnoj situaciji. Paralelno s otvorenom kritikom rastućih ekonomskih nejednakosti u socijalizmu, u Borovu se inzistira na „efikasnosti

rada“, a jedan od glavnih problema kombinata vidi se u „bolovanjima, socijalnim davanjima, visokoj zastupljenosti pratećih službi, visokim društvenim davanjima“. Ovakva kritika i samokritika rada bila je prilično uobičajena. Terminima „nerad“ i „nedisciplina“ kritiziralo se i osuđivalo pojave poput neopravdanoga izbjivanja s posla ili korištenja radnoga vremena za vlastite potrebe. No, ove pojave također treba razumjeti i kao oblike nevidljivoga ili pasivnog otpora radništva padu standarda i mjerama štednje. Radnici delegati u radničkome savjetu kombinata tako detektiraju uzroke porasta „nerada“ i „nediscipline“ u porastu socijalnih nejednakosti u jugoslavenskome društvu: „Nezadovoljni padom standarda, ljudi su sve neodgovorniji na poslu a neodgovornost se prenosi i na polje samoupravljanja. Recimo, primjer – podijelili smo se na bogate, srednje i siromašne. Da je bar posljedica rada, ili sposobnosti...“ Kriza tjera radnike na snalaženje, poput rada „u fušu“ zbog čega također pati samoupravljanje. Komentirajući nedostatak kvoruma na sjednicama radničkih savjeta, jedan od radničkih delegata ovu „krizu samoupravljanja“ tumači ovako: „ekonomska kriza [...] je čovjeka udaljila od samoupravljanja jer mora popodne umjesto da se bavi svojom humanom dužnošću – odlučivanjem – dodatno zarađivati. [...] Najbolji majstori svog zanata, koji zbog rada zaslužuju da budu delegati – izostaju sa sastanaka, odriču se ovog prava, da bi radili ‘u fušu’. Samoupravljanje je stvar budućnosti, pravi potez – problem je u standardu.“ Problemi s radnom disciplinom (bolovanja, krađe, raniji odlasci s posla i sl.) i problemi u samoupravnome delegatskom sistemu (delegati se ne pojavljuju na sjednicama pa nema kvoruma) ovdje su izričito povezani s dubljim uzrocima, od kojih je na prvome mjestu teška ekonomska situacija. U raspravama se također govori o problemu nezaposlenosti mladih. U borovskome poduzeću Kemograf radnici članovi SK upozoravaju na potrebu da se radi s mladima, jer „drugi koriste naše slabosti; u prvom planu to je crkva koja sve više uspijeva da privuče one najmlađe“. Dodatni je problem, ističu oni, što se

PROBLEM RADA (1)

U intervjuu tvorničkome listu s početka 1986. generalni direktor Krekić govori o borovskim problemima. Neizbježno, postavlja se pitanje izvoza te položaja i uspješnosti Borova na svjetskome tržištu. (U ovo vrijeme 70 posto proizvodnje Tvornice kožne obuće ide u izvoz, od čega tri četvrtine na zapadno/konvertibilno tržište.) Direktor govori: „svaka cipela ima svoju svjetsku cijenu. [...] Druga je stvar, da li smo mi dovoljno racionalni da naše poslove uklopimo u tu cijenu? Tako, da, kad mi kažemo da li je ta cijena nama povoljna ili nije, onda to treba postaviti kao pitanje unutra, jesmo li mi racionalni ili nismo. Dobijamo onoliko novca koliko svjetsko tržište ponudi i ništa više.“¹⁰ Dakle, generalni direktor ističe kako vrijednost borovskih proizvoda – odnosno vrijednost rada borovskih radnika – naposljetku određuje tržište. Ova je izjava nesumnjivo bila u skladu sa stvarnim položajem radnika u okviru „svjetske podjele rada“. Ali, ona također ukazuje na napetost unutar sistema socijalističkoga samoupravljanja jer ono podrazumijeva da sami radnici, kroz dogovor (i na temelju uspješnosti poduzeća na tržištu), odlučuju o raspodjeli dohotka koji bi pak trebao ovisiti prvenstveno o uloženoj radu. Pitanje raspodjele, odnosno radničkih plaća ili vrijednosti rada, tako se u praksi našlo razapeto između zahtjeva za „raspodjelom prema radu“ (neka bude više nagrađen onaj koji je produktivniji) i zahtjeva za

ostvarivanjem što boljih rezultata na svjetskome tržištu (gdje se vrijednost rada određuje prema logici tržišnoga natjecanja koje, u uvjetima svjetskoga kapitalističkog okruženja vođenoga zahtjevom za ostvarivanjem što većega profita, neizbježno snižava cijenu, tj. vrijednost rada).

PROBLEM RADA (2)

Sasvim je sigurno da je jugoslavenski socijalizam karakterizirala ne samo centralnost rada kao principa društvene organizacije, nego i određeni tip veličanja fizičkoga ili manualnoga rada. No, ne treba zanemariti činjenicu da je ovaj ideološki moment bio povezan s višedesetljetnom političko-ekonomskom praksom u kojoj je društveni razvoj bio utemeljen na radno intenzivnoj industriji, poput one borovske, čiji je temelj predstavljao upravo fizički rad. U tom svjetlu treba promatrati i česte prozivke „režije“ i drugih „neproizvodnih“ radnika za „nerad“. No, iako je veličanje fizičkoga (industrijskoga) rada i radništva u samoupravnome socijalizmu moglo predstavljati ulogu u radničkim podjelama u vremenu krize i oskudice, i iako je 1980-ih bilo iz temelja poljuljano, ono je svejedno industrijskim radnicima davalo autoritet koji im je omogućio da javno nastupaju protiv vlasti.

Savezu komunista pristupa iz sebičnih interesa i osobnih ambicija.⁹

“ Kao i svagdje, bilo [je] zlouporaba [bolovanja]. ... Ako vi to vrijeme ne iskoristite, dok ste na bolovanju, da zaradite neki novac, onda se nije isplatilo ... [Neki] jesu uzimali bolovanje, imaju kod kuće kombajn, beru kukuruz, vrše pšenicu i zarade tamo, mislim za 7 dana zarade 3-4 plaće. Bilo je toga, naravno. I onda kad se to već uočilo kao problem, na toj masi ljudi, onda [se] iz tvornice organiziralo kućne posjete, znači, uhvatiti ga na licu mjesta... to je obično netko ispred strane direktora, sindikata... ne znam, tri čovjeka su išla, takozvana posjeta, da obišu bolesnog čovjeka, a ustvari da detektiraju šta on radi. ”

U ovakvim uvjetima borovsko radništvo dočekuje kraj 1980-ih, kada će se i samo pridružiti valu štrajkova koji tada potresaju Jugoslaviju. Kako smo vidjeli, radnički su problemi bili mnogostruki. S obzirom na to da posluje na svjetskom tržištu, Borovo i njegovi radnici bili su izloženi istim zahtjevima i pritiscima kao i bilo koje drugo globalno poduzeće: zahtjevima za konkurentnošću cijena, kvalitetom proizvoda, pridržavanjem rokova isporuke i za to potrebnom disciplinom i efikasnosti rada, ali i za stalnim investicijama u proizvodne pogone. Istovremeno, tradicionalna socijalistička uloga poduzeća zahtijeva da ono bude motor razvoja i održavanja šire zajednice. U vremenu kada kriza i inflacija ozbiljno nagrizaju životni standard, taj je zadatak sve teži. Produbljuju se i socijalne razlike između radnika i političke „birokracije“ i podjele među samim radnicima. U takvoj situaciji – u kojoj tempo i smjer diktiraju zahtjevi tržišta i stabilizacije, i koja dovodi do pojačanoga pritiska na radnu snagu koja je prisiljena na snalaženje i razne oblike otpora (vidljivoga i nevidljivoga) – borovsko radništvo proživljava krizne 1980-e. Sve nesigurnija egzistencija radnika, koji bi trebali moći dostojno

živjeti od vlastitoga rada, predstavlja ozbiljan društveni problem. O svim ovim problemima u jugoslavenskome se društvu i razmišlja i raspravlja. No, s obzirom na to da rješenja izostaju, radnice i radnici Borova svoje će nezadovoljstvo početi iskazivati kroz štrajkove.

BOROVO: ŠTRAJK 1987.

Od srijede, 19. kolovoza do ponedjeljka, 24. kolovoza 1987. odvijao se prvi od velikih borovskih štrajkova. Dok su u srijedu štrajkali radnici dviju tvornica, Pneumatike i Valjare, u danima koji su slijedili pridruživale su im se jedna za drugom ostale radne organizacije Kombinata: Autogume, Gumena obuća, itd. Prema izvještavanju Tjednika, u nekim je trenucima u Borovu s radom stalo čak 10.000 radnika. Razlog pridruživanja radnika štrajku bio je taj što su ih po povratku s godišnjih odmora dočekale plaće kojima nisu bili u mogućnosti podmiriti osnovne životne troškove. Zanimljivo je da isti broj tvorničkih novina donosi vijest o poboljšanju izvoznih rezultata; očito ovaj poslovni uspjeh nije imao utjecaja na poziciju radnika Borova.¹¹ S inflacijom rastu i cijene, a plaće ostaje iste. „Nema para za školske knjige, normalnu ishranu, struju, vodu i za druge osnovne životne potrebe.“ Formiran je i štrajkaški odbor koji je posljednjega dana štrajka, nakon dugih pregovara s poslovnim vodstvom Kombinata, dogovorio povećanje osobnih dohodaka za 40 posto i smanjenje režije za deset posto. Radnici su kao razlog za štrajk, osim niskih osobnih dohodaka, navodili i nezadovoljstvo organizacijom proizvodnje (tj. velike zalihe i čekanja) te nepravedan izračun dohotka „režijskim“ radnicima. Tjednik navodi:

„U svim sredinama, osim zahtjeva za rješavanje problema koji su svojim karakterom locirani u okviru kombinata, u vrlo oštroj formi radnici su istaknuli problem sve većeg zahvaćanja u dohodak udruženog rada, sve manju realnu mogućnost da se sredstvima koja preostanu iole postigne nivo osobnog standarda zbog obezvređivanja osobnih dohodaka. Nesposobnost odgovornih faktora, prije svega na razini federacije, da se uspješno i stručno uhvate u koštac i priđu rješavanju galopirajuće inflacije... Nadalje, nekontrolirano podizanje cijena osnovnih životnih namirnica, posebno kruha, mlijeka, ulja, šećera, struje, stanarine i dr., tako da se s većim osobnim dohotkom, a kamoli s prosječnim ne mogu pokriti osnovni egzistencijalni troškovi.“

„Psihoza opterećenja skupim kruhom, uplatnicama za struju, udžbenicima i početkom školske godine, napisima u javnosti o bankarskim malverzacijama, nemoćnim, ali ipak dvoličnim SIV-om, državnom dugu kojem nikad dosta dolara (naravno i naših), inflacijom koja bi mogla prestići i južnoameričku, skupim godišnjim odmorima ma gdje god da si se našao... Ništa od toga

Nepoznati
autor, Borovo
1. 5. 1987.

nije ostalo po strani i sve se, i još mnogo toga drugog sjatilo i kroz našu kapiju. Podigla se prva plaća poslije godišnjeg odmora, a vrećica tanja od najosnovnijih svakodnevnih potreba!“¹²

U jednoj sindikalnoj raspravi čuje se i sljedeća dijagnoza: „Samo 30 posto problema stvorili smo sami, dok je 70 posto ušlo kroz našu kapiju kao državna i društvena regulativa.“¹³ Drugim riječima, u Borovu se prepoznaje da su mjere štednje savezne vlade i situacija ekonomske krize pogubne za Borovo. Ipak, ponavlja se mantra: „Rješenja su jedino u radu, najviše u našim rukama.“ No, ova parola proturječi realnosti borovskoga rada: za vrijeme štrajka izračunato je da bi radnik u Pneumatici napravio mjesečno oko 1.000 guma, a plaća mu jedva dosizala vrijednost jedne!

Odjeci štrajka odredili su turbulentno razdoblje u Kombinatnu do kraja 1987. godine. Nakon štrajka, koji *Vjesnik* naziva „najmasovnijim u zemlji“, politički pritisci prelamaju se preko članova radničkoga savjeta i sindikata Kombinata. Iako su štrajkaši artikulirali zahtjeve za izmjenama unutar Kombinata, iz gornjega je opisa očigledno kako su također vrlo jasno govorili o širim

društvenim problemima te kako su za situaciju u kojoj su se našli prozivali državnu regulativu i političke odluke. Radničko se nezadovoljstvo dakle nije zaustavljalo unutar borovske „žice“. Unatoč ovakvome izrazu radničkoga nezadovoljstva (ili možda baš zbog njega), Općinski komitet Saveza komunista vrši pritisak na samoupravne organe kombinata kako bi se smijenilo cjelokupno rukovodstvo Borova. Njega SK drži odgovornim za situaciju u kojoj se kombinat nalazi, a time i za štrajk. Budući da su delegati RS-a na ranijoj sjednici poslovnome odboru poduzeća izglasali povjerenje, sada se bune protiv ovakvoga političkog pritiska. Jedna radnica odbija slijediti želje Općinskoga komiteta i rukovodstvu izglasati nepovjerenje uz izjavu kako ju je „kao čoveka sramota da glasa protiv kad je na prošloj sjednici dala podršku rukovodstvu“. Drugi radnik izjavljuje: „Poslovni odbor se okrivljuje za štrajk, a ja se bojim da će možda već sutra buknuti novi. Štrajkači su imali povjerenja u [generalnog direktora] predsjednika Milankovića, njega tražili, njemu vjerovali kad im je objašnjavao. Ja sam glasao protiv njegova smjenjivanja, a sad se na mene vrši pritisak da glasam za.“ Treći navodi kako je „protiv smenjivanja, ali me demokratski centralizam obavezuje da glasam za“.¹⁴

Iako je na kraju lokalni SK uspješno iznudio ostavke direktora, prilikom predlaganja novih

**RADNICI
BOROVA U
SKUPŠTINI
SFRJ.**

IZVOR: TANJUG
1988., Arhiv
Jugoslavije,
AJ-112-L-
11703-148

kandidata za upražnjene rukovodeće funkcije članovi radničkoga savjeta ostaju beskompromisni i ne dopuštaju da se imenuju ljudi iz politike. Odbijaju prihvatiti nominacije pojedinaca koji su „duže u politici nego u proizvodnji“. Dobrovoljnih kandidata iz Borova je malo, pa Milan Vukičević, koji prihvaća funkciju v. d. predsjednika poslovnoga odbora, navodi kako ne planira produžiti svoju funkciju vršitelja dužnosti, ali ne zbog loše suradnje s radnicima, već zato što je mišljenja kako su problemi kompleksni i kako se izlaz Kombinata iz krize može planirati samo uz pomoć šire društvene zajednice, prvenstveno republike.

Sve upućuje na to kako su iznuđene ostavke direktora predstavljale pokušaj OK SK da lokalizira zahtjeve radnika Borova, odnosno zadrži ih na razini poduzeća. U godinama koje će uslijediti pokazat će se kako za probleme koji u ovo vrijeme muče Borovo nisu ključne osobine direktora, već širi društveni procesi i politike na što su jasno upućivale i netom citirane rasprave na radničkome savjetu iz 1987. godine. (Kako ćemo vidjeti u poglavljima koja slijede, istu praksu personalizacije sistemskih problema, tj. posljedica tranzicijskih procesa po rad i radnike, koristit će i stranka koja će tri godine kasnije na vlasti zamijeniti Savez komunista.)

S obzirom na to da se reformski i stabilizacijski procesi nastavljaju, odnosno da sistemski problemi ostaju, nije trebalo dugo čekati do idućega iskaza radničkoga otpora. On će ovaj put poprimiti mnogo dramatičnije razmjere.

VELIKI ŠTRAJK 1988. GODINE

U subotu, 2. srpnja 1988. krenula su prva komešanja u borovskoj Tvornici kožne obuće. Razlozi nezadovoljstva gomilali su se već dugo: nesigurnost u osiguravanju sirovina za proizvodnju, kašnjenje plaće i upitna isplata regresa tek su neki od problema o kojima se raspravljalo. Toga jutra i rukovodstvo

**POLICIJSKI
KORDON
PRED
SKUPŠTINOM**

IZVOR: TANJUG
1988., Arhiv
Jugoslavije,
AJ-112-L-
11703-123

RADNICI BOROVA U SKUPŠTINI

IZVOR: TANJUG
1988., Arhiv
Jugoslavije,
AJ-112-L-
11703-135

je razgovaralo o rješenjima za nagomilane borovske probleme pa su prve informacije već došle do radnica TKO koje su – uvidjevši kako pravoga plana za dugoročno rješavanje pitanja proizvodnje i isplate plaća nema – započele sa štrajkom u tvorničkome dvorištu. Smatrale su da plan proizvodnje nije zasnovan na realnim mogućnostima snabdijevanja sirovinama te su zahtijevale isplatu plaće u punome iznosu. (Dotada je bio običaj da se plaća isplati u dva dijela, najprije 70 posto, a nešto kasnije preostalih 30 posto plaće.) Rok rukovodstvu za iznalaženje rješenja dale su do utorka, 5. srpnja, kada je bilo predviđeno da rukovodstvo iznese svoje prijedloge pred zborom radnika. Treba napomenuti kako su u osmišljavanju rješenja borovskim direktorima ruke bile djelomično vezane jer je baš u tome trenutku pripreman sanacijski program kojim se poduzeće trebalo predstaviti bankama od kojih je očekivalo kredite. Dakle, ovo je za direktore bio iznimno loš trenutak da pokažu popustljivost spram radničkih zahtjeva. Ne čudi stoga što ni u utorak radnici nisu bili spremni prihvatiti prijedloge rukovodstva, koje pak nije pristajalo na povećanje osobnih dohodaka. Spontano, reći će naši kazivači, dvije do tri tisuće radnika iz jutarnje smjene tog utorka već u sedam ujutro odlazi u centar Vukovara, od tvorničkoga kruga udaljenoga oko pet kilometara, kako bi pred općinskim organima tražili rješenje svojih problema. Malo kasnije priključuju im se i radnici koji su radili u prvoj smjeni u drugim tvornicama Kombinata; njihovi kolege iz Gumeno-tehničke robe, Polyja i drugih.

Na tadašnjemu Trgu Republike, tj. na platou ispred Radničkoga doma, uz radnike se okuplja i cijelo društveno-političko rukovodstvo općine i poduzeća te se za govornicom redaju zahtjevi i politički govori već u devet ujutro. Štrajkašima se obraća i generalni direktor Egić koji nastoji povratiti kontrolu nad radničkim nezadovoljstvom. Muči ga što radnici nezadovoljstvo iznose

na ulici, a ne sviđa mu se ni što se radnička akcija odvija bez kontrole sindikata. „Naši problemi treba da se riješe u tvorničkom krugu, u Borovu, u mirnoj atmosferi, iako su nagomilani“, kaže Egić te moli „da sindikat bude taj koji će voditi ovu akciju“.

Radnici se redom penju na improviziranu pozornicu i iznose nakupljeno nezadovoljstvo. „Ako smo na minimalcu nek cijela općina ide na minimalac“, zahtijeva jedna radnica aludirajući na velika sredstva koja se u Borovu izdvajaju za čitavu općinu. Vezu Borova sa zajednicom ističe i radnik razočaran Savezom komunista: „Ako propadne kombinat, propast će i cijela vukovarska privreda, a tko će tada našoj djeci osigurati budućnost. Gdje su danas naši komunisti, gdje je općinsko rukovodstvo partije? Sakrili su se u debelu hladovinu i zaboravili da je 1941. godine Partija povela narod u borbu za prava i slobodu.“ Drugi ukazuju na to da najveći teret krize nose upravo radnici: „Kad ne platim grijanje i struju, odmah mi zaračunaju kamatu. A gdje je moja kamata kada zakasni plaća?“¹⁵

Zahtjeve skupa pročitala je radnica Tvornice kožne obuće: potpuno snabdijevanje proizvodnje sirovi nama i repromaterijalima, isplata regresa, isplata lipanjskoga osobnog dohotka u stopostotnome iznosu, povećanje plaće za sto posto, korištenje cijeloga godišnjeg odmora, odgovornost za štimanje završnoga računa, smanjenje administracije u SOUR-u, ukidanje mnogih SIZ-ova, od općine do federacije, najprije namiriti osobne dohotke radnika, a tek onda svih ostalih, smijeniti direktora, predsjednika radničkoga savjeta i sindikata Tvornice kožne obuće te zatražiti odgovornost bivšega predsjednika poslovnog odbora Nenada Krekića.

Poslijepodne se radnicima pridružuju i kolege iz druge smjene, među kojima i radnici Valjare. Unatoč tome što je u Borovu radio značajan dio žena, Valjara je bila muški kolektiv: radilo se o teškim fizičkim poslovima i radnicima koji su češće od drugih bili spremni založiti se za svoja prava. Njihova se borbenost dijelom svakako može objasniti i simboličkim autoritetom koji je fizički rad imao u socijalističkom društvu. U svakom slučaju, i Tjednik posebno naglašava kako su se popodne pred Radničkim domom pojavili i radnici Valjare.

Tko je prvi predložio odlazak u Beograd možemo samo nagađati; jedni će reći da su to bili baš radnici Valjare, drugi će tvrditi kako je bilo riječ o politički radikalnijim radnicima, a treći da se radilo o spontanoj odluci. (Neki od intervjuiranih radnika rekli su nam da su pozive za odlazak u Beograd prvi uputili najalkoholiziraniji među radnicima koji su potom ostali u vukovarskim

**RADNICA U
ŠTRAJKU S
JUGOSLAVE-
NSKOM
ZASTAVOM**

IZVOR: TANJUG
1988., Arhiv
Jugoslavije,
AJ-112-L-
11703-183

RADNICI I DELEGATI O ŠTRAJKU

Istovremeno s događajima u Beogradu, burno je bilo i unutar Kombinata. Osim kriznih sastanaka Konferencije sindikata, sastanak je imao i centralni radnički savjet. Jedan od radničkih delegata koji je na dan štrajka ostao raditi u trećoj smjeni ovako opisuje perspektivu onih koji su ostali:

„Tako smo došli do toga dana kad smo se okupili u centru Vukovara. Bila masa ljudi. I što je interesantno, kud Borovčana tud ne-Borovčana. Tu sad, ko je šta imo, s tim ni veze ništa, i on je išo tamo da viče ‘Ua!’ I onda su se neke budale, moram tako reć, popele na binu i – ‘Idemo sad negde’. Kud idemo? Jedni viču, ‘Ajmo za Zagreb’. Daleko je. Ajmo vamo, ajmo tamo, sve se mislilo da se neće ići jel je to temperatura 30 stepeni. Žene došle u japankama. U ovim mantilima samo, plavim. Neće se ić, neće se ić, odjednom rulja krene. Put, sad ne znam, ajmo sad prema Šidu. [...] I oni su mislili, ti koji su to povelili, da će ih neko tu sad možda i zaustavit, tamo napraviti... kud će sad, kako, peške. Mi krenuli peške. [...] Interesantno je i to bilo, vraćamo se kući i sad [...] jedan moj kolega kaže: ‘Pa ja sam video’, kaže, ‘moju ženu na dnevniku, ona je već u Šidu’. Kakvom Šidu, reko, nije valjda da su dotud došli? [...] Kad kasnije čujemo da Čazmatrans, ovo naše prevozničko društvo, šalje autobuse. U međuvremenu se saziva centralni radnički savet, na brzinu, da se vidi šta će se. [...] Vidi se da se to već [krenulo] put Beograda.“

Zatim nastavlja o vlastitome

birtijama.) Bez obzira na to tko je inicirao polazak, okupljena masa radnika je oko 19 sati odlučila svoje nezadovoljstvo usmjeriti i na organe savezne vlasti. Opisujući kolonu koja je iz Vukovara pješice krenula za Beograd, novinar Tjednika navodi: „Čini se da je u dugoj koloni koja je u muku pješačila od Vukovara u pravcu Sotina to nezadovoljstvo još više zgusnulo, zapeklo, dobilo na svojoj oštrini i težini. Utihnula je vukovarska glasnost, povici, parole. Sve je pretvoreno u korak i muku što je šutke tjerala naprijed. Valjda se danas tako jedino i može objasniti izdržljivost u kilometrima prepješačenom putu.“¹⁶

Borovski su radnici bili prešli već preko dvadeset kilometara i bili nadomak Tovarnika kada su ih napokon sustigli kamioni i autobusi koje je za njima poslao sindikat. Nešto iza tri sata ujutro, oko 1.500 radnika Borova stiglo je tako u Dom sindikata u Beogradu. Tamo su nizali svoje zahtjeve pred republičkim i federalnim sindikalnim rukovodstvom sve do devet sati kada je netko od radnika za govornicom zaključio kako im nije rečeno ništa što već nisu čuli pred Radničkim domom u Vukovaru. Na poziv istoga radnika odlučili su pravdu potražiti u petstotinjak metara udaljenoj Skupštini Jugoslavije. No, ulazak u Skupštinu onemogućio im je kordon policije koji je tamo postavljen još prije njihova dolaska u Beograd. *Vjesnik* navodi kako kordoni policije nisu samo čuvali Skupštinu, već su i blokirali prilaz preko Pionirskoga parka, ali i sve okolne prilaze Skupštini, na taj način onemogućavajući građane Beograda i druge radnike u štrajku da dođu podržati borovske radnike.

Toga su dana novine izvještavale o najtoplijem 6. srpnja u posljednjih nekoliko desetljeća. Temperatura u Beogradu prelazila je 40 stupnjeva. Oko podneva, nakon više od 24 sata bdijenja i izloženosti vrućini i suncu, deseci radnica i radnika razvezeni su po beogradskim bolnicama. Nešto prije trinaest sati došla je i podrška iz Borova: dvadesetak ili, prema drugim navodima, tridesetak autobusa i kamiona s više od 1.000 radnika. Novine tako procjenjuju da je u tome trenutku u Beogradu

bilo između 3.000 i 4.000 (*Vjesnik*), više od 4.000 (*Glas Slavonije*) ili čak 5.000 borovskih radnika (tjednik *Borovo*).

Nakon više od četiri sata stajanja na nesnosnoj vrućini pred zgradom Skupštine i uzaludnoga čekanja da im se obrati bilo tko od skupštinskih rukovodioca, dio radnika odlučio je probiti kordon policije i ući u saveznu skupštinu. (U svojoj knjizi o raspadu Jugoslavije Branka Magaš piše kako se radilo o činu neviđenom u poslijeratnoj Europi.) Novinar *Vjesnika*, koji je u to vrijeme objedovao u skupštinskoj menzi, razumio je bijes koji je nastupio kada su radnici vidjeli da oni koje su čekali na nesnosnoj vrućini blaguju u hladnoj Skupštini. U detaljnoj reportaži ovako opisuje trenutke napetosti koji su uslijedili:

„Jedan radnik iz prvih redova zgrabi čašu i razbi je. Ista sudbina snađe i jednu pivsku bocu, i onda, kada je sve visilo o koncu, ostali radnici spriječiše ovu dvojicu vrućih glava da ih povedu u tko zna što. Polako svi izađoše iz restorana i vratiše se u veliki hol Skupštine. U međuvremenu, milicija je uspjela prekinuti nadirući lanac ljudi i zatvoriti ulazna vrata. Tako se u holu našlo oko petsto demonstranata. Na čas su ostali zbunjeni, osvrćući se i gledajući zgradu koja u svojoj dotadašnjoj povijesti tako nešto nije doživjela. A onda se iz stotinu grla prelomi 'Druže Tito, da ti je ustati, pa da vidiš kako narod pati'.“¹⁷

(Zanimljivo je kako se ova crtica iz upada u Skupštinu ne navodi u svim medijima. Primjerice, *Glas Slavonije* o upadu u Skupštinu uopće ne izvještava, već navodi kako su radnici „strpljivo i disciplinirano čekali da ih primi netko od rukovodilaca“.¹⁸)

Ubrzo nakon upada u Skupštinu mobiliziralo se i cijelo društveno-političko rukovodstvo, pa su se radnicima obratili predsjednik predsjedništva SR Hrvatske Ivo Latin, predsjednik Sindikata Jugoslavije Marjan Orožen i predsjednik Skupštine SFRJ Dušan Popovski. Svi redom dočekani su zvižducima. Oko 17 sati radnici se vraćaju u Dom sindikata do kojega je u međuvremenu stigla i okrepa za radnike koju je poslao sindikat. Jedna od

iskustvu štrajka:

„I ja sam išo [za Beograd] drugi dan. Drugi dan, čisto da... to je ta znatiželja, jel. Očekivalo se, već onda je u zraku visilo svašta. Išlo se kroz ta sela, pa išlo se peške pa autobusima pa, onda se došlo do bazena Rakovica tamo, pa se onda mislilo da će se priključiti i Rakovica i... i Beograd.“

„Mi smo imali kasnije informaciju da je jedan deo policije [zaštitio] taj deo, da se ne ide od Zmaja, jel, kad se dođe u Beograd, s ove strane ti je dole Rakovica. Kad bi se ti radnici pokupili onda bi se Beograd blokirao. Mislim, to bi bilo... utopija. Pazite, profesor doktor Šuvar, on je interesantno u onu knjigu napisao: 'Početak kraja Jugoslavije je ulazak borovskih radnika u Skupštinu'. Interesantno, kad je to on to još napisao, jel, negdje odma posle tog događanja...“

Prvi su naši nekako ušli u skupštinu... neovlašteno, jednostavno. Pazite, to je za nas bila institucija. To je hram, jel. Kako ćeš sad ti uć u skupštinu? Tko ste vi? A ne 'Ajmo, udri...!', znaš, '... bacaj ih sve van!' Koga da bacaaš? To je sad skupština neka, tamo ima neki ljudi koji rade. Mislim, nisu to svi političari, ne znaju oni ni koga prozivaju. Ni ja sam ne znam šta sad, koga da mi sad idemo tamo tuć, gdje, šta. Oćemo mi to rešit borovsko pitanje? Eto, tu je... tu nismo bili... nismo bili spremni, ko će bit spreman posle onog sistema...“

Na samome sastanku održanome za vrijeme štrajka radnički savjet pokazuje nesprijetnost da reagira na bunt radnika:

„Interesantno je da smo mi tu gubili jedno četiri sata na razgovore ko je

sad kriv. [...] Tu smo se posvađali, na kraju nismo ništa napravili osim toga da smo, mi, ti koji smo već vidili da je vrag odnio šalu, tražili da se pakuje hrana, da se organiziraju dodatni naši kamioni, autobusi, da se krene put Beograda.“

Odlaskom u Beograd radnički su se delegati i predstavnici sindikata nadali da će staviti štrajk pod kontrolu jer su bili svjesni kako su uslijed ekonomske i političke krize u društvu uložili bili veliki:

„Mi smo, i ja sam išo drugi dan.

[...] Nema, to je sad svako došlo i svako govori, uzeo megafon, više koješta... razumeš. I onda se ljudi malo pribojali da to sad ne bi došlo... a može se reći da je već država malo bila poljuljana svim tim problemima. I jedva su čekali, pa i mi sami, da se to vrati kući. Da se vrati kući.“

radnica zauzima govornicu: „Dva dana mi čekamo da netko iz savezne vlade dođe i odgovori nam može li se riješiti naš problem. Mi nismo neregularna rulja da se tako ponašaju prema nama. Mi smo radnici, radnici koji traže da budu plaćeni prema zaslugama.“

Druga radnica također izražava razočaranje odnosom političkih elita prema radništvu i podsjeća na opću krizu koja je zavladała društvom: „Čijim obećanjima da mi vjerujemo. Zar obećanjima onih koji ni Kosovo nisu uspjeli riješiti? Ako nisu riješili da 50.000 djece sa Kosova može mirno spavati, da li će naše probleme riješiti. Ali, mi nećemo rat, mi hoćemo kruha, rada i slobode.“¹⁹ Jedan od borovskih radnika (i jedini koji je u novinskim napisima imenovan: G. Petrušić), rekao je da se „radnim ljudima manipulira i da rukovodstvo, rasipajući nacionalnu mržnju i parcelizirajući zemlju, pokušava ostati na vlasti“.

U jednom se trenutku radnicima napokon obraća i Nenad Krekić, bivši generalni direktor Borova i tadašnji član Saveznoga izvršnog vijeća (savezni ministar), kojeg radnici pozivaju na odgovornost tijekom čitavoga dana. On im ne nudi konkretna rješenja, no obećava svoju pomoć i angažman.

Ubrzo se za njim radnicima obraća i Bernardo Jurlina, predsjednik Saveza sindikata Hrvatske, koji govori kako nitko u Borovu neće i ne smije imati osobni dohodak manji od republičkoga minimalca. Također ih obavještava da je formirana radna grupa u kojoj su članovi svih najviših tijela u Jugoslaviji: Savezne skupštine, SIV-a, Sabora SR Hrvatske te republičkoga i saveznog sindikata. Radnicima je rečeno i da su osigurana devizna sredstva za nabavu reprodukcijškoga materijala, odnosno za nastavak proizvodnje. Iako neki izražavaju sumnju da će ponovno biti izmanipulirani, prvi radnici počinju napuštati Dom sindikata oko 22 sata, dok ostali to čine petnaestak minuta nakon ponoći, dakle 40 sati od pokretanja štrajka.

Hodalo se, vrućina je bila, i nije bilo lako, ljudi su bili umorni. I onda smo u jednom periodu sa zastavama, kako se to ide, u jednom periodu smo sjeli u kanal da bi se odmorili, i onda je javljeno da dolaze autobusi po nas koji će nas voziti za Beograd. Podrazumijevalo se da mi nećemo stići pješke. Došao je autobus, ja sam među prvima sjela u autobus i donesli su nam kruha i sokova, a bili smo i umorni i žedni i gladni. Jelo se ali ne toliko puno, i onda smo otišli do Beograda. Ne

znam koliko je točno autobusa bilo, uglavnom došli smo pred Saveznu skupštinu u Beogradu i Sindikat, to su sve tamo locirane zgrade. Onda smo se išli umivati... i to stalno pričam, kako ljudi pričaju glad i znaš, a mi smo sav taj kruh koji nismo pojeli bacili – išli smo se umivati u WC i onda smo te kruhove bacili u koš. To je mene jako zasmetalo, jer smo mi zbog kruha došli tamo, a onda smo taj kruh bacali. I onda smo čekali [bivšeg] direktora ... i tu su nam rekli: 'Ima jedan kolač ili jedan kruh – i taj se kruh može podijeliti, da nema nekom više nekom manje, samo onako koliko ima...' I ljudi su se normalno počeli buniti, nisu se slagali s tim, oni će čekat ovoga, oni će čekat onoga, izašli smo van i onda su se tamo držale govorancije, kao i danas što se drže. I iskreno rečeno ja sam vidjela da to ne vodi nikuda, da mi nećemo tamo ništa riješiti. I opet prvi autobus koji je došao po nas, ja sam sjela, moja familija nije uopće znala gdje sam ja, jer su na televiziji gledali i nisu me vidjeli normalno u toj masi, a onda nije bilo ni mobitela da se javim. Uglavnom ja sam se s prvim autobusom vratila kući. ”

U ovome smo poglavlju vidjeli kako je kriza 1980-ih utjecala na radnike Borova, ali i na jugoslavenske radnike i društvo u cjelini. U situaciji drastičnoga pada standarda, sve nesigurnije egzistencije, rasta nejednakosti te nezadovoljstva smjerom u kojem politička klasa vodi zemlju, radnici reagiraju pobunama: dva borovska štrajka na koje smo se osvrnuli govore o spremnosti radnika da ustanu i bore se za prava koja smatraju da im pripadaju, kao i o tome da je radnička politička vizija, kada je o Borovu riječ, bila usmjerena prvenstveno prema poboljšanju životnih uvjeta. Kako smo nastojali pokazati, borovski štrajkovi pritom nisu bili izolirani incidenti, već dio širega vala radničkoga nezadovoljstva izazvanoga dugogodišnjim mjerama štednje. (Spomenimo da dan nakon što Borovčani upadaju u Saveznu skupštinu, u Sabor SR Hrvatske dolazi protestirati tri stotine radnika tvornice

BEOGRAD – BOROVO 88

Album *Kome verovati* iz 1989. novosadska hard rock grupa Balkan otvorila je pjesmom inspiriranom i posvećenom velikome borovskom štrajku iz 1988. godine. Autor je pjesme vođa grupe Aleksandar Cvetković. Prateće vokale otpjevao je zbor osnovne škole Mihajlo Pupin iz Veternika.

Radnici Beograda i Borova peške su krenuli u skupštinu u svoju rodnu kuću da o svemu kažu istinu gorku, žestoku i vruću

Radnici, prevareni radnici

Oni su razbili prsten laži da su gospodari života i stvari oni su shvatili ko ih tlači i da nikad nisu bili samoupravljači

Radnici, prevareni radnici

Ref.

Moj san, moj san je da živim u Beogradu ili Borovu pre nego što se izgubim u ovom prljavom korovu

Moj san, moj san je da umrem u Beogradu ili Borovu pre nego što me uguše u ovom prijavom korovu

Oni su pevali
druže Tito da ti je ustati
pa da vidiš kako narod pati
oni su vikali
dole birokratija, dole buržoazija
taj refren dalekih godina

Nepoznati
autor, Borovo
1. 5. 1987.

poliesterskih vlakana Vartilen iz Varaždina.²⁰⁾ Iako će neki od ovih štrajkova poslužiti lakšemu ostvarenju političkih ambicija Slobodana Miloševića te tako sudjelovati u osnaživanju političara koji će u godinama koje dolaze zdušno raditi na nacionalističkoj mobilizaciji u Jugoslaviji, u Borovu u ovo vrijeme ne nalazimo takve naznake. Naprotiv, politička se logika nacionalizma među radnicima u štrajku doživljava kao nešto što dolazi izvana, obično iz medija i više ili manje jasno definiranih pozicija vlasti. Ukratko, kada kreću u svoj pohod na savezni parlament, Borovčani to ne čine kao Hrvati ili Srbi, već kao ljudi koji sve teže preživljavaju od vlastitoga rada. Kako ćemo pokazati u poglavljima koja slijede, nacionalističke politike, koje će uskoro i u Hrvatskoj doživjeti ubrzan uzlet, ipak će se početi miješati u postojeće radničke borbe.

ČEKAJ, BOROVO, DOK IM GUME CRKNU

Vesna Parun, 1988.

„... Nelikvidnost je tako otežala redovitu opskrbu repromaterijalom, neredovita opskrba repromaterijalom otežala je proizvodnju, smanjena proizvodnja i visoke zalihe smanjile su mogućnost za isplatu nominalno većih osobnih dohodaka, pad realnih osobnih dohodaka, dakle, bio je posljednji čin jedne sporovozne drame, u kojoj je s velikim zakašnjenjem zaista teško liječiti bolesti samo aspirinom ili terapijom od dan-dva.“ (*Vjesnik*, 19. 7. 1988.)

Borovo! Borovo! Borovo!... odjekuje pred Skupštinom.

Žilavo. Surovo. Oporo.

Za čim se trađa? Za suštinom!

Od suštine fajde nema kad nestane sirovine.

U tom grmu zec drijema.

Nema grma bez problema.

Ej, ne raste, kume, guma pored drumu! – huče ćuk.

Zar si, Južo, sišla s uma? Pa gdje ti je kaučuk?

Borovo, Borovo! Borovo!... borove grane šušakaju.

Zaprite dućan i gotovo! – radnike lideri huškaju.

Od huškanja fajde nema kao ni od pilovine.

Daleko je, brajko mili, odavde do mirovine!
Dosjete se u jaslama popišanci mališani:
– Heureka! Društvo, stani!
Tu je krivac, medu nama!
Što će nam pelene gumene? Odnosite ih Borovu.
Madrace praznite punjene!
Na ulice svi, za obnovu!
Od obnove niš koristi ako kaiš svi ne stežu.
Tenisice mladež čisti, gumerici potplat režu.
– Put ne znamo tak i tak,
pa što će nam ti potplati?
Evo vam ih, sindikati,
nek Partiju sreća prati!
Odrasli na noge skočili:
– Kud ćete, oče, majčice?
– U apoteku vraćamo gumene one stvarčice!
– Bit će nas sutra previše!
– Pa dobro došli, neka vas!
To začule mrke straže u civilu, na ulici,
pa gumeni pendrek traže sakriven u nogavici.
U Borovo paket šalju:
– Izvolite sirovine!...
A iskosa sve na Čkalju
pogledaju: smij se, sine!
Stare gume od auta poklonili vikendaši;
– Skup je benzin, guma kruta.
Treat će im. Naprijed, naši!
Stižu tako sirovine sa svih strana u Borovo.
– Nek nas ova čaša mine! –
šapće klasno klasje novo.
Nitko ne zna gdje su, kume,
puste gume s njihovih Fića
i Moskvića i Bemvea
za zulume i tulume.
Tajna groblja svojih guma
i skladišta svoga uma
viša kasta drži za se.
Za ostalo i ne zna se.
A javnosti ručaju se:
vrat' Mercedes, uzmi kljuse!
Čekaj, magare, dok trava naraste.
Čekaj, Borovo, gume dok im crknu!
Dotle će gnijezda saviti laste
na Skupštini. Katanac
zarđat će na prknu.

3

Sanacija i reorganizacija poslije štrajka 1988.

Tržište, tržište, tržište.

Problemi sa samoupravljanjem.

Podjele i nastavak otpora.

Markovićeva reforma.

Šok terapija i njezine posljedice.

Čekanja i prijetnja otkaza.

Nakon pohoda na Skupštinu, dva ključna procesa koja kulminiraju 1990. određuju život radnika Kombinata, odnosno radničko iskustvo i radničke pobune u Borovu (ali i šire). Uz nastavak reforme jugoslavenske ekonomije praćene daljnjim srozavanjem životnoga standarda i radničkim otporom, kreće i proces reforme političke organizacije društva, obilježen sukobima unutar SKJ i njegovim raspadom, uspostavom političkih stranaka i prvim višestranačkim parlamentarnim izborima u jugoslavenskim republikama. U ovome će poglavlju naglasak biti na transformaciji ekonomskog sistema na prijelazu iz 1980-ih u 1990-e, tj. na opisu posljedica te transformacije po Borovo i njegove radnike. U poglavlju koje slijedi i dalje se bavimo pozicijom radnika, ali s posebnim naglaskom na posljedice koje su na njih imale promjene u uže shvaćenome političkom sustavu. Kako ćemo vidjeti, za pojavu nacionalnih (etničkih) podjela među borovskim radništvom u 1990. godini i kasnije bit će presudno preslagivanje političkih snaga nakon višestranačkih izbora te pobuna dijela Srba protiv nove vlasti u Hrvatskoj, a isti će događaji oslabiti u to vrijeme vrlo razgranatu radničku borbu u Hrvatskoj općenito. No, poziciju u kojoj će se radnici naći u izbornoj godini isto tako nije moguće razumjeti bez uzimanja u obzir dugotrajnijih procesa kojima su bili izloženi. Dakle, pojednostavljeno rečeno, ovdje ćemo se baviti „ekonomskom“, a u sljedećem poglavlju „političkom“ stranom promjena koje zatiču borovske radnike nakon velikoga štrajka 1988. godine. Ipak, vrijedi napomenuti, a vidljivo je i iz događaja koje ćemo opisati, kako ta podjela ne odražava pravo stanje stvari. U življenome iskustvu borovskih radnika, sfere ekonomije i politike – kao i kulture kao polja u kojemu se oblikuje razumijevanje društvene stvarnosti – nerazlučive su. O tome govori već i činjenica da promjena ekonomskoga sustava u Jugoslaviji, dakle pripreme za daljnju liberalizaciju ekonomije, mijenja živote naših protagonista ne samo kao radnika, već i kao političkih aktera, društvenih bića, stanovnika ovoga kraja, korisnika socijalnih servisa, članova sportskih klubova i sl., o čemu će također biti riječi. Podjelu zato radimo tek u svrhu jasnoće izlaganja i olakšavanja praćenja ove složene problematike.

U prvome dijelu ovoga poglavlja bavimo se posljedicama programa sanacije Kombinata donesenoga nakon štrajka u Beogradu po Borovo kao privredni subjekt, samoupravne organe i odnose među radnicima. U drugome dijelu

poglavlja nastavljamo pratiti transformaciju Kombinata, ali u promijenjenim uvjetima: Markovićeva reforma ostavlja malošto u nadležnosti poduzeća, a ubrzana liberalizacija jugoslavenskoga tržišta koja se provodi metodom šok terapije ima dramatične posljedice za kombinat Borovo i njegove radnike.

SANACIJA I REORGANIZACIJA POSLIJE ŠTRAJKA 1988.

Unatoč odlučnosti radnika i medijskoj pažnji koju su Borovčani privukli štrajkom, najesen 1988. u Kombinat u nastavljaju isti problemi. „Program mjera za otklanjanje poremećaja u proizvodnji“, koji je nastao kao rezultat beogradskoga štrajka, čeka svoju realizaciju te se u razdoblju nakon štrajka održava velik broj sastanaka na različitim razinama odlučivanja, od republičke radne grupe i općinskoga vijeća do konferencije sindikata, radničkih savjeta i zborova radnika. Osim rješavanja finansijskih problema Kombinata, dogovori koji se vode tiču se i njegove reorganizacije, a sve u skladu sa spomenutim sanacijskim programom. Promjene koje se spremaju, međutim, daleko su od ruku borovskih radnika. Smjer i uvjete reorganizacije diktiraju zahtjevi banaka i zakonodavne promjene koje su paralelno donesene u sklopu sveobuhvatne reforme jugoslavenskoga društva.

Odmah po povratku s godišnjih odmora od borovskih se radnika očekuje da kroz samoupravne organe, dakle direktnim izjašnjavanjem, usvoje sanacijski program Kombinata. Što on donosi? Nakon što je postalo bjelodano da su gubici Borova mnogo veći no što se prvobitno smatralo (prema tvrdnjama radnika, razmjeri krize umanjivani su i skrivani od njih iskrivljenim prikazivanjem poslovnih rezultata), radna grupa formirana u Beogradu tijekom štrajka uzela je za zadatak izradu plana restrukturiranja, odnosno sanacijskoga programa Borova. Kombinat u pritom dan zadatak usvojiti tri ključna plana: novi samoupravni sporazum (SAS), plan reorganizacije Kombinata (kojim bi se sa 61 sveo na 17 subjekata, odnosno radnih organizacija), dogovor oko raspodjele dugovanja i imovine te plan rješavanja tehnološkog viška. Sklapanje novoga samoupravnog sporazuma, tj. odluke oko raspodjele dohotka i stimulacije radnika, zbog niskih će se dohodaka i rastućih podjela među borovskim radnicima pokazati kao iznimno zahtjevan zadatak. Problem je bio u tome što je trebalo izbalansirati zahtjeve za nagrađivanjem produktivnosti radnika – pri čemu se misli na nagrađivanje onih radnika koji u radu premašuju normu – i zahtjeva za solidarnom raspodjelom dohotka. Također, sanacija je podrazumijevala i dogovor oko diobene bilance koja je određivala raspodjelu dugova borovskih poduzeća prema partnerima i bankama ili među sobom, ali i podjelu kapitala i odgovornosti za imovinu Kombinata. Na kraju, postojalo je i najosjetljivije pitanje: problem zbrinjavanja „tehnološkog viška“, koji se sada pojavljuje kao prijetnja svim borovskim radnicima. Nevolja je bila, međutim, što su dugovanja Borova bila tolika da je postalo očito kako ih ni najoptimističniji poslovni rezultat u situaciji ekonomske krize ne bi mogli pokriti. U radnoj grupi, uz najviše predstavnike sindikata, SIV-a, Republike, Privredne komore i Borova, važnu riječ imaju i banke koje odbijaju daljnje

kreditiranje i „praćenje“ poduzeća koja nisu u stanju servisirati dugove. No, nisu sva poduzeća u Borovu neprofitabilna i toga su u radnoj grupi svjesni. Tako u pregovorima Jugobanka pristaje pratiti Autogume, a Ljubljanska je banka uvjerenjena da Tvornica strojeva može dobro poslovati kao samostalna organizacija. Privredna banka, međutim, ne vjeruje u povrat uložениh sredstava kod Poly, Vukovarska banka nije u stanju pratiti Tvornicu kožne obuće, Zagrebačka isto misli za Gumenu obuću, a Slavonska banka ne želi preuzeti Gumeno-tehničku robu prije saniranja njezinih gubitaka. Nužno je, zaključuju u radnoj grupi, podijeliti Kombinat na cjeline koje mogu samostalno funkcionirati na tržištu. Nadalje, potrebno je napraviti dubinsku analizu i procjenu stanja svakoga poduzeća unutar Kombinata: koliki su dugovi, odgovara li broj zaposlenih planu proizvodnje, koliko ugovorenih poslova imaju? Nakon toga, smatraju banke iz radne grupe, one i dalje ne mogu financijski pomoći Borovo jer neki njegovi dijelovi, procjenjuju, naprosto nisu isplativo ulaganje. Plan koji donose u radnoj grupi stoga je jednostavan: dio dugovanja podmirit će država, a banke će dalje pratiti tek one dijelove Kombinata, sada kao samostalne tržišne subjekte, za koje procijene da imaju perspektivu u novim uvjetima, tj. „na tržištu“. Za ostala poduzeća najavljuje se – na početku između redaka, a kasnije sve eksplicitnije – stečajni postupak. Vidjet ćemo kako sveprisutno zazivanje tržišta, koje inače nije bilo strano jugoslavenskoj tradiciji, sada predstavlja najavu skoroga uklanjanja svih prepreka za uspostavljanje kapitalističkih društvenih odnosa kako unutar, tako i izvan kombinata.

TRŽIŠTE, TRŽIŠTE, TRŽIŠTE

Po povratku u Kombinat nakon štrajka u Beogradu, borovskim se radnicima „tržišna utakmica“ nameće kao jedina šansa za Borovo. Politička rukovodstva na saveznoj, republičkoj i općinskoj razini, sindikati i direktori sve napore u sanaciji planiraju s tim na umu. Predsjednik Saveza sindikata Jugoslavije Borovčanima je najavio više tržišta i natjecanja, a manje državne intervencije, zalažući se za više discipline i „oslanjanje na vlastite snage“ u Kombinat. Ove općenite tvrdnje konkretizirao je predsjednik predsjedništva SFRJ govoreći o „liberalizaciji“ i „deregulaciji“, o „otvaranju prostora poduzetništvu, inventivnosti i inicijativi naših radnika i menadžera“ te o potrebi okretanja „tržišnoj utakmici“. Nekoliko mjeseci nakon borovskoga pohoda na saveznu skupštinu i čelnik republičkoga sindikata Bernardo Jurlina u Borovu ponavlja iste zahtjeve te izjavljuje da je veliki štrajk iz 1988. prilika za „okretanje tržištu“ te uvođenje „rizika“, „samostalnosti“ i „tržišnih odnosa“ u radni kolektiv.

Premda radnicima Borova ovi zahtjevi nisu strani, mantre o približavanju tržištu ne primaju nekritički i očekuju intervenciju države. Tako radnica iz Gumene obuće prilikom rasprave o predstojećoj reorganizaciji kombinata neposredno nakon štrajka izjavljuje: „Ako smo mi pomagali Republiku, zašto ona nama ne pomogne. Gumara je sve izgradila, a što smo mi u ovom pogonu zauzvrat dobili: ostali su nam ‘Batini krugovi.’“ Radnica ovdje sugerira kako

se u Borovu radi na zastarjelim strojevima, dok poduzeće istovremeno izdvaja velika sredstva za društvenu infrastrukturu i za republičke projekte (primjerice, za Nacionalnu knjižnicu, sponzorstvo Univerzijade i sl.). Radnici komentiraju i duboke nejednakosti koje u SFRJ s krizom postaju sve izraženije i traže intervenciju za zaštitu onih najslabijih: „Da li se u socijalizam ide s dva puta – jedan s crnim kruhom, a drugi asfaltom, limuzinom i cvjetnom alejom. Zašto se ne utvrdi monopol cijena za kruh, brašno, struju i druge egzistencijalne potrebe.“ Riječi radnice iz borovske Gumare svjedoče o tome da je borovskoj radnoj snazi bilo sasvim jasno da su već itekako izloženi tržištu, onome svjetskom, i to izravno, putem *lohn* poslova: „Mi jeftino prodajemo u inozemstvu radnu snagu, a ne cipelu.“

Predsjednik republičkoga sindikata radničke brige pokušava umanjiti naglašavajući kako će tržište dati velik poticaj oporavku Kombinata, no njegova je argumentacija bila slaba: „Ako se ne otvorimo tržištu ostat ćemo na ovoj razini. Razvojni put je u reformi ekonomije i politike. Inače u 21. vijek odosmo sa siromaštvom. U njega ne možemo s filozofijom fizičkog rada. To važi i za vaš Kombinat. Zašto ne biste zvali kreatore iz Italije. Oni su najbolji na svijetu, ali ih treba platiti...“⁴¹

PROBLEMI SA SAMOUPRAVLJANJEM

U ovako nepovoljnoj i kompliciranoj situaciji najavljena reorganizacija Kombinata ipak zahtijeva mnogo više od angažmana talijanskih dizajnera. Rasprave o reorganizaciji i novome samoupravnom sporazumu oduzimaju mnogo vremena i energije na svim razinama samoupravnoga odlučivanja. Prije kraja 1988. radnici na dva referenduma odbacuju predložene samoupravne sporazume koji definiraju raspodjelu dohotka te se organizira

i treći. Na radničke savjete članovi sve rjeđe dolaze i česti su problemi s kvorumom. Naizgled, oni isti radnici koji su u srpnju 1988. prosvjedovali sada nisu zainteresirani za rješavanje svojih egzistencijalnih problema. Ipak, istina je da se već početkom 1988. članovi radničkoga savjeta žale kako se direktivama odozgo poništavaju njihove odluke čime se dovodi u pitanje sam smisao njihova rada. Rasprave o poslovanju i plaćama vode se u vrijeme kada su te odluke *de facto* već donesene izvan samoupravnoga kruga. Naime, u razdoblju ekonomske krize utjecaj radničkoga odlučivanja imao je izrazito ograničen domet: granice mu postavljaju političke odluke koje se tiču zakonskih promjena, kao i odluke financijskih institucija, što smo vidjeli i u opisu pregovora o sanaciji. Ni na jednu od ovih sfera – političku i financijsku – radnici ne mogu utjecati kroz organe samoupravljanja, a drugih

Nepoznati
autor,
Borovo
4. 11. 1988.

institucionalnih mehanizama koji bi im omogućili utjecaj na politiku nema.

I pri ponovnom referendumskom izglasavanju samoupravnoga sporazuma koji već dvaput ne prolazi, Tjednik jasno prenosi kako nema potrebe za njegovim ponavljanjem, ocijenivši njegovo održavanje kao puku formalnost jer će godini koja dolazi život radnika diktirati novi zakoni i neizbježna reorganizacija Kombinata. Ovo ne prolazi neprimijećeno kod borovskih radnika, pa u siječnju 1989. na jednome od informativnih sastanaka Savezne radne grupe koja sudjeluje u sanaciji Borova radnik iz publike pita: „Da li će nam se vratiti samoupravljanje, a ne politička prisila?“ Isključivanje radnika iz donošenja odluka nastavlja se u 1989. kao dio trendova zadanih od strane zakonodavaca. Reorganizacijom, odnosno registriranjem Borova kao „složenog poduzeća“ (1. srpnja 1989.) i donošenjem Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima (7. srpnja 1989.) stvaraju se uvjeti za potpuno dokidanje samoupravljanja i jačanje moći poslovnoga rukovodstva. Za rukovodioce promjene predviđaju prelazak s „naglašeno koordinatorske“ na upravljačku funkciju. Rukovodioci dobivaju veću slobodu i veće ovlasti, kako u procesu rada, tako i na tržištu: direktor „ne mora više, kao prije, tražiti niz suglasnosti“, ali mora na kraju svake godine izaći pred radnički savjet s poslovnim rezultatima. Radnički savjet ovim se promjenama izuzima iz procesa donošenja odluka i svodi na to da svake godine, prema brojkama, procijeni je li vodeća garnitura izvršila zadatke ili ne. Zanimljivo je kako se ovo u Tjedniku predstavlja kao „krajnji domet samoupravljanja“.

Sada se naglasak s funkcioniranja kolektiva prebacuje na pojedinca: bitno je povećanje efikasnosti svakoga pojedinca te individualizacija odgovornosti. U članku iz tvorničkoga lista znakovito naslovljenom „Tržište ne sputava samoupravljanje“ može se primjerice pročitati kako „upravljanje poduzećem mora u potpunosti da se preda tehnostukturi, a to su direktor, rukovodna struktura, pojedinci neposredno zaduženi za taj posao, ulagači kapitala.“ Dokidanje samoupravljanja se u konačnici predstavlja kao njegova poželjna prilagodba novim, tržišnim uvjetima. Tako se i privredna reforma, tj. „proces rekonstruiranja i inoviranja društva“, po značaju uspoređuje „jedino s historijskim činom“ uvođenja samoupravljanja. Pokazat će se da se usporedba sastoji u tome što se sada radi o njegovu postupnom ukidanju.²

PODJELE I NASTAVAK OTPORA

Paralelno s promjenama koje se događaju u zemlji, a za vrijeme kojih se slika Borova kao simbola socijalističkoga razvoja zamjenjuje onom Borova

Nepoznati autor,
Borovo
4. 11. 1988.

„gubitaša“, produbljuju se i podjele među borovskim radnicima. U trenutku dok se svatko boji da ne izgubi posao, a mediji, ekonomisti i direktori poručuju kako radnici svoje mjesto u sustavu tek trebaju zaslužiti, borovski radnici dio krivice za situaciju u kojoj se nalaze svaljuju na svoje kolege. Do međusobnih podjela dolazi na više razina: između radnika sa sela i onih iz grada, radnika i „režije“, radnika i stručnjaka. Iako podjele u Kombinat u nisu novost – već smo ranije naglasili kako korijen ovih podjela leži u samoj organizaciji jugoslavenske privrede – one se produbljuju i jačaju u situaciji u kojoj radnici nastoje očuvati radno mjesto ili poboljšati vlastitu materijalnu

IZVOR: *Borovo*
3058, 16. 12.
1988., 3.

PODACI

Gdje stanuju naši radnici

● **NAJVIŠE ZAPOSLENIH U KOMBINATU JE S PODRUČJA VUKOVARA I BOROVA (26,51 POSTO), ODNOSNO IZ NAŠE OPCINE**

Zanimljivi su podaci ove godine u više navrata prezentirani prilikom različitih rasprava na temu zaposlenosti u Kombinat u. Često se spominje da su naši radnici nastanjeni u svim krajevima zemlje (prodaja), po čemu je »Borovo« zaista specifično.

Posljednjeg dana prošle, 1987. godine, struktura nosilaca stanovanja SOUR-a prema mjestu stanovanja izgledala je ovako:

Općina Vukovar

Vukovar i		
Borovo	6.055	26,51 posto
S. Borovo	1.911	8,37 posto
Bršadin	534	2,34 posto
Lovas	305	1,33 posto
Trpinja	398	1,74 posto
Tovarnik	272	1,19 posto
Negoslavci	236	1,03 posto
Bobota	214	0,94 posto
Lipovača	196	0,86 posto
Bogdanovci	175	0,77 posto
Petrovci	164	0,72 posto
Pačetin	160	0,70 posto
Sotin	123	0,54 posto
Berak	117	0,51 posto

Ostala mjesta	6.160	26,97 posto
Ukupno	17.020	74,52 posto

Općina Vinkovci

Nuštar	248	1,09 posto
Vinkovci	106	0,46 posto
Ostala mjesta	237	1,04 posto
Ukupno	591	2,59 posto

Općina Osijek

Đalj	338	1,48 posto
Ostala mjesta	93	0,41 posto
Ukupno	431	1,89 posto

Općina Sombor	994	4,35 posto
----------------------	-----	------------

Općina Donji Mih.	588	2,57 posto
--------------------------	-----	------------

Općina Modriča	46	0,20 posto
-----------------------	----	------------

Općina Odžak	579	2,54 posto
---------------------	-----	------------

Ostale općine u zemlji	2.589	11,34 posto
------------------------	-------	-------------

Ukupno	22.838	100,00 posto
---------------	---------------	---------------------

Koliko će se ovi podaci promijeniti na kraju 1988. godine vidjet ćemo?

poziciju u procesu tranzicije.

Jedan od planova koji Borovo treba usvojiti u procesu sanacije je i dogovor oko raspodjele dohotka, koji izaziva podjele na liniji „proizvodnja“ / „režija“ te „proizvodnja“ / „inženjeri“. Uz to, kreću i rasprave o tehnološkom višku koje stvaraju dodatne napetosti između radnika koji prihod ostvaruju samo od rada u Borovu i onih koji imaju zemlju i bave se u većoj ili manjoj mjeri i poljoprivredom. Drugim riječima, linije unutarradničkih sukoba jesu produktivnost rada i kvalifikacije radnika, kao i njihova egzistencijalna vezanost za radno mjesto. Razloge takvim sukobima i podjelama treba tražiti u činjenici da su produktivnost i kvalifikacije radnika kriteriji nove raspodjele, dok se u tom trenutku u Kombinat u nema bogzna što raspodjeljivati. Sada se upravo oni procesi koji su radnicima bili ponuđeni kao rješenje njihovih problema – sanacija i reorganizacija poduzeća te još intenzivnije okretanje tržištu – pokazuju kao povod za produbljenje njihovih međusobnih podjela.

Iako je razdoblje kojim se bavimo obilježeno upravo izvanjskim pritiscima na Borovo – izmještanjem proizvodnje na globalni Jug, krizom na tržištima poput SSSR-a i tranzicijom jugoslavenske ekonomije – najveći dio tadašnjih analiza, komentara i javnih istupa navodi na zaključak da Borovčani razloge za poteškoće trebaju tražiti „u svojem dvorištu“. U javnim se raspravama tako korijen borovskih problema traži u nedovoljnoj motiviranosti, efikasnosti i produktivnosti, drugim riječima, u nedovoljnoj predanosti radu radnika Borova. U skladu s takvim shvaćanjem, teret i odgovornost za rješavanje nagomilanih problema prebacuje se na radnike. Od njih se očekuje pojačana produktivnost, disciplina i spremnost na odricanje. Kada i samo zaposlenje postaje nesigurno, pod prijetnjom egzistencijalne ugroženosti, radnike se Borova upućuje na to da jedni u drugima prepoznaju uzrok krize.

Ove su podjele, kako smo spomenuli, bile povezane s postojećom strukturom borovske radne snage. Već smo nešto rekli o raznolikosti strukture radnika u Kombinat u. Prema Tjedniku, oko 70 posto zaposlenih u Kombinat u bili su „čisti proleter i“, osobe koje su živjele u stanovima u gradu bez drugih izvora prihoda, dok se oko 30 posto radnika dijelom bavilo i poljoprivredom (najčešće uzgojem pšenice i kukuruza), a dolazili su iz regije oko Vukovara, uključujući i Vojvodinu. Radnici koji su se uz posao u Kombinat u bavili i poljoprivredom, tzv. radnici-seljaci ili „zemljaši“, često se u radničkim izjavama spominju kao oni koji mogu ostvariti dodatni prihod ili si barem olakšati egzistenciju poljoprivrednim radom, pa se stoga smatralo da je pravedno da upravo oni budu „tehnološki višak“ koji u vrijeme krize postaje sve izglednija realnost. U 1989. najavljuju se moguća otpuštanja, te se govori o „nekoliko tisuća prekobrojnih“ u Kombinat u.

NEZAPOSLENOST U VUKOVARU

Borovski list 1988. spominje brojku od 4.100 nezaposlenih u gradu, dok je 1989. ta brojka narasla na 4.700, od čega je 80 posto nezaposlenih mlađe od 30 godina.

ADMINISTRATIVNI STROJ

Zanimljivo je da „režija“ nije doživljavana kao problem samo u krugu industrijskih poduzeća, već i u društvu općenito. Zagrebačka je grupa III. Kanal u pjesmi „Stroj“ iz 1982. pjevala upravo – o režiji. Nakon uvodnih zvukova tipkanja na pisačkoj mašini, slušamo:

Mi smo srednja stručna sprema koja ambicija nema,

Mi smo administrativni stroj.

Naš je moto „tri na jednog“, samo jednog, ali vrijednog,

Mi smo administrativni stroj.

Naše vrijeme zovu klizno, gablec nam je dug.

Da se makne s takvog mjesta, nitko nije lud.

Mi smo administrativni stroj.

Naš broj raste svakog dana, proizvodnja nam je hrana,

Mi smo administrativni stroj.

Kud god pođeš, nama dođeš, nekad vrlo gadno pođeš,

Mi smo administrativni stroj.

“ [N]egdje u krugu skoro sto kilometara, tu su dolazili ljudi iz sela i oni su imali svoje poljoprivredne radove koji su vezani za proljeće, jesen najvažnije, i ljeti se neki odvijaju... I onda su oni često dolazili na posao, ispunili su normu, [ali] loše su uradili posao, i išli su kući. To je bila isto zlouporaba. Naime, na primjer kada vi lijepite cipele, đonove, točno vam stoji tamo na svakom stroju da kada zalijepite ta cipela mora ostati 15-20 minuta. Oni su to vrijeme skratili. Isto tako i na autogumama i onda su ispadale loš kvalitet. ”

Kritike upućene „zemljašima“ – koje je jedna radnica sažela u izjavi da je onima „koji imaju nešto sa strane manje stalo do posla“ – mogle su se osloniti i na fenomen masovnih bolovanja, na koji je Tjednik opetovano upozoravao. Tadašnji su sindikalni povjerenici tvrdili da je uzimanje bolovanja radi obavljanja poljoprivrednih radova bila nerijetka pojava u Kombinat. S ciljem njihovih suzbijanja, sindikalne bi komisije pod izlikom kućne posjete provjeravale tko je lažirao bolovanje. S druge strane, oni koji nisu imali zemlju, a živjeli su u stanovima ili podstanarstvu, upozoravali su na vlastitu egzistencijalnu nesigurnost uzrokovanu činjenicom da im rad u tvornici više nije mogao osigurati normalan život. Početkom 1988. radnici u komentarima o stanju u Kombinat. i perspektivi

za budućnost između ostalog izjavljuju: „Mi smo jako podijeljeni. Ima puno slojeva radnika – onih koji ovise od Kombinata, onih koji imaju zemlju, a i onih koji imaju neki zanat, umijeće. Ovi drugi, naravno, žive bolje.“³

Drugi radnici na udaru oni su dijelovi radne snage Kombinata koji se doživljavaju kao neproduktivni, posebice „režija“. Kada je riječ o polarizaciji na liniji proizvodnja/režija, razlika se radi između radnika izravno uključenih u proizvodnju (u pogonima) i onih koji to nisu, u Tjedniku nazivanih još i „bijelim kragnama“. U ovo vrijeme „režija“ postaje termin kojim se označava nerad, neproduktivnost i nepotrebnost: svatko tko je u međusobnim prepucavanjima radnika prozvan „režijom“ tako je stavljen u situaciju da bude implicitno proglašen viškom. U sasvim praktičnom smislu režiju čine radnici čiji dohodak ne ovisi o produktivnosti Kombinata. Na primjer, ako nema materijala ili ako izvoz stane, proizvodni radnik neće moći skupiti bodove potrebne za ispunjenje ili prebačaj norme, o čemu mu izravno ovisi visina plaće.

Ovo ne vrijedi za one izvan pogona: njihova će plaća u istoj situaciji ostati jednaka. Međutim, u situaciji kada proizvodnja funkcionira, proizvodni radnici mogu povećati vlastiti dohodak kroz prekovremene sate (i često smjenski rad u teškim uvjetima), dok za „režiju“ ta mogućnost ne postoji. Zaključak koji iz ovoga proizlazi jest da su proizvodni radnici, što se cijene njihovoga rada tiče, bili izloženiji tržištu, dok je „režija“ predstavljala onaj dio radništva čiji je dohodak manje ovisio o tržišnim faktorima, a više o samoupravnom sporazumu o raspodjeli prihoda unutar Kombinata. Pod režiju tako mogu potpasti radnici različitih kvalifikacija: od visokoobrazovanih inženjera, preko knjigovodstva, pa do službe osiguranja.

Ovakvu definiciju režije nalazimo i u borovskome tjedniku. U članku o „strojnom knjigovodstvu prodaje“, naslovljenom jednostavno „Nismo mi režija“, navodi se kako pojam „označava ljude iz pozadine koji nevidljivi pripomažu proizvodnji, da proizvod stigne na tržište“ te se kritizira njegovo nediferencirano korištenje. Rukovoditeljica knjigovodstva ovako brani svoje radnice od optužbi za nerad:

„Rade ove ženice, od kojih svaka ima djecu – vidite, mlade su, djeca su mala – i popodne, i subotama. Samo, za razliku od rada u proizvodnji, njihov rad je neplaćen. Norme nam nisu propisane – postoje rokovi, a oni se mijenjaju prema proizvodnji: kako raste kolektiv – raste i naš rad – samo ne i njegova cijena. Ona ide u obrnutom pravcu – pada, čak nas se proziva kao nepotrebne. Nemamo ništa protiv, samo ako smo nepotrebni – zašto nam se natovara, iz dana u dan sve više posla.“

Izdizanje fizičkoga rada u status idealnoga tipa pokazuje da ima istine u tvrdnji o „fetišizaciji fizičkog rada“ u Borovu, ali i jugoslavenskome društvu općenito, koja se u Tjedniku pojavljuje u ono vrijeme. Tome u prilog ide i priča knjigovodstvene radnice koja govori kako proizvodni radnici „prave razliku kada odemo u Obučaru na topli obrok, jer mi nismo u plavim mantilima i ne treba nam, kažu, najkvalitetnija hrana jer ne moramo održavati kondiciju“. Ove pripadnice „administrativnog proletarijata“, koje često ističu da su u režiju stigle iz proizvodnje, naglašavaju i razliku između svoje i pozicije visokostručnih radnika „koji mogu sebi naći izlaz izvan Borova“. ⁴

Sukob tinja i između radnika u proizvodnji i inženjera. Kamen spoticanja su plaće i koeficijenti: inženjeri smatraju da imaju premale plaće, dok radnici u proizvodnji, smatraju inženjeri, njihov rad podcjenjuju. U vrijeme ekonomske krize učestao je i odlazak stručnjaka iz Borova što je predstavljalo ozbiljan problem. U članku o problemima kombinata iz 1988. *Vjesnik* piše kako su „zbog niskih primanja i besperspektivnosti mnogi visokostručni kadrovi napustili Borovo“, pa ističe da „od 22.313 radnika svaki drugi ima samo osnovnu školu ili manje od toga“ te zaključuje da je zbog toga zavladao kriza znanja i stručnosti,

VISOKOSTRUČNI KADAR

Prema istraživanju provedenome među visokostručnim kadrom kombinata iz rujna 1988., samo 24 posto VSS radnika ne razmišlja o odlasku iz Borova, a ostalih 76 posto kao razloge za potencijalni odlazak navode nedostatak razvojnih programa, kao i nemogućnost utjecaja na strateške odluke. ⁵

a time i kriza razvoja.⁶

U 1989. i inženjeri dolaze na udar kritike proizvodnih radnika kao „režija“. No kako se ovakvo prozivanje javlja istovremeno s padom inženjerskih plaća (u odnosu na plaće nekvalificiranih ili niže kvalificiranih radnika iz proizvodnje), to izaziva i njihovu protureakciju. Već početkom rujna 1988., samo dva mjeseca nakon pohoda na Saveznu skupštinu, Tjednik bilježi najavu štrajka inženjera u Pneumatici koji se „ne mogu [...] pomiriti da oni rutinski radovi, kao na primjer pomjeranje dugmeta i poluga, vrijede više od mozгова“. Proizvodni radnici, s druge strane, od stručnjaka očekuju „stalnu prisutnost i dokazivanje“, pogotovo u proizvodnji: „Stručnjak bez kojeg se ne može, obično je u proizvodnji zajedno s nama, dok se ostala većina inženjera bavi poslovima van struke.“ Kao i ranije, linija na kojoj se sukob odvija određena je i izravnom uključenošću u proces proizvodnje, tj. izravnim doticajem s pogonskim radnicima. Kada je riječ o inženjerima, sam kriterij visokostručne sprema za proizvodne radnike nije presudan koliko prisustvo u pogonima. Razlog podcijenjenosti intelektualnoga rada inženjeri vide u tome što se fizičkim radnicima „povlađuje [...] zbog mira u kući“. Naime, u 1988. „augustovske zarade kvalificiranog, polukvalificiranog i priučenog rada nadmašile su inženjerske plaće za polovicu, pa i dvije trećine“. Budući da se povećanje plaća moglo dogovoriti jedino samoupravnim putem – referendumskim odlučivanjem svih radnika – inženjeri, koji su predstavljali uvjerljivu manjinu (manje od dva posto zaposlenih), u uvjetima opće materijalne oskudice nemaju šanse poboljšati svoju poziciju kroz uobičajenu direktnodemokratsku proceduru.⁷

STRUKTURA ZAPOSLENIH U BOROVI (31. 12. 1987.)

Kvalifikacija	Broj zaposlenih	%
VSS	416	1,82
VSŠ	486	2,13
SSS	2.713	11,88
VKV	1.227	5,37
KV	7.846	34,35
PKV	2.968	17,37
NKV	6.182	27,08
UKUPNO	22.838	100

PROSJEČNE PLAĆE U BOROVU (ZA SIJEČANJ 1988.)

Prosječni OD	Iznos din.
SOUR	223.409
VSS	310.326
VKV	284.032
NK	191.065

Bilo je tu neko uvriježeno mišljenje da oni koji rade fizičke poslove, da oni stvaraju te nove uporabne vrijednosti, a neki koji se bave projektiranjem, konstruiranjem, vode poslovnu politiku, vrše izračun plaća, godišnje planiranje, da oni ne rade. To je bilo malo problematično. Ja to znam dobro jer sam radio kao projektant i mi smo često morali raditi znači projektnu dokumentaciju po kojoj se onda radilo u proizvodnji. Mislim, nije to baš jednostavno... ja sam provodio noći i noći razmišljajući kako da nešto projektiram, konstruiram da bi sutra ili prekosutra netko imao raditi. [...] Vi kad radite neki posao, projektantski ili neki drugi, vi morate nekad i sa suradnicima popričati. Nismo mi automati. [Za] iznalaženje najboljeg rješenja, znači, postoji neka rasprava, diskusija. Tako da u momentima kad na primjer nas dvojica-trojica sjedimo tu, a naiđe netko od radnika, onda on vidi da mi ništa ne radimo. Onda tu informaciju tamo plasira i onda često smo dolazili, kako bih rekao, na loš glas, da ništa ne radimo.

Prema našim kazivačima, inženjerske su plaće bile veće u Vuteksu i Vupiku, dok je Borovo bilo „socijalno jako“, tj. isticalo se u socijaliziranju troškova reprodukcije, financiranju putovanja ili raznih edukacijskih tečajeva za visokoobrazovane kadrove. Važno je naglasiti, u kontekstu radničkih akcija koje obilježavaju ovo razdoblje, da se pozicija inženjera u društvenim sukobima razlikovala od one „proizvodnih“ radnika. Njihov posrednički položaj, koji je često uključivao upravljačke odgovornosti, činio ih je manje sklonima da se priključe štrajkaškim akcijama.

Dok traju pokušaji restrukturiranja Kombinata, reforme se nastavljaju, a podjele rastu i među borovskim radnicima i u jugoslavenskom društvu općenito, radnici, nezadovoljni posljedicama koje reformske mjere imaju

PLAĆE U BOROVU

Kako je vidljivo iz podataka o osobnim dohocima u Borovu, razlike u plaćama unutar Kombinata bile su neusporedivo manje od razlika u plaćama u prosječnome poduzeću danas. Štoviše, u Borovu nalazimo slučajeva koji su danas potpuno nezamislivi. Na primjer, na popisu 200 najviših plaća u Kombinatoru za srpanj 1989., u trenutku intenzivne proizvodnje, na prvome je mjestu „KV sjekač gornjih dijelova“ iz Tvornice kožne obuće, direktor Kombinata je na 147. mjestu, a „najslabije zarade su u Informatici i Radnoj zajednici i pored najvišeg prosjeka stručne spreme“. Ovakva situacija nije prolazila bez čestih i otvorenih kritika „uravnilovke“ u raspodjeli.⁸

O odnosu radnika i direktora jedan od naših kazivača izjavio je sljedeće: „Ja sam bio direktor. Ja nisam ručao u svojoj kancelariji. Mogo sam. Ja sam išo tamo, među radnike, dole... Mi smo išli u najveći [restoran], tamo u Obučari. I mi zajedno sjedimo, jedemo... Sad on vidi da nema tu velike razlike. Top listu plaća su objavljivali, vidili su... Jer kod nas je bila poprilična socijalistička uravnilovka. Onda su vidjeli, i vele: živi sam, ide sam na autobus, vide direktora ide iz druge smjene... Dakle, oni su vidjeli da nije tu problem. [...] Šef RC-a [Računalnog centra] svaki mjesec izlista takozvanu top listu – najveće plaće. On ispiše 200, nema svih direktora. Ispisao je 400, 500, 494. je bio direktor interne banke.“

na njihovu egzistenciju, i dalje pružaju otpor kroz štrajkove. Podsjećamo kako je tijekom 1989. barem 470.000 jugoslavenskih radnika u štrajku. Borovo nije izuzetak. Tijekom 1989. je u Kombinatoru bilo desetak odvojenih štrajkova koji traju od jednoga do nekoliko dana. Već u prvom tjednu 1989. sva najveća poduzeća kombinata – TKO, Autogume, GTR, Gumena obuća – staju s radom. Zahtjevi radnika odražavaju ubrzanu eskalaciju ekonomske krize. Uz zahtjeve vezane uz proizvodnju (nedostatak sirovina za rad, premale plaće), radnici iznose i brojne zahtjeve za očuvanjem standarda koji su upućeni općinskoj vlasti: zahtjev za zaustavljanjem rasta cijena stanarine, komunalija, životnih potrepština.

MARKOVIĆEVA REFORMA

U 1990. Kombinator ulazi s dugovanjima, podijeljen, oslabljenih samoupravnih institucija i pod jakim pritiskom ekonomskih reformi. Kao što je već spomenuto, reorganizacija poduzeća predstavlja jedan od zahtjeva banaka za daljnje kreditiranje. Radnici, koji su Novu godinu zbog tankih kućnih budžeta dočekali kod kuće, i 1990. dočekuju s malo optimizma: „ništa od naših zahtjeva nije ostvareno – ni povećanje osnovica, ni osiguranje proizvodnje, ni smanjenje režije. Očekivali smo da će se početi realno vrednovati proizvodni rad u odnosu na neproizvodni. Jer, konačno, od proizvodnog rada svi žive. Mislim da se ne smijemo dijeliti jer tako ne možemo naprijed. Inflacija je preteška za radnog čovjeka, a zavadili su nas kako bi zaboravili kako teško živimo i u kakvoj smo ekonomskoj situaciji.“⁴⁹ U 1990. život borovskih radnika dodatno će pogoršati mjere restrukturiranja privrede i rat protiv inflacije pod vodstvom novoga saveznog premijera Markovića.

Ante Marković bio je, nakon Milke Planinc i Branka Mikulića, treći jugoslavenski premijer u desetljeću stabilizacije i štednje. Na mjestu predsjednika Saveznoga izvršnog vijeća naslijedio je Mikulića, prvoga predsjednika SIV-a u povijesti SFRJ koji je na tu funkciju pred kraj 1988. podnio ostavku. Niz mjera šok terapije koje Markovićeva vlada provodi od početka 1990. uključuju uvođenje konvertibilnog

dinara (SFRJ je prva među socijalističkim zemljama učinila svoju valutu zamjenjivom za sve svjetske), zamrzavaju se plaće i dio cijena (struja, ugljen, stanarina, benzin, javni prijevoz) te se, u okviru restriktivne monetarne politike, smanjuje dostupnost kredita za privredu. Zamjenik generalnoga direktora Borova, inače deklarativno pobornik smjera ekonomskih reformi, u referatu pripremljenom za Četrnaesti (posljednji) kongres SKJ, upozorava na opasnosti ovakve politike po sustave poput Borova:

„Dilema je u tome, da li je put i način razrješavanja nastale krize, u bespoštednom likvidiranju društvene privrede i rekapitalizacije ekonomskih odnosa, uz sve nepoznanice socijalnih posljedica koje će neminovno nastupiti! Da li su dobro sagledane i na vrijeme poduzete sve potrebne mjere i programi za zaštitu socijalno ugroženog stanovništva, podrazumijevajući tu i osiguranje finansijskih sredstava za rješavanje egzistencijalnih problema ljudi? Morala bi se osjećati veća odgovornost i angažiranost države na finansijskoj konsolidaciji bar velikih privrednih sistema koji su u poslijeratnom periodu bili stubovi državne i društvene ekonomije i čiji su radnici dali ogroman doprinos razvoju ove zemlje. I u kapitalističkim privredama država intervenira i spašava privredne gigante, jer njihov krah donosi socijalne potrebe širokih razmjera i ima snažan utjecaj na ostalu privredu.“¹⁰

Ovo je upozorenje bilo utemeljeno u stvarnosti: u uvjetima pada kupovne moći stanovništva, uz stranu konkurenciju i otežano dobivanje kredita za privredu, pitanje je bilo koliki će se dio poduzeća, finansijski iscrpljenih godinama krize i inflacije, uopće moći održati. Dok je ekonomska politika prijetila uništenju društvenih poduzeća, zakoni koji su se donosili eksplicitno su predviđali nestanak društvenoga vlasništva. Iako je Zakon o poduzećima još 1988. stvorio potrebne pretpostavke za prelazak na tržišno gospodarstvo, izmjenama istoga zakona iz 1990. smjer promjena postaje neupitan. Naime, iz staroga se zakona brišu članci koji reguliraju samoupravna prava radnika, kao i oni koji

VELIKI VRAČ I ISTJERIVAČ INFLACIJE

Važno je ime restrukturiranja jugoslavenske ekonomije Jeffrey Sachs koji kao predstavnik MMF-a u više navrata dolazi u Jugoslaviju. Svoje metode šok terapije prethodno je iskušao u Južnoj Americi što list *Danas* navodi kao njegovu prednost:

„Profesor Sachs imao je u vidu svoje relativno svježije iskustvo iz Bolivije, koja je bila njegov prvi blistavi uspeh, na osnovu kojeg je ostao ‘veliki vrač – i istjerivač inflacije’ na svetskom nivou.

Tamo su se sindikalisti, naročito rudarski i poslodavci, uz asistenciju države, vojske i policije, decenijima naganjali, pa i krvavo ratovali, ali su opet pristali da [...] složno prihvate iskušenje po Sachsovom receptu.“¹¹

Naomi Klein, opisujući posljedice Sachsovih politika u Boliviji, u *Doktrini šoka* donosi manje optimističnu sliku Sachsova rada te navodi kako je u dvogodišnjemu razdoblju provođenja šok terapije u Boliviji nezaposlenost porasla s 20 na 30 posto, dok su se plaće smanjile 40 posto. Osiromašeni seljaci okrenuli su se proizvodnji koke jer od drugih usjeva više nisu mogli preživljavati. *Danas* vojsku i policiju spominje zbog toga što je nakon prosvjeda protiv bolivijske vlade, prilikom kojih je uhićeno 1.500 sudionika, u zemlji uveden policijski sat. Privedeno je i dvjesto vodećih sindikalista čije je oslobađanje uvjetovano otkazivanjem daljnjih sindikalnih prosvjeda.

Uz Južnu Ameriku, Sachs je kao ekonomski savjetnik bio vrlo aktivan u bivšim socijalističkim zemljama

u trenutku njihove tranzicije ka kapitalizmu: u Poljskoj (1989. – 1991.), Jugoslaviji (1989. – 1990.), Sloveniji (1991.), Rusiji (1991. – 1994.), Estoniji (1992.), Mongoliji (1991.) i Kirgistanu (1993.). Kako navodi sam Sachs, šok terapija predstavlja „brz, sveobuhvatan i dalekosežan program reformi za uvođenje ‘normalnog’ kapitalizma“. Šok terapija također uključuje radikalni stav prema postojećim društvenim praksama i strukturama u zemljama u kojima se primjenjuje: njih je jednostavno potrebno zamijeniti novima. Jedan kritičar šok terapije stoga navodi kako ovaj reformski program, budući da apsolutno ignorira lokalne kontekste i postojeće institucije, nastoji „zaobići društvo“. Drugim riječima, da bi se šok terapija provela, bilo kakve pregovore između zainteresiranih društvenih aktera – odnosno, bilo koji tip demokratskoga procesa – potrebno je izbjeći. Glavna je reformska mjera na kojoj počiva program šok terapije privatizacija koja započinje odbacivanjem postojećih vlasničkih prava, pri čemu upravljačka prava radnika „moraju biti eliminirana“. ¹²

omogućuju osnivanje društvenih poduzeća. Upravo ove zakonodavne promjene najjasnije oslikavaju zacrtani put jugoslavenske ekonomije.

Kao i kod plana sanacije Borova u prethodnoj godini, ni ovaj program nije bio originalna zamisao domaćih ekonomista, već rezultat dogovora s međunarodnim kreditorima. U izvještaju Svjetske banke iz 1991. o „industrijskom restrukturiranju“ Jugoslavije navodi se kako su najbitniji aspekti dogovorenoga programa restrukturiranja upravo ukidanje samoupravljanja i reforma vlasništva. Kako bi se ubrzalo potonje, a sve s ciljem „sanacije ekonomije“, donosi se Zakon o financijskom poslovanju. Ovaj zakon predviđa da se u poduzećima koja ne mogu osigurati likvidnost, tj. koja su u blokadi dulje od 60 dana, automatski pokreće stečajni postupak. Ona iz toga postupka mogu izaći kao privatna ili kao državna poduzeća jer je mogućnost postojanja društvenoga vlasništva već anulirana Zakonom o poduzećima.

Ovi zakoni tjeraju jugoslavenska poduzeća poput Borova još dublje u krizu. Kombinat se 1990. definitivno dijeli na zasebna poduzeća, u skladu s postojećim planovima za reorganizaciju. Slijedom Zakona o poduzećima „razbija se interno tržište i uvode klasični tržišni odnosi“ među pojedinim poduzećima koja (sada samo formalno) sačinjavaju Kombinat. U ožujku 1990. Kombinat više ne postoji kao cjelina: nema zajedničkoga završnog računa, već sedamnaest računa po poduzećima. U skladu s planom reorganizacije Borovo Commerce (što je novo ime koje u jeku novih društvenih okolnosti preuzima bivša Prodaja) s 14,8 posto zaposlenih dobiva najviše imovine (56,5 posto). Ovo izaziva nezadovoljstvo kod ostalih jer prevladava mišljenje

da su imovinu Kombinata zajednički stvarali radnici svih poduzeća. Na ovaj način, primjećuje Tjednik, zajednički stvoreno bogatstvo „polako briše sve tragove svog nastanka“, a Prodaja „sve više gubi dodirnih točaka sa interesima proizvodnih poduzeća Kombinata“. ¹³

Podjela među poduzećima očita je i kada Tvornica strojeva obustavlja sve isporuke za potrebe Kombinata jer im druga borovska poduzeća ne plaćaju dugovanja na vrijeme. Kada kašnjenje uplata primora „strojarce“ da polovinu zaposlenih pošalju na čekanje, oni se bune jer smatraju da se problemi Kombinata rješavaju „preko njihovih leđa“ zbog straha od „obučarske mase“. Naime, veća poduzeća poput Gumare ili Obučare dostupna sredstva koriste

za isplatu plaća iako Strojari duguju novac. Strah od masovnije radničke pobune opravdava takve postupke.

Direktor Borovo Commercea nove, tržišne odnose planira provoditi rigorozno te Tvornici kožne obuće i Gumari poručuje kako je starim modelima suradnje došao kraj: „Mi ćemo ubuduće biti nepristrani trgovci, osjetljivi jedino na dobar posao, dobru trgovačku reputaciju – ukoliko nemamo sopstvene, borovske robe, radit ćemo na nekoj drugoj.“¹⁴ Ovakva praksa, dotada teško zamisliva, javlja se kao izravna posljedica politike „čistih računa“. Uz to, različita poduzeća unutar Kombinata u jednome trenutku čak imaju različito radno vrijeme, što im otežava zajedničko funkcioniranje. Sada se sve više govori o uspješnima i neuspješnima, stabilnima i ugroženim kolektivima unutar Kombinata. Interna dugovanja postaju dugovanja između poduzeća, a nemogućnost saniranja troškova jednoga od poduzeća u proizvodnome nizu sada dovodi do financijske blokade drugih poduzeća.

STEČAJEVI, OTPUŠTANJA, NESIGURNOST

Novi zakoni, reorganizacija poduzeća, kao i stečajevi koji će uskoro početi harati Hrvatskom, za cilj su imali stvoriti uvjete za nadolazeću privatizaciju. Poduzeća, a posebno ona velika – upravo je ovo trenutak kada se u javnosti stvara bauk neefikasnih „socijalističkih mastodonata“ – trebalo je reorganizirati u skladu sa zahtjevima tržišta. Kao što borovski slučaj pokazuje, razbijanje velikih industrijskih sistema na dijelove te provođenje politike „čistih računa“ među novonastalim poduzećima stvaralo je zastoje u poslovanju i uzrokovalo nelikvidnost. Slična je situacija bila i drugdje u Republici, pa mediji izvještavaju o lančanoj nelikvidnosti na domaćemu tržištu. Borovska poduzeća tako, uz probleme unutar Kombinata, često čekaju na isporuke drugih poduzeća koja su u blokadi, ili se ne mogu naplatiti kod svojih kupaca. Situacija dugotrajne nelikvidnosti će, u skladu sa Zakonom o financijskom poslovanju, dovesti do automatskoga pokretanja stečajnoga postupka. Pokretanje stečaja nad poduzećima, osim što ubrzava proces nestanka društvene imovine (koja je i imovina radnika), znači i nestanak brojnih radnih mjesta. U ovo se vrijeme često govori i piše o „nastanku tržišta rada“. Ovaj se eufemizam u stvarnosti odnosio na preplavlivanje burze rada „slobodnom radnom snagom“ – nezaposlenima.

Unatoč nedostatnim i nepotpunim podacima, rekonstrukcijom događaja iz različitih izvora (dnevnik i tjednih listova, tjednika *Borovo*, lista sindikalne središnjice i publikacija SDK) možemo utvrditi kako je 1990. Hrvatska zaista

RESTRUKTURIRANJE INDUSTRIJE

U izvještaju Svjetske banke o restrukturiranju jugoslavenske industrije iz 1991. stoji da je inflacija između prosinca 1989. i lipnja 1990. pala sa 60 posto na nulu. Međutim, u istome je razdoblju zbog zamrznutih plaća kupovna moć pala za 41 posto, što je rezultiralo smanjenjem domaće potrošnje i daljnjim padom industrijske proizvodnje. Iako jugoslavenska industrija stagnira od 1981. do 1989., pad proizvodnje od jedanaest posto u jednoj reformskoj godini (1990.) pokazuje razoran efekt mjera stabilizacije na industrijski sektor.

PRIORITETI STABILIZACIJE

U spomenutom izvještaju Svjetske banke objavljenome 1991. jasno se navodi kako unatoč tome što „stabilizacijske mjere“ dovode do velikoga pada industrijske proizvodnje te, zahvaljujući nedostupnosti kredita u stečaj tjeraju kako gubitaše tako i rentabilna poduzeća, pomoć države i banaka nije poželjna. Dakle, iako bi „u nekim slučajevima, jedini način za vraćanje kreditne sposobnosti poduzeća“ (i izbjegavanje stečaja) bio *baill-out* od strane države ili banaka, ovo bi ugrozilo „reformu finansijskog sektora, kao i program stabilizacije“. Zato država smije spašavati samo poduzeća koja ispune određene uvjete: „(a) ako poduzeće pripremi dugoročno održivi plan restrukturiranja; (b) ako se poduzeće riješi viška radnika; (c) ako poduzeće provede pretvorbu vlasništva, uključujući i privatizaciju.“¹⁶ Borovo, koje je uključeno u izvještaj kao studija slučaja, jedno je od poduzeća koja su pokušala ispuniti navedene uvjete.

bila pred stečajem, kako je to te godine u jednome naslovu sugerirao politički tjednik *Danas*. Da će stečajevi biti korišteni za rješavanje viška radne snage sindikatima je jasno već sredinom 1990., kada je *Sindikalna javnost* donošenje republičkoga Zakona o zapošljavanju i Zakona o radnim odnosima popratila ironičnim komentarom: „Otpuštanja radnika kroz likvidaciju i stečajeve mogu sad početi.“ Kritičnije o cijeloj situaciji za *Sindikalnu javnost* piše Ivan Jakopović, koji upozorava na zloupotrebu stečajnoga postupka za rješavanje viška zaposlenih. Jakopović smatra kako pojedina poduzeća mogu, ako im je to u interesu, lako sama fingirati ili stvoriti uvjete za pokretanje stečaja. „Na primjer, rukovodstvo poduzeća može jednostavno dogovoriti s poslovnim partnerima da obustave plaćanja te na taj način dovesti do nelikvidnosti i stečaja, čime se nerealno smanjuje vrijednost poduzeća“, piše Jakopović. Spomenimo ovdje da je Vijeće SSJ, svjesno mogućih malverzacija, tražilo od Skupštine SFRJ da se izmijeni ranije doneseni savezni Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, ali bez uspjeha. Svi strahovi sindikalista na kraju se potvrđuju pa početkom 1991., dok čitamo o „rijekama otpuštenih radnika“ koji „čekaju novi posao“, predsjednik Okružnoga privrednog suda u Zagrebu Ante Gverić izjavljuje kako poduzeća kao najčešći razlog za otvaranje stečaja navode upravo višak radne snage.¹⁵

Nakon čestih zastoja u proizvodnji i bezuspješne borbe s naplatama internih dugovanja, u travnju 1990. sedam borovskih poduzeća nije likvidno duže od 60 dana i Služba društvenog knjigovodstva po sili

ih zakona prijavljuje osječkomu sudu ne bi li se pokrenuo stečajni postupak. Uz strateški ključna poduzeća – Tvornicu kožne obuće, Gumenu obuću, GTR i Auto gume – za pokretanje su stečaja prijavljeni i Transport i zajedničke službe SP Borovo, a pošteđen nije ni Dom zdravlja. Godinu između prijave na trgovačkome sudu (na proljeće 1990.) i prvih stečajeva u Kombinat (na proljeće 1991.) obilježiti će urušavanje društvenih odnosa i infrastrukture sagrađene oko Borova, a iz onoga istog Doma zdravlja, već mjesec dana nakon prijave osječkomu sudu, stići će pritužbe kako nemaju ni za benzin za kola hitne pomoći jer im ne pristižu sredstva od borovskih poduzeća.

Zbog velikih izdvajanja s kojima Kombinat sudjeluje u općinskome budžetu, kriza se izravno odražava i na funkcioniranje čitave općine, pa vrtićima, školi

i domovima zdravlja nedostaje sredstava za plaće i normalan rad. Radnici javnih institucija, poput vukovarskih vrtića, znaju da novac ne mogu očekivati od desetkovane privrede te traže centralizirano financiranje na razini republike. Krajem ožujka 1990. radnici borovskoga Doma zdravlja štrajkuju kako bi upozorili na to da poduzeća kombinata kasne sa svojim uplatama, što im onemogućuje normalan rad. Jedan od borovskih direktora, Antić, susreće se s medicinarima u štrajku, ali im ne može ništa obećati. Raspolaganje sredstvima sada je na svakome pojedinačnom poduzeću u kombinatu te Antić daje obećanje u skladu sa svojim ovlastima: pokušat će nazvati, jednog po jednog, sve borovske direktore i uvjeriti ih da podmire svoja dugovanja Domu zdravlja. Da „zakoni tržišta ne znaju za sentimentalnosti“ otkrivaju i u Društvenom standardu (jednome od borovskih poduzeća) u veljači 1990., kada je zbog neplaćenih računa u njihovim objektima isključeno grijanje. Sportaši i rekreativci koji koriste prostore Službe za društveni standard silom se prilika privikavaju na hladan prostor za trening, a radnice u kancelarijama donose grijalice od kuće. Poduzeće Investiciona izgradnja, koje je do jučer u sklopu Kombinata sudjelovalo u planiranju stambene politike, prijeti da će iseliti radnike iz novosagrađenih zgrada za koje poduzeća Kombinata nisu pokrila svoje obaveze. Ukoliko se dugovi ne isplate, tvrde, ponudit će stanove na tržištu.

Sve ove promjene, koje govore o tome kako su reformske mjere dovele do urušavanju ukupne društvene infrastrukture oko borovskih radnika, stvaraju situaciju apsolutne neizvjesnosti. Novih modela organizacije proizvodnje, a time i zajednice, još uvijek nema. Radnici, čiji se materijalni položaj srozava već čitavo desetljeće, u svojem odgovoru na reformsku ekonomsku politiku dosljedni ostaju jedino pri zahtjevu da ne bude dodatnih rezanja njihovih osobnih dohodaka. Istovremeno, pokazuje se da su oni, kao i javnost općenito, općenito loše informirani oko pitanja kako će izgledati ekonomsko uređenje prema kojemu reforma vodi.

„Okretanje tržištu“ tako postaje magična floskula

TRŽIŠTE RADA

Stvaranje tržišta rada u ovome je razdoblju pratila i nova zakonska regulativa. Republički Zakon o zapošljavanju i Zakon o radnim odnosima doneseni početkom svibnja 1990., kao i programi za socijalnu zaštitu standarda stanovništva i novoosnovani Fond za poticanje zapošljavanja, bili su usko povezani s planovima za restrukturiranje privrede, tj. s očekivanim valom stečajeva i nezaposlenosti.

Pokušaji prikupljanja podataka o stečajevima i s njima povezanim otkazima pokazuje kako je razdoblje tranzicije neposredno prije rata ostao neistražen, a dokumentacija je iz tog vremena slabo dostupna. Iako su u pripremi ove knjige kontaktirana državna tijela i arhivi, do podataka o broju stečajeva i s njima povezanih otkaza u 1990. i 1991. nismo uspjeli doći. Neke podatke koji govore o razmjerima socijalnih potresa u Jugoslaviji 1990. i 1991., premda nepotpune, ipak imamo. Prema SDK, u Jugoslaviji je 1989. 381 poduzeće s više od 70.000 radnika pokrenulo zahtjev za pokretanjem stečajnoga postupka. U lipnju 1990. savezni sekretar (ministar) za rad i zdravlje navodi da su iz proračuna izdvojena znatna sredstva za financiranje socijalne zaštite i prekvalifikacije radnika koji će kao tehnološki višak ostati bez posla. Procjenjuje kako će u 1990. trebati osigurati novo zaposlenje za 445.000 radnika u SFRJ. Dakle, član savezne vlade procjenjuje da će s valom stečajeva približno pola

milijuna radnika ostati bez posla. U Hrvatskoj je situacija jednako zabrinjavajuća. Zbog nepovoljne strukture privrede u republici s dominantnim „nerentabilnim“ industrijama (tekstilna, građevna, itd.) Savezno izvršno vijeće procjenjuje da će do kraja 1990. u Hrvatskoj 115.000 radnika ostati bez posla. Tijekom lipnja iste godine, povodom otpuštanja više od tisuće radnika Zagrebačke tvornice papira, *Vjesnik* upozorava kako će do kraja godine bez posla ostati još najmanje 30.000 Zagrepčana: „Kako je novo zapošljavanje u društvenom sektoru potpuno obustavljeno, uskoro će uslijediti prava lavina socijalnog nezadovoljstva koja je, kažu, nužna cijena kojom svaka privreda mora platiti prelazak na tržišno poslovanje.“¹⁹

kojom se najavljuje izlazak iz krize, no radnici ne znaju što ona u praksi znači (iako će to ubrzo naučiti iz vlastitoga iskustva). Primjerice, kada u veljači reformirani Savez samostalnih sindikata Hrvatske (bivši SSH) u Borovu izlaže svoj novi program i statut te radnicima predstavlja kolektivni ugovor kojim će štititi njihove interese, iz publike dolazi simptomatično pitanje: „Od koga će radnici štititi svoje interese?“ Ovakvo je pitanje u tome trenutku sasvim logično jer se još uvijek ne zna na koji će se način transformirati društveno vlasništvo, ili barem radnici o tome još nisu bili dovoljno obaviješteni. Iako se promjena vlasničkih odnosa već dugo najavljivala, konkretno rješenje nije ponuđeno.¹⁷

No, tržištu su sada prepuštena i borovska poduzeća i borovski radnici. S plaćama koje su u cijeloj Hrvatskoj početkom 1990. tek na razini prosječne mirovine,¹⁸ radnici traže dodatne poslove: jedni su počeli uzgajati krumpir i kupus, drugi nakon posla rade dodatne poslove u skladu sa svojim zanatima, a neki su se počeli baviti švercanjem. Najteže je, priznaje Tjednik, onima koji su i inače najnezaštićeniji, običnim proleterima, bez zemlje, u težemu slučaju i bez zanata, koji ovise isključivo

o borovskoj plaći koja je postala nedovoljna za život. Prilagodba tržištu prema njima je nemilosrdna. Zahtjevi za zajmom iz kase uzajamne pomoći rastu u tolikoj mjeri da kasa nije u mogućnosti na sve potrebe odgovoriti ni nakon povećanja osnovnoga uloga.

Istovremeno, u Kombinatima se postrožuje radna disciplina; u Tvornici kožne obuće novi pravilnik određuje da se obuća koja nestane iz tvornice (kao rezultat krađe) plaća izravno iz radničkih džepova. Ukoliko nije moguće utvrditi krivca ili ga radnici nisu spremni imenovati, ukupan gubitak dijeli se na sve članove radne organizacije, tj. odbija se od njihovih osobnih dohodaka. Zaoštava se i pitanje produktivnosti koje stvara podjele među radnicima. U situaciji krize, od radnika se uz odricanje očekuje još intenzivniji rad. Već se 1989., uz čest rad subotom, povećane troškove pristupa radnome mjestu (prijevoza, ali i hrane), u Borovu često govorilo o nužnome povećanju produktivnosti i efikasnosti na radnome mjestu. Na radničkom savjetu početkom 1989. govori se o hitnoj potrebi povećanja produktivnosti jer „njezin efektivan pad iznosi u prosjeku 17,8 %“. Pritom, koliko god puta da je ponovljen na radničkim savjetima, kolegijima direktora ili u Tjedniku, ovaj zahtjev kao da ignorira uvjete u kojima borovski radnici rade, poput nedostatka sirovina ili čekanja, koji su izvan radničke kontrole. Radnici također ne biraju tip posla koji će raditi. Iako se inzistira na povećanju izvoza, ni ono nije garancija uspjeha.

Tako u nekim poduzećima zarada u poslovanju s inozemstvom pada iako radnici proizvode više obuće za inozemstvo, jer poduzeće jeftino prodaje njihovu radnu snagu putem *lohn* poslova.

U proljeće 1990. u Tvornici sestrojeva uvode inovacije s ciljem povećanja produktivnosti. Promjena predviđa da se koeficijent za plaću više ne vezuje uz stručnu spremu, već uz zalaganje i doprinos, tj. produktivnost. O dodjeljivanju koeficijenata, u skladu s individualizacijom odgovornosti, odlučuju rukovodioci radnih jedinica. Ovaj prijedlog brine radnike koji se boje samovolje rukovodioca.

Uz odricanja, dodatne poslove i povećanu produktivnost, ostaje i najturobniji element prilagodbe borovskih radnika tržišnim uvjetima, a to je da i sami postaju dio domaćega tržišta radne snage u nastajanju. Prisjetimo se da je federalni ministar rada upozorio da Jugoslavija tržištu duguje žrtvu od pola milijuna radnika koji su se trebali kao slobodna radna snaga okušati na burzama. Upravo prijetnja otkazom najveći je izvor nesigurnosti i neizvjesnosti za radnike, a dodatno je pogoršavaju premale plaće i njihovo kašnjenje, zastoji u proizvodnji i isključenost iz nje (čekanja).

ČEKANJA I PRIJETNJA OTKAZA

Zastoji u proizvodnji zbog nedostatka materijala ili kašnjenja isporuke nisu bili novost u Borovu. Terminom „čekanje“ i ranije se, a posebno 1980-ih, označavalo vrijeme kada su radnici vraćani kućama uz naknadu manju od minimalca jer na radnome mjestu za njih nisu mogli biti osigurani uvjeti za proizvodnju. Tijekom 1990. i 1991., u razdoblju kada se društveno-politički kontekst i organizacija Kombinata mijenjaju preko noći a ekonomska kriza jača, čekanja postaju svakodnevica u Borovu. Gotovo nema dana kada netko od borovskih radnika nije na čekanju, a kako ćemo vidjeti u poglavljima koja slijede, ova će situacija vrhunac doseći s eskalacijom stranački organiziranih nasilnih sukoba u općini. U kombinatu Borovo radnici se šalju na čekanje najčešće kada nema materijala ili sredstava za nabavku materijala, ili kada drugo borovsko poduzeće koje treba dostaviti dio proizvoda

STRANI ULAGAČI

Iako je nadu za pomicanje s mrtve točke Borovo godinu ranije vidjelo u stranim ulagačima, ta obećanja 1990. nude tek otrežnjujuću spoznaju o vlastitoj poziciji unutar globalnih tokova kapitala. Rukovodstvo se poduzeća u ljeto 1989. nadalo stranome privatnom kapitalu, kada Kombinat posjećuje kanadski poduzetnik Tomas Bata, nasljednik osnivača Borova. Ipak, unatoč velikome zanimanju koje njegov dolazak pobuđuje u Kombinat, Bata dolazak koristi prije svega kao priliku za ekspanziju: zanima ga jugoslavensko tržište obuće i kreće u pregovore s borovskom Maloprodajom. Uz prodaju svojih cipela Jugoslavenima, zanima ga i ulaganje u obućarstvo – prodaja tehnologije i usavršavanje stručnjaka. Sve je to dosta skupo, ali Bata jamči „da će svaki uloženi dinar biti višestruko vraćen“. Komentatori u Tjedniku nastoje i u ovoj situaciji ostati pragmatični: „Ako koristite oni nas – koristimo bome i mi njih! A, ako smo (za sada) jeftini – ionako radimo za bagatelu. Pa možemo i za malo veću bagatelu – koja našim mjerilima i nije bagatela.“ Nešto više od šest mjeseci nakon Batine posjete potpisuju se prvi ugovori o suradnji. Na temelju ugovora Bata dobiva priliku naplatiti pomoć u pripremi plana promidžbe, izobrazbu kadrova te prijenos vlastitoga sustava praćenja troškova i normativa u jugoslavensko poduzeće. Zauzvrat, Borovo ovim ugovorom, osim „tržišne atraktivnosti“, dobiva priliku sudjelovati na Batinim

konferencijama i zajedno s Batom kupovati sirovine. Osim toga, Bata planira preseliti dio proizvodnje alata iz Bruxellesa u Borovo, tj. izmjestiti (*outsourcati*) proizvodnju u borovsku Strojaru, a plan je bio da Tvornica strojeva od Bate kupi i licence za proizvodnju dvanaest novih strojeva. Situacija nije bila bolja ni s drugim „ulagačima“. Kanadski se C-ITOH pokazuje kao kupac obuće s interesom za *lohn* angažmane, slično kao i proizvođač ljepila Fuler. Talijanski Pirelli Gumeno-tehničkoj robi nudi još *lohn* poslova i planira koristiti borovske prodavaonice za plasman svojih proizvoda. I dok je logika „investitora“ jasna – neprimliko Borova žele iskoristiti kako bi došli do kvalitetne i jeftine radne snage i osigurali si proboj na jugoslavensko tržište – Borovo u dogovoru pristaje izvući deblji kraj. Integracija Jugoslavije u tokove globalnoga kapitala za Kombinat osigurava „bagatelu“ i dogovore sa stranim investitorima koji ne otvaraju mogućnosti za otklanjanje problema u kojima se kombinat našao.²⁰

potrebnih za proizvodnju nije u mogućnosti obaviti isporuku. Podsjetimo još jednom da i sam naziv „kombinat“ upućuje na integriranu, međuovisnu proizvodnju: ako proizvodnja iz bilo kojega razloga stane u jednome od poduzeća, to može izazvati zastoje u nizu drugih pogona i poduzeća. Reorganizacijom kombinata, odnosno stavljanjem pojedinih dijelova kombinata u poziciju „slobodnih“ tržišnih subjekata, srušena je njegova temeljna logika međuovisnosti. Međutim, decenijske veze među borovskim tvornicama ne daju se raskinuti dekretom, na što sada podsjeća svaki zastoj unutar velikoga industrijskog sistema Borova.

Prva od čekanja započinju 1990. u Tvornici strojeva (Strojari), manjem od velikih borovskih poduzeća koje opskrbljuje ostale dijelove Kombinata strojevima i dijelovima. Od ožujka 1990. pa sve do ratnih zbivanja, u Tvornici strojeva nikada ne radi više od 50 posto radnika. Međutim, Strojara je u kapitalističkim uvjetima jedno od perspektivnijih borovskih poduzeća: ima relativno mali broj zaposlenih, nešto veći broj visokoobrazovanih od borovskoga prosjeka, kao i uskospecijaliziranu proizvodnju te često originalna i vlastita tehnološka rješenja. Prema našim kazivačima, Strojara je i organizacijski nastojala ići u korak s vremenom te je pred rat, u suradnji sa stručnjacima iz Zagreba i Osijeka, izradila plan nove organizacije rada na principima Shigeo Shingoa, tvorca tzv. Toyotina proizvodnoga sistema, pa i započela s obukom ljudi. Strojari su se upustili u pregovore i s Batom koji je dio proizvodnje iz Bruxellesa trebao preseliti u ovo poduzeće. S obzirom na to da je servisirala

čitav Kombinat, Strojaru bismo mogli nazvati i tvornicom od strateškoga interesa. Naime, njezina likvidacija nužno bi izazvala poremećaje u čitavome Kombinat. Rasplet događaja oko Tvornice strojeva zato povlači šira pitanja strategija korištenih pri provedbi mjera restrukturiranja.

Zbog nepodmirenih dugova prema Strojari, ona u ožujku 1990. zaustavlja proizvodnju za ostala poduzeća u Kombinat. Polovica (250) „strojaraca“ tada zbog nedostatka posla završava na čekanju i ostaje kod kuće primajući 60 posto osobnoga dohotka. Značajan dio tih radnika neće se više ni vratiti na posao. Situacija s čekanjima slična je u svim borovskim poduzećima. U svibnju 1990. proizvodnja staje i u Auto gumama. U komentaru dvomjesečnoga zastoja proizvodnje u Auto gumama, ovoga puta izazvanoga nedostatkom energije –

borovska Energana je također u dugovima – čitamo: „moguće je pretpostaviti da se metodom polaganog umiranja možda pokušava izazvati kolaps i nakon toga krenuti kroz novi oblik vlasništva, drugačijim imidžom i na novim osnovama i pozicijama...“²¹

Čekanja uzrokuju dodatnu nesigurnost jer su tijekom 1990. i 1991. praćena stalnom i dugotrajnom prijetnjom otkaza (tj. rješavanja „tehnološkog viška“). Otklanjanje „tehnološkog viška“ najavljuje se već u veljači 1988. kada se raspravlja o sanacijskome programu. U tekstu pod nazivom „Sanacioni program pred raspravom – koliko možemo sami“ spominje se sanacijski tim koji pokušava naći izlaz iz krize, a koji bi zaobišao „prinudn[u] uprav[u] s nezaobilaznim minimalcem“. Tjednik tada navodi kako „tehnološki višak između ostalog znači da je zapošljavanje raslo bržom stopom od rasta proizvodnje, dokazujući da je dobar dio nezaposlenih neproduktivno zaposlen ili da se i bez tog dodatnog zaposlenja može proizvesti ista količina robe“. U tekstu se navode tri razloga za nastanak tehnološkog viška. To su: nedovoljna snabdjevenost sirovinama i materijalima da bi se osigurala puna zaposlenost; mala akumulativna sposobnost i slabo investiranje u novu proizvodnju; i socijalna sigurnost koja se stjecala zaposlenjem u SOUR-u Borovo. Kao mogući tehnološki višak često se navode osobe koje imaju zemlju, ali i zanatlije (moleri, zidari, bravari), šoferi, režija, ...²²

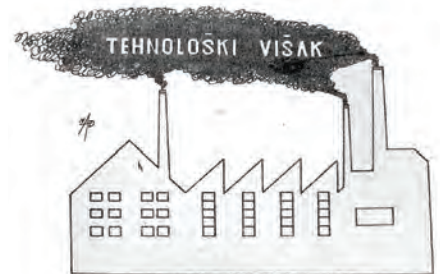
Zbog pritiska Markovićevih mjera, tehnološki višak postaje gorući problem koji treba riješiti, pa tako tijekom 1990. i 1991. svjedočimo prebacivanju odgovornosti između radničkoga savjeta, sindikata, stručnjaka i direktora. Dodatna otegotna okolnost bila je to što je odluku trebalo donijeti u trenutku kada nacionalističke stranke i teme dominiraju javnim prostorom, a u Hrvatskoj eskaliraju etno-nacionalne napetosti. Kako piše Tjednik, „najgore će svakako biti kod utvrđivanja imena i prezimena ljudi koji bi trebali otići jer to nitko ne želi preuzeti na sebe. Nije to spreman ni direktor poduzeća, posebno zbog toga što vlasnički odnosi nisu riješeni pa je tvornica zvanično još uvijek u vlasništvu svih njenih radnika.“²³

Nagomilani se problemi u kombinatu isprva pokušavaju sanirati smanjivanjem broja radnika u zajedničkim službama, pa su prvi na udaru održavanje, čistačice i sl. Ovakav razvoj događaja

IZMEĐU TIRAŽE I INFORMIRANJA

Tjednik *Borovo* kontinuirano se trudi dokumentirati proces tranzicije i kritički komentirati društvene trendove. Pritom se osvrće i na promjene uređivačkih politika novina: „Zakoračili i mi, novinari u tržnu utakmicu – sistem financiranja te u nju izbacio pa, kao i sva nova poduzeća, moraš početi razmišljati o potencijalnim kupcima ove naše robe! Koja se ne jede a i ne oblači. Dakle, milosti nema za one koji imaju namjeru opstati! [...] Mijenjaju teme, okreće onima koje dižu tiraž. [...] Tako trenutno na djelu jagma za informativnom robom koja ima zagarantiranu prođu: nacio-teme... čak ni štrajk nije nikakva vijest.“²⁴

Miro Nađ,
Glas Slavonije,
7. 6. 1990.

i sve opipljivija prijetnja otkaza izaziva izrazitu zabrinutost kod radnika. U travnju 1990. Tjednik prenosi izjave radnica iz Gumare:

„Što ako jednog dana ne bude posla... Kuda, gdje? Nisam školovana i ne mogu naći drugi posao. Uostalom, i druga poduzeća imaju previše ljudi. Zato mi je jako važno da Gumara opstane. Od toga zavisi i život moje djece koju moram podizati, i uopće život moje porodice.“

„Svi se nadamo da ipak neće doći dan kada će se Gumara zaključati. Ta nada nas drži. Kad se dođe na posao i vidi da ima što raditi, svima nam lakne. A čim nema proizvodnje dva-tri dana, zavlada psihoza straha – što će biti? Jer, život nam je vezan za ovo poduzeće. Zato se svi od srca nadamo da će Gumara isplivati.“

„Prestalo se vikati i tražiti svoja prava. Kad se galamilo znali smo ponekad i zapjevati, makar od muke. Sada toga više nema. Nema ni onih lijepih odnosa. Svi su napeti i šutljivi. Bojim se te šutnje... Ljudi su se promijenili. Vlada zabrinutost, neizvjesnost i strah od otpuštanja i nedostatka posla. Sve je, nažalost, postalo drugačije.“²⁵

U poglavlju iza nas pokušali smo ocrtati glavne promjene u jugoslavenskome društvu i njihov utjecaj na život radnika Borova od štrajka u Beogradu pa do proljeća 1990. godine. U svega dvije godine, kroz reorganizaciju prolaze prvo Kombinat, pa onda i jugoslavenska ekonomija u cjelini. Promjene koje se događaju praćene su stalnim srozavanjem životnoga standarda, neizvjesnošću oko zadržavanja posla i srozavanjem socijalnih usluga. Odnose i rasprave u Borovu u ovome razdoblju diktiraju zahtjevi banaka koje se nameću kao jedina slamka spasa za posrnuli kombinat. Kriza unutar kombinata i zahtjevi banaka vraćaju pitanje tehnološkog viška na dnevni red. Dok se o tom problemu prijašnjih godina raspravljalo tek teoretski, on sada postaje operativni zahtjev

čija je provedba samo pitanje konačnoga dogovora i vremena. O kriterijima prema kojima će se odrediti višak radnika samo se nagađa, a izvjesno je jedino da je sudbina svih radnih mjesta u Borovu sada neizvjesna. S obzirom na to da bi rješavanje viška radnika trebalo povećati produktivnost kombinata, pitanje produktivnosti utječe na odnose među radnicima i produbljuje stare podjele, između radnika u proizvodnji i režije, običnih proletera i seljaka, inženjera i proizvodnje. Podjele i sukobi koje pratimo rezultat su spomenutih dilema: tko je dovoljno produktivan da ne ostane bez posla i tko zaslužuje dobiti nešto dostojanstveniju plaću? Kako se bližimo 1990. godini, postaje jasno da mjesto donošenja ovih odluka neće biti Kombinat – samoupravne institucije se razvlašćuju. Umjesto toga, paket novih zakona i mjera koje provodi vlada premijera Ante Markovića predviđa ubrzanu promjenu ekonomskoga sustava u kojemu se društveni dogovori preskaču, a novi se društveni poredak stvara po sili zakona. Rokovi egzekucije plana ekonomske transformacije Jugoslavije sada su izuzetno kratki i pred izbore 1990. ekonomija je na koljenima.

4

Život u krizi. Vrijeme izbora.
Izbori u Vukovaru.
Što izbori donose radnicima?
Junski štrajk: rekonstrukcija.
Borba za općine i „sječa direktora“.
Radnička borba i borba za općine.
Junski štrajk: interpretacija.

U prethodnome poglavlju opisali smo situaciju u kojoj se Borovčani, kao i većina jugoslavenskih radnika, nalaze na prelasku iz 1980-ih u 1990-e. Pod pritiskom reformskih mjera koje jugoslavensko društvo ubrzano vode u kapitalizam u 1990. godini radnička egzistencija postaje sve nesigurnija. Ovo međutim ne zaustavlja višegodišnji val štrajkova. No, u godini prvih višestranačkih izbora ni poduzeća ni radnički štrajkovi ne ostaju izuzeti od utjecaja velikih promjena u uže shvaćenoj političkoj sferi, u kojoj nakon desetljeća jednopartijskoga monopola i uvođenja višestranačja slijedi dominacija nacionalističkih stranaka. U ovome i idućem poglavlju bit će riječi o načinima na koje se nacionalističke politike upliću u postojeću radničku borbu u Hrvatskoj.

Upravo 1990., netom nakon izbora, u Borovu po prvi put među radnicima u štrajku nailazimo na podjele koje imaju etnički ili nacionalni predznak. Do njih dolazi za vrijeme štrajka održanoga krajem lipnja te godine. Ovaj štrajk, kojemu je posvećen najveći dio ovoga poglavlja, za potrebe našega istraživanja nazvali smo Junskim štrajkom, u skladu s nazivom koji je za opis štrajka korišten u tjedniku *Borovo*. No, da bismo razumjeli pojavu i značenje etničkih podjela među radnicima, događaje u Borovu potrebno je smjestiti u širi kontekst. Zato će u ovome poglavlju biti riječi i o izborima na proljeće 1990. te o osvajanju društva od strane nacionalističkih političkih stranaka.

Naglasak će pritom biti na djelovanju HDZ-a. Ta je politička stranka (ili, po mnogima, u to vrijeme politički pokret) bila najbolje organizirana, imala je najveći utjecaj i najširi doseg djelovanja u Hrvatskoj, a njezini su članovi ili aktivisti odigrali važne uloge u borovskome štrajku kojim se u ovome poglavlju detaljnije bavimo. Međutim, vrijedi napomenuti da novinski arhiv iz 1990. i 1991. ukazuje na određene sličnosti ne samo između poslijeizbornih događanja u Hrvatskoj i tzv. „anti-birokratske revolucije“ u Srbiji, već i između djelovanja Hrvatske demokratske zajednice i Srpske demokratske stranke, dakle između stranaka koje su se, s više ili manje temelja, u Hrvatskoj pozicionirale kao predstavnice „naroda“, pri čemu su narod shvaćale isključivo u etničkome smislu. Iz djelomične rekonstrukcije situacije u Kninu, a posebno u najvećem kninskom poduzeću, Tvornici vijaka (TVIK), možemo zaključiti kako je i ondje veliko općinsko poduzeće bilo važna točka za uspostavljanje političke moći, a radničko nezadovoljstvo podloga za političke mobilizacije za interese

vladajuće stranke (SDS-a). S obzirom na to da se svim ovim temama ovdje ne možemo pozabaviti, neka ove napomene posluže kao poticaj za daljnja istraživanja.

Radničke borbe u ovome periodu potrebno je razmotriti u kontekstu drugih sukoba koji potresaju SFRJ. Sukobi između republičkih rukovodstava – oko sve oskudnijih resursa u federaciji, oko promjene ustava SR Srbije i statusa autonomnih pokrajina (i posljedični raspad SKJ), između dijela hrvatskih Srba i novoizabrane vlasti u Hrvatskoj – svi oni ispresijecaju društveno polje unutar kojega se odvijaju radnički štrajkovi. Sagledan u širemu kontekstu ovih burnih društvenih promjena, Junski štrajk u Borovu govori o konkretnim mehanizmima pomoću kojih se interesi novih, nacionalističkih političkih snaga upliću u postojeće radničke borbe. Iako je ovo uplitanje za posljedicu imalo prvu pojavu etničkih podjela među borovskim radništvom, ono nije predstavljalo definitivnu prekretnicu nakon koje pobunjeni i egzistencijalno sve ugroženiji radnici nepovratno i isključivo počinju djelovati kao Hrvati ili Srbi, a ne prije svega kao radnici Borova. Drugim riječima, ovo nije presudan trenutak nakon kojega bi se radničke akcije temeljile na etničkoj pripadnosti, a ne na zajedničkim interesima radnika bez obzira na njihovu nacionalnost. O tome da višegodišnje radničke borbe traju i nakon stranačkih intervencija u radničke štrajkove govori nastavak i daljnje bujanje štrajkova u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Ipak, i Junski štrajk i razvoj događaja u vukovarskoj općini nakon izbora 1990. najavljuju logiku onoga što će uslijediti: iako se radnička borba nastavlja, ona slabi pod višestrukim pritiscima, od nastavka reformi pa do širenja i zaoštavanja međuetničkih sukoba u Hrvatskoj. O štrajkaškome pokretu u teškim vremenima s kraja 1990. i početka 1991. bit će riječi u idućemu poglavlju ove knjige. Ondje ćemo vidjeti kako su etničke podjele među radnicima, koje su vrhunac doživjele u širim oružanim sukobima, zaustavile širenje višegodišnje radničke borbe.

Izlaganje ove složene problematike u ovome će poglavlju biti organizirano na sljedeći način: nakon uvodnih napomena o problemima koji u ovo vrijeme okupiraju borovsko i jugoslavensko radništvo, reći ćemo nešto o višestranačkim izborima koji se održavaju na proljeće 1990. godine. Pritom naglasak stavljam na sljedeće pitanje: Što egzistencijalno ugroženim radnicima u Hrvatskoj nude stare i nove političke opcije? Skica poslijeizbornih previranja u vukovarskoj općini i u Hrvatskoj služi nam da bismo pripremili teren za rekonstrukciju jednoga borovskog štrajka (Junskoga štrajka) koji je po mnogočemu bio specifičan. Na temelju opisa stranačkih borbi za vlast na lokalnoj razini, koje ovdje opisno nazivamo „borbom za općine“, na kraju poglavlja razmatramo značenje i implikacije ovoga štrajka.

ŽIVOT U KRIZI

Osim nastavka reformskoga udara na životni standard, u 1990. Borovčani su izloženi sve češćim i duljim čekanjima i izbivanjima s radnoga mjesta, a pokretanja stečajnih postupaka u sada već bivšemu Kombinat u čine prijetnju

od gubitka posla sve opipljivijom i, čini se, sve bližom. Uz to, kriza velikoga poduzeća neizbježno dovodi do krize u naselju, gradu i općini.

Tvorničke novine dobro su dokumentirale prelijevanje krize rada u životnu svakodnevicu izvan kruga Kombinata. Već na početku 1990. Tjednik – koji unatoč evidentnome kraju socijalizma i dalje nastavlja brinuti o radničkoj kulturi – pored programa borovskoga kina donosi fotografiju i opis kraja radnoga vremena: „Uobičajeno borovska slika: žurba u pogon – još veća van! Sve manje vremena za druženje, za izmjenu toplih riječi, za odlazak na kino predstavu... Je li to sumrak kulture i zajedništva?“

Do kraja iste godine, rubrika „Pisma čitalaca“ u borovskim novinama daje naslutiti da se situacija itekako pogoršala. Jedan čitatelj tako zapaža kako u Borovu naselju više „nema ‘života‘“, kako je opustio korzo i brojni kafići: „Očigledno je djecu borovskih radnika pogodila Kombinatova kriza koja nije samo problem ‘u žici’ već i svih građana naselja.“ Drugi upozorava kako besposleni radnici Borova radno vrijeme provode opijajući se na borovskoj tržnici, „svi u radničkim odijelima [...] od devet do četrnaest sati.“ Nailazimo u ovo vrijeme i na pritužbe na sve uočljiviju zapuštenost i neurednost oko pojedinih zgrada, do čega dolazi jer borovska služba održavanja iz već opisanih razloga nema novaca platiti radnike. Iako su ovakve primjedbe najčešće uokvirene pomalo moralizatorskom brigom za „kulturu“ i „urednost“, one govore o realnome stanju stvari: o tome kako se s urušavanjem ekonomske snage kombinata urušava i društvena infrastruktura u Borovu naselju, gradu Vukovaru i čitavoj općini. O tome svjedoči i podatak da na ljeto 1990. 10.000 stanovnika Borova naselja kasni s plaćanjem stanarina i komunalija, pa pred kraj iste godine poduzeće Tehnostan najavljuje moguća isključenja grijanja i tople vode.

Kao dodatna ilustracija srozavanja postojećega standarda može poslužiti dopis Saveza društava Naša djeca koji je pred kraj 1990. objavljen u borovskim novinama. Zbog ekonomske situacije, javljaju iz Saveza, strada akcija „Svakom djetetu jedan i jednak poklon paketić“ kojom se od 1973. obilježava Dan dječje radosti (31. prosinca). Ova akcija, koja je osiguravala da svako dijete u općini Vukovar za Novu godinu dobije poklon od Djeda Mraza, u financijskim je problemima od 1987., ali je ove godine i samo njezino održavanje pod upitnikom. Društvo se za pomoć obraća vukovarskome Savezu sindikata, sindikat se obraća poduzećima, a poduzeća se pravdaju da nemaju novaca. I dok izgleda da će djeca ostati bez poklona, roditeljima zaposlenima u Borovu – gdje su čekanja sve dugotrajnija i sve masovnija – gubitak posla postaje sve realnija prijetnja.¹

Pripreme za stečajeve i s njima povezane otkaze zahvatile su cijelu Republiku,

Nepoznati autor,
Borovo
1. 1. 1990.

KAKO ĆEMO ŽIVJETI

Nije mi zaista jasno kako ćemo mi borovski radnici uopće živjeti. Pred Novu godinu su nas grdno isprepadali računima i prijetnjama Tehnostana, a zatim su se pridružila i ostala poskupljenja, prije svega sanarina. I dosadašnje cijene stana bile su nam velike jer su odbijene od naših minimalaca, a što će nam odbiti nakon ovog poskupljenja. Vjerojatno će sada ostati tek mrvica od minimalca, a ako poskupljenje stnarina bude išlo ovim tempom a plaće i dalje ostanu minimalci i radnici će vjerojatno ostati na »pozitivnoj nuli« jer od plate im neće ništa ostati. Ili, možda ćemo je ubuduće zvati »dam-daš«. Tek što je onako jadnu i mršavu dobijem već je nekom moram dati. Pa ti živi ako znaš.

T. S.

DJED MRAZ REDA RADI

Ipak naša djeca u Borovu dočekaše Djeda Mraza. Bilo je dilema hoće li stići ili ne ali se on opet pojavio u kočijama. Ovaj puta uz manje pompe, već samo reda radi da djeci udjeli koji bombončić i da se sa njima slika.

Gužva je bila neopisiva. Svi su došli uzeti paketiće i odmah se vratiti svojim kućama. Ništa od slavlja i prigodnih sadržaja kojih doduše u Borovu i nije bilo napretke, ali ih je ranijih godina koliko-toliko bilo u bašti Radničkog doma.

Ovaj puta sve se svelo na uzimanje, brže-bolje svako je pokupio svoje i kući. Isto kao u trgovini. Djed Mraz je otaljan na brzinu. Tek toliko da ne bude baš skroz ukinut.

R. D.

te nema kraja i industrije u kojoj radnici ne strepe od gubitka zaposlenja. Borovskih situacija doslovno ima na stotine: stečaj ili proglašavanje tehnološkim viškom prijetnja su za stotine tisuća radnika u Hrvatskoj. Kako navodi *Vjesnik*, od kraja ožujka do kraja travnja 1990. broj nesolventnih poduzeća je sa 638 porastao na 849, što je u pitanje dovelo radna mjesta preko 400.000 zaposlenih. U isto vrijeme, u 50 poduzeća s gotovo 40.000 radnika podignute su stečajne prijave.² Ovaj fenomen prozvan je „lančanom nelikvidnošću“: poduzeća koja nisu u stanju sanirati dugovanja, a onemogućeno im je dizanje kredita, za sobom u propast vuku i svoje kupce ili dobavljače. Po sili zakona svi oni riskiraju pokretanje stečajnoga postupka. U skladu s društvenim

trendovima, otprilike u to vrijeme u Zagrebu se osniva i Nezavisni sindikat nezaposlenih.

Radnici, i u Borovu i diljem Republike, i dalje pružaju otpor udaru na svoju egzistenciju. Početkom godine štrajkovi su posvuda: željezničari Željezničkog transportnog poduzeća (ŽTP) trodnevni štrajkom blokiraju željeznički promet; labinski rudari, koji jedva preživljavaju od svojih prihoda, odlaze u Sabor tražeći jamstva za povećanje plaća; radnici osnovnih i srednjih škola štrajkuju u brojnim općinama koje im nisu u stanju podmiriti osnovna sredstva za plaće i rad; štrajkuju radnici Rade Končara, Luke Rijeka, Rijekatekstila, štrajkuju čak i krupjei u jednoj porečkoj kockarnici u vlasništvu Amerikanaca. Dok traje predizborna trka, otpor srozavanju standarda vidljiv je u svim dijelovima zemlje te svim industrijama i djelatnostima.

VRIJEME IZBORA

Dok ove teškoće i brige oblikuju radničku svakodnevnicu, s televizijskih ekrana i naslovnica novina ne prestaju pristizati vijesti o sve dubljim podjelama u zemlji. Početkom 1990. dugotrajni sukobi između republičkih organizacija Saveza komunista Jugoslavije dosežu vrhunac, dovode do raspada negdašnje „avangarde radničke klase“ i, ubrzo nakon toga, dolazi do prvih višestranačkih izbora koji će u Hrvatskoj biti popraćeni pobunom dijela općina s većinskim srpskim stanovništvom. (Njih će podržati i poticati aparat vlasti SR Srbije, kao i Savez sindikata Srbije.) Kako će se pokazati, demokratske promjene, koje donose promjenu vlasti u Hrvatskoj, radnicima neće pomoći u rješavanju njihovih egzistencijalnih problema. Štoviše, proturadničke će se politike kojima svjedočimo 1980-ih u periodu nakon izbora samo nastaviti i dodatno zaoštriti.

Nakon četrdesetogodišnjeg monopola Saveza komunista, prvi višestranački izbori u Hrvatskoj bili su predviđeni za proljeće 1990. godine. Savez komunista Hrvatske tu je odluku donio na svojem Jedanaestom kongresu pred kraj 1989. godine. Najava izbora nije bila ni iznenadna ni neočekivana te su konkurentske stranke tijekom iste godine već pripremale teren za izbornu trku. Javni prostor u godini prije izbora počinje zauzimati i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). Grupa entuzijasta okupljena oko Franje Tuđmana u lipnju 1989. formalizira status svoje organizacije, kako je zakon nalagao, u okviru SSRN. Stranka je tada još skromnih kapaciteta: od 136 osnivača (među kojima je bilo samo pet žena) više od dvije trećine dolazi iz dvije jezgre stranke – Zagreba ili Osijeka. Stranka se brzo širi predanim terenskim radom. Velika materijalna podrška bile su obilne donacije prikupljene iz dijaspore, dok je terensku podršku osigurala i Katolička crkva.³ Do listopada 1989. HDZ broji desetak tisuća članova u Slavoniji, a kreće i s aktivnijim osnivanjem organizacija u Dalmaciji.

Prije nego ukratko ocrtao politički program HDZ-a, treba se prisjetiti političke orijentacije SKH – stranke koja je oblikovala politički život u Jugoslaviji više od 40 godina – u trenutku raspisivanja prvih parlamentarnih

izbora. Upravo na Jedanaestome kongresu predsjednik organizacije postao je Ivica Račan, a stranka se definitivno ograđuje od „dosadašnjeg razvoja socijalizma“. U dokumentima Jedanaestoga kongresa SKH tako možemo pročitati:

„Problemi socijalizma proizlaze iz vezanosti za vrijeme i način proizvodnje koji polako ostaje iza nas. Ključnim vrijednostima industrijalizma, kao što su to standardizacija, specijalizacija, sinhronizacija, koncentracija, maksimizacija, centralizacija – dolazi kraj. S tim dolazi kraj i svim onim obrascima društvenih i političkih organizacija koje su se na tome gradile. Informacijsko doba negira sve ove principe u organizaciji društvenog rada, ali i u sistemu vrijednosti. Novi identitet ne nalazi se u beskrajnoj traci i tisućama zaposlenih koji disciplinirano opslužuju strojeve. Ljudski rad se seli iz pozicije privjeska mašini prema upravljanju automatima. Ljudska moć stvaranja, te individualne mogućnosti proizvodnje – rastu. Raznolikost, posebnost, individualnost i nove međusobne veze izrastaju. Pojedinačno i maleno postaje ponovo lijepo.“

Jasno je da SKH sada i deklarativno napušta kako dotadašnji model društvenog razvoja tako i klasu koja mu je bila u središtu. U citiranim *Dokumentima* tako stoji da će se reformirani komunisti orijentirati „na postindustrijsko društvo“, da će „sudove o vlasničkim odnosima [...] graditi na ekonomskoj efikasnosti“ te da se zalažu za „preobražaj u biću radničke klase od industrijskog radnika prema inovativnom radniku“. ⁴

Na federalnoj razini, Savez komunista Jugoslavije, osim o pitanju provođenja ekonomskih reformi, oko maločega ima jedinstven stav. Najglasniji su bili sukobi između republičkih i pokrajinskih elita o pitanju Kosova, oko kojega se tijekom 1980-ih sukobljavaju stavovi Srbije s jedne te Hrvatske i Slovenije s druge strane. Stvari eskaliraju početkom 1990., koji je uz Markovićevu šok terapiju obilježio raspad već ionako duboko podijeljenoga SKJ na njegovome četrnaestom i posljednjem kongresu. Tada je delegacija Slovenije zbog neslaganja oko daljnje funkcioniranja SKJ napustila kongres. Naime, Slovenija se zalagala da SKJ bude savez saveza koji bi poštovao ravnopravnost i samostalnost republičkih organizacija, što bi značilo da ne postoji mogućnost preglasavanja. Hrvatska delegacija, koja će slijediti slovenski primjer, nije imala jedinstven stav oko pitanja preuređenja SKJ, ali je Ivica Račan u ime većega dijela hrvatske delegacije na Četrnaestome kongresu izrazio podršku slovenskim delegatima i zanijekao legitimitet SKJ bez Slovenaca. ⁵

Dakle, SKJ je već prije izbora itekako podijeljen po republičkim linijama, dok je hrvatska organizacija, unutar koje ubrzo također dolazi do podjela, odustala ne samo od socijalizma već i od radnika kao političkoga subjekta i radne organizacije kao osnovne političke organizacije. Opis reformskih politika vladajućih u prethodnim poglavljima pokazuje kako ovo odricanje od socijalizma nije predstavljalo programsku novinu u SKH, već, mogli bismo reći, tek izravnije komuniciranje postojeće prakse. Ipak, ovakva pozicija SKH pred izbore 1990. navodi na pitanje: ako su industrijski radnici kategorija

kojoj je mjesto u prošlosti, a bratstvo i jedinstvo ne funkcionira unutar SKJ, kome će se SKH obraćati u kampanji?

Odmah po Četrnaestome kongresu SKJ, u veljači 1990. HDZ održava osnivački sabor. Za ovu je stranku jasno kome se obraća: svim Hrvatima i Hrvatima koji su doživjeli nepravdu za vrijeme socijalizma. Glavne su teme koje se ističu na HDZ-ovom saboru antikomunizam, novi odnos prema naciji, crkvi, ekonomiji i dijaspori. Od poruka sa sabora među srpskim stanovništvom Hrvatske posebno je odjeknulo Tuđmanovo pozivanje na NDH kao izraz „povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom“. Ovakva relativizacija naravi NDH pojačala je mobilizaciju među hrvatskim Srbima, čija su dotadašnja javna okupljanja bila uglavnom vezana uz pitanje Kosova. U samo dva mjeseca između osnivačkoga sabora i parlamentarnih izbora, HDZ organizira masovne skupove po cijeloj Hrvatskoj. Njihov intenzitet, masovnost, redovita prisutnost antisistemske retorike i snažne (nacionalne) ikonografije naveli su komentatore da mobilizaciju povezanu s HDZ-ovom predizbornom kampanjom okarakteriziraju kao društveni pokret. Istovremeno, ukorak s ovakvim gibanjima idu i srpski protuprosvjedi, tzv. mitinzi i javna okupljanja organizirana od strane Srpske demokratske stranke (SDS).

Neslaganje između SKH, koji pred izbore postaje Stranka demokratskih promjena (SDP), i nove snage na političkoj sceni, HDZ-a, ticalo se prvenstveno činjenice da je HDZ nastupao iz otvoreno nacionalističkih pozicija te da je svoje javne nastupe gradio na izrazitome antikomunizmu, odnosno antisocijalizmu. Po pitanju smjera i logike ekonomskoga razvoja, između SKH i HDZ-a, ali ni ostalih stranaka koje 1990. izlaze na izbore, nema velike razlike. I u Programskoj deklaraciji HDZ-a naići ćemo na entuzijazam prema „post-industrijskom društvu“, „poduzetništvu“, „privatnom vlasništvu“ i „slobodnom tržištu“, jednako kao i kod bivših komunista. Važno je naglasiti da je glavna poruka HDZ-ove predizborne kampanje – u vrijeme kada je društvo poharano kako ekonomskom krizom tako i reformskim mjerama „komunističke“ vlasti – bila upravo opozicija prema „komunizmu“ i „prošlom sistemu“, kao i predstavljanje novoga nacionalnog pokreta kao donositelja „demokracije“ i predstavnika „naroda“. Zanimljivo je da je jedan onodobni politički komentator primijetio da je u predizbornoj kampanji i „Savez komunista [...] inzistirao na nacionalnim, pa i na liberalnim (u privrednom smislu) parolama. Njihovi su se lideri utrkiivali u licitiranju s opasnostima koje Hrvatskoj prijete iz Srbije, da bi čak uznastojali oko nadmašivanja HDZ“.⁶

Po izraženoj nacionalističkoj i antikomunističkoj retorici, HDZ-u je slična bila Srpska demokratska stranka (SDS). Navest ćemo nekoliko ilustrativnih primjera. Na osnivačkoj skupštini Mjesnoga odbora SDS-a u Petrinji, njegov je predsjednik, nakon uvodne napomene o „napuštenom, zabrinutom i ojađenom“ srpskome narodu na Baniji, rekao i sljedeće: „Partijska birokracija, naučena na poslušnost i podaništvo, odričući se vlastitog naroda u ime fotelja, upropastila je Hrvatsku i Jugoslaviju, a neki vlastodršci već 20 godina, danas

kao i prije, negiraju sve što je srpsko i hrvatsko ako nije po njihovoj volji skrojeno.“⁷ Slično je pred izbore govorio i jedan od osnivača SDS-a, Jovan Opačić, koji je 1989. završio u zatvoru zbog nacionalizma: „Na vama je, dakle, da odlučite da li ćete na predstojećim izborima glasati za svoje istinske heroje, koji su se borili za čast, dostojanstvo i ravnopravnost srpskoga naroda, ili za one što su ih trpali u zatvore!“⁸ I motiv „duhovne obnove“ naroda, kao i motiv „zatvaranja od strane komunista“ njegovih novih samoproglašanih vođa bili su vrlo prisutni i u HDZ-ovim javnim nastupima. U istome govoru iz Knina u travnju 1990. Opačić iznosi osnove programa SDS-a, u kojima antikomunizam ide pod ruku s općeprisutnim okretanjem kapitalizmu. Opačić tako govori o tome kako je izlaz iz teške ekonomske situacije u dosljednome sprovođenju mjera privredne reforme te kako „zapošljavanje ne smije biti u funkciji socijalne politike“, jer će na taj način „potpuno degenerisati poslovni duh i preduzetnička inicijativa“. Ističe također da će „sprovođenje reformskih mjera naše savezne vlade i uspostavljanje tržišnog koncepta privređivanja imati za svoju posljedicu stečaj i likvidaciju jednog broja privrednih organizacija, tako da će jedan broj radnika ostajati bez posla.“ No, nastavlja Opačić optimistično, „u tržišnim uslovima privređivanja neprestano traje i proces osnivanja novih preduzeća, tako da se slobodna radna snaga, najvećim dijelom, zapošljava u ovim novoosnovanim firmama.“⁹ Nacionalisti su tako, osim u naizglednoj partikularnosti svojih interesa, bili ujedinjeni u zajedničkoj nenaklonosti socijalizmu i okrenutosti „tržištu“ i „poduzetništvu“.

IZBORI U VUKOVARU

Kako predizborno vrijeme protječe u Vukovaru? Dok HDZ gradi pokret u ostatku Hrvatske, vukovarski Savez komunista (SK) zalaže se za „više rada i uzdržavanje od štrajkova i svih okupljanja radnih ljudi i građana“. Tim je obrazloženjem vodstvo općinskog SK nastojalo smiriti pobunu dijela mjesnih zajednica vukovarske općine nakon Četrnaestoga kongresa SKJ. O čemu se točno radilo? Ponašanje hrvatskoga vodstva tijekom kongresa izazvalo je negativne reakcije u pojedinim općinskim organizacijama SKH koje se nisu slagale s podrškom slovenskim delegatima. Među njima je bila i organizacija SK u općini Vukovar, koja se nakon kongresa ogradila od „većeg dijela stavova“ Centralnog komiteta SKH, kao i od napuštanja kongresa od strane slovenske partijske delegacije te se založila za „jugoslavenski karakter kongresa i neugrožavanje AVNOJ-evskog karaktera SFRJ“. Vukovarski delegati, naime, nisu bili napustili kongres. Istovremeno, mjesne zajednice s većinskim srpskim stanovništvom, Bobota, Bršadin, Pačetin i Trpinja, traže od Općinskoga komiteta SSRNH Vukovar da odobri održavanje mitinga za jedinstvenu Jugoslaviju. Protest smatraju potrebnim jer republičko rukovodstvo SK ne zastupa njihove stavove te se obraćaju Ivici Račanu i poručuju mu da njegova politika „nema podršku u ovoj sredini“. Općinski komitet poziva na uzdržavanje od okupljanja, procjenjujući da bi ono naštetilo „relativno stabilnim“ međunacionalnim odnosima u vukovarskoj općini te

naglašavajući da ni mitinzi ni štrajkovi ne mogu riješiti probleme radnika Borova, Vuteksa, Vupika, Iteksa, Građevinara i drugih ugroženih poduzeća. Predstavnici mjesnih zajednica koje predlažu miting (među njima je i Slavko Dokmanović iz Trpinje) nezadovoljni su odlukom. Unutarpartijska pobuna protiv djelovanja CK SKH u općini Vukovar tu ne staje. Članovi SK poduzeća Vuteks u znak prosvjeda odlučuju prestati s plaćanjem članarine „zbog partijske samovolje republičkog i saveznog rukovodstva, bez konzultiranja baze“.¹⁰

Naravno, nije samo djelovanje SKH problematično za vukovarske komuniste. Pred izbore, u ožujku 1990., općinski komitet objavljuje da je protiv „novih totalitarizama kakve nude Hrvatska demokratska zajednica, Srpska narodna obnova i njima slične“. Reagirajući na prvi Opći sabor HDZ-a, vukovarski SKH ističe da su „poruke mržnje i novih podvajanja, koje zagovaraju čelnici HDZ, [...] prizivanja neoustaštva i najmračnijih stranica ne tako daleke prošlosti“, te da od HDZ-a treba obraniti „hrvatski narod [...] kojem se još jednom na najgrublji način želi pripisati hipoteka ustaštva“. Od institucija SR Hrvatske traže da preispitaju djelovanje HDZ-a i poduzmu odgovarajuće zakonske mjere. U jednome se, dakle, vukovarski komunisti slažu s republičkim centralnim komitetom: podržavaju njegovu ocjenu HDZ-a kao „stranke opasnih namjera“.¹¹

Na izborima u općini Vukovar pobjeđuje SKH-SDP s 53,8 posto glasova. HDZ osvaja 22,2 posto glasova, nezavisni 16,24 i SSRN 5,98 posto. Kao ni u brojnim drugim općinama sa znatnim udjelom Srba, SDS se do izbora u Vukovaru nije još bio osnovao pa nije ni sudjelovao u izborima. Vukovarska se općina tako pridružila onim općinama, njih četrdesetak, u kojima stranka koja je odnijela pobjedu na republičkoj razini, HDZ, nije dobila izbore. Ipak, HDZ je sudjelovao u općinskoj vlasti. Nakon izbora, za predsjednika Skupštine općine Vukovar izabran je Slavko Dokmanović (SKH-SDP, zaposlen u Vupiku). Između dva kandidata za potpredsjednika, skupština je izabrala Marina Vidića-Bilog (HDZ, nezaposleni inženjer agronomije). Drugi je kandidat bio također HDZ-ov Tomislav Merčep (zaposlen u Borovu) koji nije dobio podršku skupštine. Za predsjednika izvršnoga vijeća općine izabran je Stjepan (Stipe) Lovrinčević, također iz SKH-SDP.¹²

O odnosu političkih snaga nakon izbora u Republici govore podaci o osvojenim zastupničkim mjestima u parlamentu. U Vijeću općina Sabora HDZ ima 71 zastupnika, dok ih SKH-SDP s koalicijskim partnerima ima 36. U Društveno-političkome vijeću Sabora HDZ osvaja 55 fotelja, dok ih SKH-SDP s koalicijskim partnerima zauzima 20. Najveći poraz na izborima doživjela je Koalicija narodnog sporazuma koju su vodili Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo. Na margini je ostao i SDS koji je na izbore izašao u malome broju općina, vlast osvojio u tri, a u Sabor ušao s 1,6 posto glasova. Iako SKH-SDP ostaje na vlasti tek u trećini općina (a i ova brojka će opasti prebjegom njegovih članova u redove HDZ-a i SDS-a), zanimljivo je da SKH nije doživio apsolutan poraz na prvim višestranačkim izborima. Kako primjećuje V. P. Gagnon, samo

je u Bugarskoj i Rumunjskoj partija ostvarila bolji rezultat nego SKH, dok je u ostalim zemljama Istočnoga bloka komunistička partija doživjela apsolutni poraz.¹³

ŠTO IZBORI DONOSE RADNICIMA?

Izbori su malo toga promijenili kada je radnička egzistencija u pitanju: i nakon smjene vlasti reformski procesi su se nastavili, pa radnici i dalje trpe njihove posljedice. Tjednik *Borovo* će u stalnoj humorističnoj rubrici „Biseri“ ovako prokomentirati realnost višestranačja: „U općem trendu i ja razmišljam o ulasku u neku stranku. Samo još nema one koja bi meni odgovarala – Stranka radnika bez plaće.“

Podsjetimo kratko kako je izgledala radnička svakodnevnica tijekom izborne godine. Već smo naveli kako je plan savezne vlade bio da tijekom 1990. ekonomija prođe ubrzanu tranziciju potpomognutu stečajevima kao alatom za rješavanje viška radnika (otpuštanja) i za promjenu vlasničkih odnosa (privatizaciju). Oko zacrtanoga puta nisu postojala bitna neslaganja između stare i nove republičke vlasti te se i nakon izbora nastavlja s istim mjerama. (Nova će republička vlast nešto kasnije ponuditi vlastiti model privatizacije.) U industriji nedostaje sirovina, što znači da nedostaje i posla, a ograničavanje kredita za privredu dovodi do nelikvidnosti koja je u skladu sa zakonskim izmjenama rezultirala programiranim stečajevima i otpuštanjima. Za radnike, ovo je vrijeme mnogobrojnih čekanja, kašnjenja ionako minimalnih plaća i rastuće prijetnje od gubitka posla. Krajem lipnja 1990., procjene novinara, ekonomista, ali i saveznoga sekretara za rad govore kako bi se do kraja godine u Hrvatskoj na burzi trebalo naći između 100 i 300 tisuća radnika, pri čemu postojeći socijalni mehanizmi mogu prihvatiti tek od 14 do 16 tisuća nezaposlenih. Od ljeta 1990. govori se o „tisućama nezaposlenih“ i stečajevima koji „haraju“ Republikom.¹⁴

Prema podacima okružnih privrednih sudova s početka 1991., 1989. je u Hrvatskoj bilo 118 stečajeva, a u 1990. čak 490. Značajan dio stečajeva završava likvidacijom poduzeća. Tako je u 1990. nakon stečaja u Đuri Đakoviću bez posla ostalo 6.596 radnika. U Varaždinu je nakon stečaja četiri poduzeća otpušteno 459 radnika. U Bjelovaru je u stečaj otišlo 10 poduzeća i bez posla ostalo 502 radnika, dok je u Karlovcu posao izgubilo 3.720 radnika, uglavnom iz Jugoturbine i pamučne industrije iz Duga Rese. U Osijeku u stečaj ide 109 poduzeća, a otkaze je dobilo 2.940 radnika. U Zagrebu je 1990. provedeno 117 stečajnih postupaka, od toga 17 likvidacija, zbog čega je devet tisuća ljudi ostalo bez posla. U Splitu su u istoj godini sudovi zaprimili 132 predmeta vezana za stečaj, a otvoreno je 30 stečajeva i otpušten 14.331 radnik. Stečaj, podsjetimo, prijeti i Borovu. Ne čitamo stoga bez razloga krajem godine o „Hrvatskoj pred stečajem“. Neki upozoravaju na „domino efekt“ koji pokretanje stečajeva u jugoslavenskim poduzećima neizbježno mora izazvati jer stečaj jedne tvrtke za sobom povlači u stečaj poduzeća koja s njom posluju, pa se predviđa da bi tri petine jugoslavenskih radnika moglo biti pogođeno posljedicama stečajnih

postupaka. Stečaj znači i urušavanje socijalnih servisa na razini općina jer one i dalje ovise o priljevu sredstava od lokalnih poduzeća.¹⁵

Bez obzira na širenje utjecaja nacionalističkih politika koje u poslijeizbornom vrijeme sve više zauzimaju medijski prostor, i bez obzira na situaciju dugotrajne egzistencijalne nesigurnosti, radnici ne ostaju pasivni, već pružaju kontinuirani otpor reformskim mjerama. Taj otpor bio je bolje ili lošije organiziran, neprijateljski raspoložen prema rukovodstvu poduzeća, općinskoj, republičkoj ili saveznoj vlasti, ovisno o društvenoj i političkoj situaciji u poduzeću ili njegovoj općini. Sada ćemo se okrenuti jednome borovskom štrajku s kraja lipnja 1990. koji ukazuje na važan trend: postojeće radničke borbe isprepliću se s političkim i stranačkim nadmetanjem.

JUNSKI ŠTRAJK: REKONSTRUKCIJA

U travnju 1990., u jeku predizborne kampanje, u Borovu se uvode restrikcije električne energije, a u osnovnim školama, vrtićima i kulturi radnici štrajkuju zbog niskih plaća. Zamjenik generalnog direktora Borova, Dragutin Antić, za svibanj najavljuje veće zastoje u proizvodnji, a za neke i prisilni godišnji odmor. Službi društvenog knjigovodstva (SDK) pristiže sedam stečajnih prijava za borovska poduzeća. Istovremeno, kreću prvi višestranački parlamentarni izbori. Kako je spomenuto, u Vukovaru pobjedu odnosi reformirani SKH (SDP).

U takvoj situaciji krajem lipnja kreće veliki štrajk Tvornice kožne obuće koji će u danima koji dolaze okupiti radnike nekoliko borovskih poduzeća. Povod štrajku bio je obračun plaće, tj. primjena novih koeficijenata koji povisuju primanja visokoobrazovanoga kadra. Zahtjevi su, međutim, bili širi od pitanja koeficijenata. Kako ćemo vidjeti, ovaj će se štrajk pretvoriti u prvoklasni društveni događaj u trajanju od približno tjedan dana. U nastavku ćemo pokušati rekonstruirati tijek ovoga štrajka. Rekonstrukciju temeljimo na dostupnim arhivskim izvorima. O ovome je štrajku najiscrpnije izvještavao borovski tvornički tjednik, zatim druge, dnevne novine koje su pratile zbivanja u Borovu, ponajprije *Vukovarske novine* i *Glas Slavonije*, ali i beogradska *Politika*. (Svi izvori na koje smo se oslanjali navedeni su u bilješki na kraju opisa štrajka.)

Štrajk u Tvornici kožne obuće započeo je 18. lipnja 1990. godine. Revoltirani povećanjem koeficijenata za stručnjake, radnici jednoga pogona (manipulacija gornjišta) obustavljaju rad i zahtijevaju ostavku direktora i cijeloga kolegija direktora, smanjenje režije za 50 posto, ukidanje novih koeficijenata, vraćanje staroga načina isplate osobnih dohodaka, povećanje vrijednosti boda, ukidanje dnevnic solidarnosti i isplatu plaće za lipanj prije godišnjega odmora. Valja uzeti u obzir da je ovo za radnike Borova vrijeme velike neizvjesnosti i nesigurnosti te da je pitanje koeficijenata zasigurno bio tek povod za izražavanje dubljega nezadovoljstva. Kako stoji u kasnijem osvrtu borovskoga sindikata, u vrijeme štrajka „kružile su glasine o 25 do 30 posto viška radnika što je još više povećalo psihozu“. Tijekom prvoga dana štrajka

od uprave praktički nema reakcije. Generalni direktor Egić štrajk ocjenjuje političkim, a direktor Tvornice kožne obuće Vujanović uopće ne komunicira s radnicima, što mu štrajkaši zamjeraju i tumače kao aroganciju.

Na sastanku koji se održava u direktorskim kancelarijama i u kojem uz direktora sudjeluju radnički savjet i konferencija sindikata, stavovi o štrajku su podijeljeni. Međutim, čini se kako nitko od prisutnih u novonastaloj situaciji nije posve nevin. Sindikat je već ranije planirao štrajk zbog promjene načina obračuna osobnoga dohotka, no on nije održan zbog apela iz Sabora da se građani suzdrže od bilo kakvih aktivnosti koje bi mogle izazvati negativne posljedice u vrijeme formiranja nove republičke vlasti. Radnički savjet najprije nije usvojio novi pravilnik o osobnim dohocima (koji definira koeficijente za izračun OD-a), da bi ga nekoliko dana kasnije ipak usvojio što je dovelo u pitanje demokratičnost postupanja njegovih članova jer bi oni kao radnički delegati na sjednicama trebali zastupati stavove svoje baze, koja je prijedlogom novih koeficijenata bila očito nezadovoljna. Direktor TKO Vujanović jedini je rezolutan pri obrani svoje pozicije i smatra kako uspješno upravlja poduzećem u postojećim uvjetima. Vujanović štrajk ocjenjuje kao politički: „Ovaj štrajk je planiran mjesec dana da se destabilizira ovdje i dalje. Ja ne odgovaram za nešto što drugi organizira. Režija ovoga je napravljena negdje vani, a našli su se formalni razlozi da se radnici izvedu dolje.“ Direktor predlaže da mu se radnici na referendumu izjasne o povjerenju, što će „dovesti do prave istine“. Nakon sastanka sindikata, radničkoga savjeta i direktora, sindikat izlazi pred radnike s prijedlogom da radnički savjet preispita odgovornost direktora i odgovorne smijeni, da se režija smanji za 50 posto, da se vrati stari pravilnik za izračun osobnoga dohotka, itd. Ukratko, sindikat odgovara na sve štrajkaške zahtjeve osim isplate lipanjske plaće prije godišnjega odmora, što sindikalci procjenjuju neostvarivim s obzirom na financijsko stanje u Borovu. (Opisi prijašnjih štrajkova već su pokazali kako je ovo bila uobičajena praksa: radnici samoinicijativno pokrenu štrajk, a sindikat se naknadno pridruži u funkciji medijatora.) Radnici reaguju negodovanjem na prijedlog sindikata te inzistiraju da se direktor spusti među njih. Stotinjak radnika zatim provaljuje u urede tražeći direktora, uz verbalne napade poput „da vidimo gdje ladujete“ ili „napolje pacovi“. Tjednik navodi: „Bilo je spremnih i na fizički obračun. Unosilo se u lica, prijetilo, psovalo.“ Kada se, uz jamstvo sigurnosti, direktor spustio među radnike, „nije bio pošteđen grubih riječi i komešanja“.

Drugi dan štrajka zasjeda radnički savjet. Zbog već spomenute kritike kako ne zastupaju interese baze, članovi radničkoga savjeta odlučuju na referendumu ponuditi na raspolaganje svoje mandate zajedno s Vujanovićem, direktorom TKO. Ništa od ovoga ne zadovoljava radnike koji traže hitnu ostavku direktora. Vujanović to odbija i dalje inzistirajući na referendumu. Štrajk se nastavlja. (Trebalo napomenuti i kako su na ovoj sjednici radničkoga savjeta delegati potvrdili imenovanje jedinih kandidata na funkcije generalnog direktora i njegova zamjenika, Egića i Antića, koji već od ranije obavljaju iste dužnosti.) U srijedu, treći dan štrajka, formiran je štrajkaški odbor s 45 predstavnika

svih dijelova TKO. Predsjednik štrajkaškog odbora P. Kovačević nakon pregovora s upravom izjavit će radnike da se svim zahtjevima osim onome o lipanjskoj plaći udovoljilo, ali radnici i dalje ne pristaju prekinuti štrajk. Štoviše, štrajkaški se zahtjevi nadopunjuju zahtjevom da Sabor imenuje novoga generalnog direktora, tj. da se smijeni rukovodstvo Kombinata kojemu je dan ranije produžen mandat. Direktor TKO, čija je ostavka zatražena već prvoga dana štrajka, u ovome trenutku daje neopozivu ostavku ponovivši kako „uzrok štrajku i ovim zahtjevima nije socijalnog i radnog karaktera, nego ima režiju političkog karaktera“. Unatoč tome, on pojašnjava da ostavku daje u nadi da će to ići u prilog „bržem uspostavljanju reda i normalizacije“. Na neke zahtjeve i dalje nema odgovora: plaća za lipanj nije riješena, jer u Kombinat u nju naprosto ne postoje novci, a nije odobren ni zahtjev o smjeni rukovodstva TKO kao ni naknadno dodani zahtjev o smjeni cijeloga rukovodstva kombinata. Za ovakvu odluku nitko nije bio spreman preuzeti odgovornost, uz opravdanje da bi za tako nešto trebalo provesti referendum te da ne postoje adekvatni kadrovi koji bi mogli popuniti upražnjena mjesta. Štrajk se stoga nastavlja i u četvrtak.

Četvrtoga dana, štrajku u kojemu već sudjeluje oko sedam tisuća radnika TKO pridružuju se i dvije tisuće radnika Gumene obuće. Formira se i novi štrajkaški odbor u kojemu više nisu delegati iz svih dijelova TKO, ali u kojemu se uz radnike TKO i Gumene obuće nalaze i radnici iz drugih borovskih tvornica. Sindikat i radnički savjet ovaj će odbor ocijeniti nelegitimnim.

Za vrijeme trajanja štrajka, radnik Borova i član općinske skupštine iz redova HDZ-a T. Merčep šalje pismo Saboru u ime „grupe građana s područja općine Vukovar“. U pismu koje potpisuje kao predsjednik HDZ-a za općinu Vukovar, Merčep navodi kako su u Borovu „javašluk, nerad i otuđivanje poprimili zabrinjavajuće razmjere“. Merčep izravno optužuje generalnog direktora, njegova zamjenika „i njima slične“ za stanje u Kombinat u i traži od vlade da reagira „pošto je u pitanju sudbina 21.000 zaposlenih“.

Na sastanku radničkoga savjeta održanome u petak (22. lipnja) ističe se B. Zadro, delegat borovske tvornice Gumeno-tehničke robe (za kojega kolega navodi kako nije bio na pet prethodnih sastanaka RS te se pita zašto je izabrao doći baš na ovaj). Predstavljajući se kao „predsjednik ogranka HDZ u Borovu“, Zadro poručuje direktoru Vujanoviću kako su „na putu“ „papiri“ koji će dokazati njegovu odgovornost za situaciju u TKO. Zadrine riječi navode neke od delegata, koji podržavaju kažnjavanje eventualnih propusta uprave,

JUNSKI ŠTRAJK
IZVOR: *Borovo*
28. 6. 1990.

na sumnju da se radi o organiziranome stranačkom djelovanju na relaciji Zagreb – Vukovar. Uz to, članovi RS-a javno diskreditiraju vođe štrajka kao ljude „sklone krađama, neradu, alkoholizmu“ koji „trguju cipelama na pijaci“. Na sastanku se spominju i radnici koji su u vrijeme štrajka pokušali raditi ili pokrenuti strojeve, ali su se suočili s prijetnjama nasiljem. Po prvi put se u kontekstu nekoga borovskog štrajka spominju podjele među radništvom po etničkoj ili nacionalnoj liniji: priča se o tome kako su „Srbi htjeli, a Hrvati nisu htjeli raditi“. Oni koji su željeli nastaviti štrajk branili su to argumentom da će ljudi iz Sabora, ako vide da se uspostavila proizvodnja, reći da u Borovu „nema nikakvih problema“. Radnici koji su htjeli raditi tražili su da se obrate masi kako bi se čuli i njihovi argumenti, međutim, rečeno im je kako je „tehnika u kvaru“. Ovi radnici zatim formiraju „odbor za rad“. Na jednome od sastanaka radničkoga savjeta jedan će delegat zaključiti kako su ovakve podjele među radnicima „uvjetovane političkim stanjem u zemlji“.

U međuvremenu štrajkaški odbor šalje teleks kojim predstavnike Sabora poziva u Borovo te spominje mogućnost odlaska u Zagreb. Istoga dana beogradska *Politika* objavljuje članak u kojemu ocjenjuje kako „preko radnika HDZ tera ‘crvene’ iz Vukovara“. U članku se naglašava kako je, za razliku od dosadašnjih štrajkova, u ovome pri vrhu zahtjev da Sabor SR Hrvatske postavi novoga direktora Kombinata.

U subotu, 23. lipnja, radnici su se okupili ispred sportske dvorane u Borovu naselju. obraća im se Zadro koji inzistira na ostavkama direktora, ali spominje i smjenu općinske vlasti: „Ako ne uspijemo ovdje u Vukovaru, ići ćemo dalje do Zagreba, ali ćemo skinuti upravu općine i postaviti nove ljude.“ Također naglašava kako je trenutačno rukovodstvo krivo za propast Borova: „Da nisu opljačkali Borovo danas bi imali po tisuću, tisuću i pol maraka, a ovako smo na rubu propasti.“ Zanimljivo je kako se Zadro pred sportskom dvoranom obraća cijelome Kombinatatu sugerirajući kako se iza podjela i

IZVOR: *Heroji Vukovara: Blago Zadro* (Youtube)

prepucavanja između pojedinih poduzeća, koji su glavna tema od početka reorganizacije, nalaze skrivene namjere: „Zašto su nas razbili po poduzećima? Da mogu lakše manipulirati sa nama.“ U ovome se obraćanju Zadro, inače i sam član radničkoga savjeta kombinata, koristi antisistemskom retorikom i ističe štrajkaški odbor kao jedinoga neiskvarenoga i autentičnog predstavnika radnika: „Sad je van snage i generalni direktor i majstori i sindikat“, poručuje Zadro. I u svojim nastupima pred borovskim radnicima, i Zadro kao i Merčep ističe da je član HDZ-a.

Pred sportskom dvoranom govori i predsjednik općine S. Dokmanović, ali ga prekida članica štrajkaškoga odbora M. Tvorek optužujući ga da je zaustavio teleks upućen Saboru. Dokmanović ovo naziva lažima i klevetom, ali mu Tvorek oduzima mikrofon iz ruke i govori kako njegova obećanja više ne vrijede. Iako je štrajkaški odbor za ovu priliku najavio dolazak „nekoga“ iz Sabora, radnicima se nakon tri sata čekanja obraćaju samo Merčep i Tvorek.

Istoga dana, u novome broju *Politike* izlazi još jedan senzacionalistički članak koji će utjecati na podjele među radnicima u štrajku. U tekstu naslovljenome „Iza štrajka stoji Tuđman“ štrajk se naziva „smišljenom destabilizacijom“ te se navodi kako je Merčep već ranije u slučaju izbornoga poraza najavio uništenje vukovarske privrede i pripajanje Vukovara vinkovačkoj općini. U kontekstu zahtjeva za smanjenjem režije i rješavanjem tehnološkog viška, u članku se tvrdi kako je Merčep istom prilikom rekao da će Srbe i komuniste dopasti „lopata i kramp u ruke, pa na javne radove i popravljane lokalnih cesta“. Čitateljima se sugerira da će tehnološki višak – koji se zaista često spominje za vrijeme štrajka – na kraju postati samo radnici srpske nacionalnosti. Ove izjave, koje će tjednik *Borovo* ocijeniti lažima i dezinformacijama, povećale su nepovjerenje između radnika. Ovome je dodatno morala doprinijeti i činjenica da su se za vrijeme štrajka u krugu kombinata radnicima srpske nacionalnosti dijelili leci s navodnim izjavama T. Merčepa koje je prenio beogradski tisak.

Važno je istaknuti da novi štrajkaški odbor od početka svojega djelovanja radnicima sugerira da će stići financijska pomoć od Vlade i Sabora. Ali, ove se tvrdnje uskoro pokazuju neutemeljenima. Nakon skupa pred sportskom dvoranom štrajkaški odbor, u kojemu su i G. Petrušić, M. Tvorek i T. Merčep, u ponedjeljak, 25. lipnja odlazi u Sabor i u Vladu gdje ih, prema njihovim riječima, „lijepo prima“ „deset ljudi iz vlade“. Nakon naizgled uspješnoga sastanka i povratka u Borovo, isto popodne u Kombinat dolazi i radnicima se obraća pomoćnik ministra za industriju i rudarstvo Petar Šale. U izuzetno općenitome obraćanju Šale radnicima niti obećava niti nudi išta konkretno: „Vlada Hrvatske će poduzeti u okviru svojih nadležnosti sve da se stanje u Kombinat u Borovo dugoročno sredi kroz proces prestrukturiranja, uspostavljanja vlasničkih odnosa, i stvaranja odgovarajućeg položaja Borova na tržištu“, te će Vlada Borovu „u tim procesima pružiti punu podršku“. Novac uopće ne spominje. Jedina konkretna stvar koju najavljuje i koja će se zaista i dogoditi jest inspekcija SDK i SUP-a koja treba utvrditi je li u poslovanju Borova bilo zloupotreba od strane direktora.

DIREKTORI NA UDARU

Nakon Junškoga štrajka, SDK je na zahtjev štrajkaškoga odbora, samoupravne radničke kontrole i izvršnoga odbora sindikata izvršila kontrolu poslovanja kombinata, odnosno pojedinih poduzeća (TKO, Borovo Commerce, Investiciona izgradnja i održavanje). Tjednik *Borovo* objavio je dijelove materijala proizašlog iz ovih izviđanja. U tome se izvještaju navode sljedeći problemi u poslovanju Kombinata: nakon reorganizacije u petnaest poduzeća temeljem Zakona o poduzećima (odnosno od 1. siječnja 1989.) loše je napravljena diobena bilanca, što navodi na zaključak „da je reorganizacijom promijenjena forma ali ne i suština“. U 1990. uočeno je „niz nezakonitosti, neispravnosti i slabosti“. Tijekom 1988. i 1989. prodavana je rashodovana/otpisana oprema (strojevi) iz TKO, izravno, bez javnog natječaja, ali Obučari nikad nije za to uplaćen novac. SDK također upozorava na kašnjenja s internim obračunima i plaćanjima. Prema njihovim nalazima moguće je da je generalni direktor Egić od Borovo Commercea dobio na korištenje četverosobni stan za koji je u zamjenu dao manji stan „iz kadrovske kvote“. U tijeku je, piše Tjednik, podnošenje prijava. Iz dostupnih je izvora teško zaključiti jesu li i u kojoj mjeri borovski direktori kršili zakon, ali je očito da su se zbog Junškoga štrajka našli pod pritiskom državnih institucija. No, iz naše je perspektive zanimljivo osvrnuti se na posljedice

Nakon Šale, radnicima se obraćaju Petrušić, Tvorek i Merčep. Petrušić govori da od Vlade „već sutra“ stiže novac za plaće. Tvorek radnicima obznanjuje da će dobiti „oko četiri milijarde“ i da se mogu vratiti na posao. Merčep pak radnicima najavljuje da iz Vlade mogu očekivati novac za dva minimalca te ih uvjerava da ovo ne radi iz političkih razloga: „Htio sam vam pomoći i to sam napravio. Zahvaljujem se što ste me podržali. I onda, i sada, i uvijek kada me budete trebali – ja sam tu.“ (Vrlo brzo će se pokazati da je od navedenih troje članova štrajkaškoga odbora Merčep bio najbolje informiran.)

Nakon što se obratio radnicima, Šale zajedno sa štrajkaškim odborom odlazi na sastanak s direktorima Obučare i Gumare. Ovdje mijenja ploču: Republika će malo pomoći, ali ustvari nema novaca pa se Borovo mora snaći samo. „Prošlo je vrijeme kad je država uzimala novac dobrima i davala ga lošima“, rekao je Šale te zaključio kako Borovčani nisu riješili problem, već su se samo izborili za pomoć Republike oko jednokratne isplate dva minimalca (kao što je radnicima ranije najavio Merčep), dok će se za sve više od toga „vidjeti“ nakon eventualne deblokade računa Obučare i Gumare. Šale se ovdje također ogradio od svote koju je pred radnicima spomenula Tvorek. Odgovornost za sve ostalo, odnosno probleme u poslovanju Borova, prebacio je na poduzeće, tj. direktore. Tjednik *Borovo* komentira raskorak između najava novoga štrajkaškoga odbora i predstavnika Vlade: „Čini se da ovo nije u potpunosti bilo jasno ni ljudima iz štrajkaškoga odbora koji su bili u Zagrebu.“

Sljedećeg dana, u utorak 26. lipnja, održava se sastanak štrajkaškoga odbora na kojemu se nenajavljeno, kao prva točka dnevnoga reda, pojavljuje smjena generalnoga direktora (Egića), zamjenika generalnoga direktora (Antića, koji prisustvuje sastanku) i direktora Obučare (Vujanovića, također prisutnoga). Antić i Vujanović zatim napuštaju sastanak. Budući da to nije bio dogovoreni dnevni red, prisutni sindikalci pitaju tko ga je izmijenio. Ispostavlja se da su to bili B. Zadro i M. Tvorek. Na pitanje zašto je Zadro iz GTR-a uopće u štrajkaškome odboru Obučare slijedi odgovor da ga je za to ovlastio GTR koji podržava

štrajk. Odbor zatim raspravlja o tome što nije stigla „isplata koju je Sabor obećao“. Pitaju SDK, koji javlja da novac nije uplaćen te štrajkaškome odboru izdaje pismenu potvrdu. Na sastanak tada dolazi „suprug jedne obučarke iz štrajkaškog odbora koji je ustvrdio da je dobio informacije da je novac iz Zagreba poslan.“ Na temelju ovakve informacije, a unatoč potvrdi iz SDK, štrajkaški odbor odlučuje zaključiti da uprava ima novac, ali ga ne želi podijeliti za radničke plaće. Nakon sastanka, na tragu ovakvoga zaključka, M. Tvorek preko tvorničkoga razglaša čita proglas radnicima u kojemu implicira da članovi uprave mogu samostalno podići novac direktno u SDK, jednom kada bude uplaćen. Očekivano, poslovno rukovodstvo idući dan takve navode demantira i 25. lipnja ponovno se uspostavlja proizvodnja.

Junski štrajk predstavlja prvi i najizrazitiji trenutak u našem arhivu u kojemu se pojavljuju podjele radnika Kombinata po etničkoj ili nacionalnoj liniji. Ovakve podjele, koje su predstavljale nov moment i u životu Kombinata i u radničkim pobunama koje su ga tih godina potresale, bile su predmetom kritičkih osvrtu u samome Borovu. Na primjer, sindikat prilično nedvosmisleno proziva novi štrajkaški odbor, a posebno B. Zadru i G. Petrušića, za miješanje u štrajk tvornice u kojoj ni jedan ni drugi ne rade (Obučare), kao i za manipuliranje radnicima. Tvorničke novine nakon štrajka s negodovanjem spominju „jednonacionalna okupljanja“ u Vukovaru, na kojima se prebrojavaju Srbi i Hrvati u kombinatu, odnosno gdje se gleda „koliko ima naših“. „Koji naši?“, pita se tjednik *Borovo*, podsjećajući tako na svoju uobičajenu antinacionalističku poziciju. Zaključak radničkoga savjeta kombinata, da je cilj štrajka bio „postaviti kadrove u Borovo koji su po mjeri stranke na vlasti u Republici“, bio je jednak zaključku do kojega je došao novinar *Glasa Slavonije* koji je pratio zbivanja u Borovu: „netko od čelnika HDZ-a u toj sredini [je] zaprijetio ‘uništenjem Borova’ samo zato što je općinsko vodstvo druge političke boje“.¹⁶

Čini se da je Junski štrajk zaista poslužio kao prilika HDZ-u da pokuša ojačati svoje pozicije u općini u kojoj nije imao vlast. Ali, rekonstrukcija ovoga štrajka koji su, kako smo vidjeli, tvorničke novine pratile vrlo pomno, a bio je tema i u lokalnom, regionalnom i nacionalnom tisku, također otvara niz pitanja. Neki njegovi aspekti iz današnje perspektive djeluju zbujujuće, kao na primjer činjenica da nakon dolaska HDZ-a na vlast, u trenutku kada je pobuna dijela

koje je sukob s direktorima, koji sam po sebi nije predstavljao posebnu novost kada su štrajkovi u pitanju, imao na radnike. Pritom se ističe jedna epizoda koja se nakon ovoga štrajka povlačila po tvorničkim novinama, ali koja je također, sudeći po razgovorima koje smo o ovim događajima vodili s radnicima Borova, kružila Kombinatom u obliku glasina. Naime, u vrijeme ovoga štrajka spominjao se slučaj „sumnjive“ prodaje otpisanih strojeva, koji je korišten kao „dokaz“ da rukovodstvo kombinata radi nezakonito te iza leđa radnika odvozi borovske strojeve u Srbiju. Rukovodstvo Kombinata i TKO tvrdilo je da se radi o starim, davno otpisanim strojevima, koji su dugo neupotrebljavani stajali u krugu kombinata i koji se tek sada isporučuju kupcu. Bez obzira na istinitost izjava rukovodstva, glasine o „odvoženju strojeva u Srbiju“ u ovo su vrijeme sasvim sigurno poslužile svrsi daljnje slabljenja i stvaranja podjela među vukovarskim radništvom.¹⁷

BOROVSKI DIREKTORI I „NJIMA SLIČNI“

Kada su se za vrijeme Junškoga štrajka u Borovu na meti javnih napada lokalnoga HDZ-a našli generalni direktor, njegov zamjenik „i njima slični“, ova se posljednja fraza mogla razumjeti na nekoliko načina. Mogla se jednostavno odnositi na činjenicu da se sličnost sastoji u tome da su svi oni dio rukovodećega kadra, dakle ljudi s najvećom odgovornosti za vođenje Kombinata. No, s obzirom na tadašnja gibanja u Republici, sasvim je sigurno da se „sličnost“ odnosila i na činjenicu da je većina borovskih direktora bila srpske nacionalnosti te obično povezana s tada već bivšim političkim strukturama SK (na primjer, bivši generalni direktor Borova Krekić karijeru je nastavio u politici, na mjestu ministra savezne Vlade). Ovakav tradicionalno većinski nacionalni sastav borovskoga rukovodstva nesumnjivo je išao na ruku novim, nacionalističkim političkim snagama koje su svoje tumačenje jugoslavenske krize, ali i radničke ugroženosti, gradile na kategoričkoj tezi o potlačenosti Hrvata u SFRJ. Konzultiramo li podatke o nacionalnoj (etničkoj) pripadnosti privrednih i političkih rukovodstava u Hrvatskoj 1980-ih, ovakva teza postaje neuvjerljiva, budući da joj brojke jednostavno ne govore u prilog. (Iznimka su, poznato je, bile vojska i policija, gdje je u odnosu na njihov udio u stanovništvu radio natprosječan dio hrvatskih Srba.) Dakle, ne možemo govoriti o strukturnoj privilegiranosti jedne nacije u tadašnjoj Hrvatskoj. O tome svjedoče i zaključci do danas najtemeljitiije studije o toj problematici, *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* iz 1991.¹⁸ Ipak, situacije poput borovske, gdje je rukovodstvo poduzeća bilo većinski srpsko ili hrvatsko, mogle su u trenucima krize poslužiti kao temelj za širenje teza o nacionalnoj ugroženosti jednog ili drugog naroda. (Ovakve su se teze također gradile i na drugom polu klasnoga spektra: na iskustvu stanovništva pojedinih nerazvijenih hrvatskih regija ili općina.)

U Borovu je, prema onome što smo čuli u intervjuima, rukovodstvo tvornice bilo tradicionalno pretežno srpske nacionalnosti (i to još od vremena Bate). Eksplicitne razloge za ovakvo stanje ne nalazimo ni u arhivi ni u intervjuima. Ono što je zanimljivo je da ni radnici koji su isticali nacionalnu homogenost tvorničkog rukovodstva, bilo da se radilo o Hrvatima, Srbima ili Jugoslavenima, nisu smatrali da je ono imalo ikakve negativne posljedice po borovski radni kolektiv.

Društveni slojevi i nacionalno-etnička pripadnost u Hrvatskoj 1984. (u %)

Slojevi	Hrvati	Srbi	Jugoslaveni	Muslimani	Slovenci	Albanci
Politički rukovoditelji	71,6	17,7	8,2	0,2	6,2	-
Privredni rukovoditelji	76,3	12,5	8,6	0,3	0,8	-
“Sistemska inteligencija”	72,6	11,9	10,5	0,7	0,2	-
Stručnjaci	77,7	7,6	10,8	0,3	0,5	-
VKV i KV radnici	66,8	13,7	16,6	0,2	0,2	9,2
NKV radnici	64,4	18,4	9,7	6,0	0,5	-
Obrtnici	74,4	5,8	12,1	2,0	0,5	3,5
Seljaci	83,7	11,2	2,7	-	-	0,2

PREMA: Radelić 2006: 568

Srba u Kninskoj krajini već u tijeku, u borovskome štrajkaškom odboru sudjeluju i vukovarski Srbi i Hrvati, od kojih su pojedinci svima poznati kao aktivni članovi HDZ-a, o čemu oni vrlo otvoreno i nedvosmisleno javno govore. Osim toga, kako objasniti odbijanje i sindikata i radnika da štrajk, u kojemu sudjeluju tisuće radnika iz više borovskih tvornica, okarakteriziraju kao „politički“ unatoč evidentnome uplitanju stranačke politike u ovaj primjer radničke borbe? Pitanja koja se nameću ima još: Radi li se kod ovoga štrajka, kojim se jedna politička stranka koristi kako bi ojačala svoj utjecaj u velikome poduzeću i u općini u kojoj nije uspjela osvojiti vlast, o izoliranome slučaju ili o općenitijoj političkoj praksi u vremenu „demokratskih promjena“? Kako se ova borovska epizoda uklapa u šire društvene procese koji su na djelu u isto vrijeme? Što se događa u drugim poduzećima u Hrvatskoj nakon izbora, na ljeto 1990. godine?

Da bismo bolje razumjeli ovu lokalnu zgodu potrebno ju je razmotriti u kontekstu širih suvremenih zbivanja u Hrvatskoj. Zato ćemo, prije nego pokušamo odgovoriti na postavljena pitanja, dio izlaganja posvetiti situaciji u Republici netom nakon izbora. Posebno će nas pritom zanimati pozicija i djelovanje radnika te aktivnosti političkih stranaka po hrvatskim općinama.

Naime, upravo pogled na dinamiku društvenih sukoba na razini općine ukazuje na složenost uvjeta u kojima se radnički otpor u ovome trenutku odvija.

BORBA ZA OPĆINE I „SJEČA DIREKTORA“

Poziciju radništva i dinamiku radničkih borbi u izbornoj godini, pa tako i Junski štrajk u Borovu, nije moguće rastumačiti bez uzimanja u obzir poslijeizborne borbe za općine. Ono što ovdje nazivamo borbom za općine može se razložiti na dva tipa simultanih (i povezanih) sukoba. Prvi se tiče državnoga, odnosno HDZ-ova pritiska na općine koji za cilj ima učvršćivanje centralne državne vlasti i osvajanje strateških pozicija za predstojeću preraspodjelu vlasništva. Drugi se odnosi na pobunu dijela Srba predvođenu SDS-om koja teži uspostavi autonomije, a potom i teritorijalnom odvajanju više općina od Republike Hrvatske. Oba ova sukoba ispreplitala su se kako međusobno tako i s postojećim, tada već višegodišnjim radničkim štrajkovima. U nastavku ćemo ponuditi općenitije komentare o borbi za općine, odnosno o glavnim linijama društvenih sukoba u poslijeizbornome periodu, da bismo se zatim osvrnuli na nekoliko primjera koji ukazuju na kompleksnost tadašnje radničke pozicije.

Prvo, nekoliko riječi o izbornim rezultatima na lokalnoj razini, tj. u općinama u SR Hrvatskoj. Zbrojimo li apsolutne i relativne pobjede pojedinih stranaka te uzmemo li u obzir lokalne koalicijske liste, dobivamo sljedeću sliku: HDZ je, samostalno ili u koaliciji, osvojio vlast u otprilike dvije trećine općina, u tri općine izbore je dobio SDS, dok je drugdje, u 40 od 115 općina u Republici, na vlasti uglavnom ostao SKH-SDP (također samostalno ili u koalicijama).¹⁹ No, kako saznajemo iz tadašnjih novinskih napisa, HDZ je ubrzo nakon preuzimanja državne vlasti počeo provoditi organiziranu politiku kojoj je cilj bio povećati svoj utjecaj (tj. utjecaj centralne državne vlasti) u gotovo svim općinama u republici te, gdje je moguće, i faktički zavladata bez obzira na ostvarene izborne rezultate.

Ovakvu HDZ-ovu politiku ne možemo tumačiti tek sukobom s pobunjenim općinama u kojima je pobijedio SDS i koje su od 27. lipnja 1990. počele s okupljanjem u Zajednicu općina sjeverne Dalmacije i Like s namjerom ostvarivanja autonomije za općine s većinskim srpskim stanovništvom (a kasnije i za općine sa značajnim udjelom Srba). Naime, pregledavanje novinskoga arhiva iz ovoga perioda upućuje na to da se borba za općine vodi po cijeloj republici, pa i ondje gdje nije postojala prijetnja da vlast uzurpira autonomaški, a naknadno i separatistički SDS. Stoga se nameće zaključak da je namjera HDZ-a nakon izbora bila zauzeti cjelinu državnoga aparata i steći potpunu kontrolu nad sveukupnim društvenim resursima u republici (političkim, proizvodnim, informacijskim). S obzirom na to da je država u ovome razdoblju ključan instrument za redistribuciju društvenoga bogatstva stvorenoga u socijalizmu – odnosno mehanizam putem kojega će se izvršiti najprije pretvorba, a zatim privatizacija društvenoga vlasništva – ovladavanje svim razinama države bilo je neodvojivo od nastojanja da se stekne kontrola

nad predstojećim procesom transformacije vlasničkih odnosa u Hrvatskoj.

Osim samoga poslijeizbornog razvoja događaja, za koji je, kako ćemo vidjeti, ranije opisani Junski štrajk tipičan, na ovakav zaključak navode i najave nove, HDZ-ove Vlade. U srpnju 1990., desetak dana prije donošenja amandmana koji će iz republičkoga ustava ukloniti i posljednje tragove socijalizma, u Saboru je sazvan „radni dogovor“ predstavnika nove državne vlasti s predstavnicima hrvatskih općina. Tom je prilikom predstavnicima općina rečeno da moraju slijediti politiku vladajuće stranke bez obzira na vlastita stranačka opredjeljenja. O kakvoj je politici riječ naslućuje se iz izjava predstavnika državnoga vrha. Recimo, općine moraju promijeniti „negativan odnos prema privatnoj inicijativi i poduzetništvu“ (koji predsjednik Sabora Domljan naziva „boljševičkim sindromom“). Predsjednik Izvršnoga vijeća Sabora Stipe Mesić za ekonomsko stanje u Republici okrivljuje „nepostojanje motiviranoga poduzetništva“ te predlaže da se predstojeća

pretvorba društvenoga vlasništva dopuni mogućnošću „privatizacije i podržavljenja velikih poduzeća“. Potpredsjednik vlade Bernardo Jurlina, koji je u starome sustavu bio predsjednik Saveza sindikata Hrvatske, zagovara osnivanje novih medija umjesto postojećih lokalnih novina i radijskih postaja. U podužoj raspravi predstavnici općina iznijeli niz pojedinačnih problema (predstavnici općina u kojima je izbore dobio SDS posebno su isticali svoje nezadovoljstvo odnosom nove vlasti prema Srbima), ali su svi dijelili i jedan zajednički: stećajeve i s njima povezanu prijetnju nezaposlenosti.²⁰ U općinama, čiji opstanak i razvoj u potpunosti ovisi o njihovim poduzećima, u ovome je trenutku na djelu kriza društvene reprodukcije koju prate radničke pobune. One su, kako smo vidjeli, dio širokoga vala štrajkova izazvanoga reformskim mjerama najprije savezne vlade, a zatim nastavka istih mjera od strane novih republičkih vlasti.

Na jesen 1990. čitamo o „vlasničkom puču“ u Hrvatskoj, odnosno o tome kako nova vlast kreće u osvajanje društvene imovine putem njezina podržavljenja (nacionalizacije). Podsjećajući da se HDZ između dvije opcije za pretvorbu – da se društvena imovina prvo nacionalizira a zatim proda, ili da se ona putem dionica besplatno podijeli onima koji su je stvarali, radnicima – opredijelio za nacionalizaciju, sindikalne novine pišu: „HDZ-ovska revolucija na ekonomskom planu tek je kao toreadorskom krpom mahala pravima zaposlenih te letećim dolarima hrvatskog dijela pučanstva u inozemstvu, znajući pritom da je sve što je stvarno dostupno tu, pred nosom, na teritoriju

„SJEČA DIREKTORA“

O odnosu nove državne vlasti prema direktorima poduzeća u vrijeme pretvorbe i privatizacije govori i svjedočanstvo dugogodišnjega direktora zagrebačkoga RIZ-a, Milića Bijelića: „Bili smo pozvani kao direktori poduzeća u Privrednu komoru na sastanak s Josipom Manolićem, prvim predsjednikom vlade koji nam je rekao da oni ne priznaju Markovićev zakon i da ubrzo izlazi novi zakon o pretvorbi. Naređeno nam je da se vratimo u firme i da kažemo da radničko samoupravljanje više ne vrijedi te da raspustimo radničke savjete. Dodao je da je važno da su direktori naši, što znači HDZ-ovi.“²¹

RADNIČKE AKCIJE KROZ 1990. GODINU

Potpuna slika radničkih akcija u ovome periodu moći će se dobiti kada se kraju privede posao na Arhivu radničkih borbi, na kojemu radi istraživačka sekcija Baze za radničku inicijativu i demokratizaciju (vidi: arhiv-radnickih-borbi.org). Na temelju pregledanoga dijela sindikalnih i lokalnih novina za razdoblje od početka 1990. do ljeta 1991., pronašli smo nešto više informacija o radničkim akcijama u sljedećim poduzećima: Borovo (Vukovar), Vunateks, Josip Kraš, Velebit, Jugoturbina, Karlovački tjednik (Karlovac), Pamučna predionica, Prehrana (Glina), TVIK (Knin), Jugoplastika, Brodosplit (Split), SAS, Bagat (Zadar), TLM (Šibenik), Luka, Mesokombinat, Čistoća, Brodokomerc, 3. Maj, MGK (Rijeka), Česma (Bjelovar), TVIN (Virovitica), Kapela, Prevoz (Ogulin), Tupljak (Labín), MOL (Lički Osik), Oteks (Otočac), Sloga (Gospić), Kamensko, Šimecki (Gračac), Pulapromet, Grupex, Astra te kooperanti Uljanika (Pula). Ovaj popis ne uključuje industrijski značajne gradove poput Zagreba, Osijeka, Slavonskoga Broda ili Siska, u kojima je štrajkova bilo, ali u konzultiranome arhivu uglavnom nisu detaljnije popraćeni. Ovome popisu treba svakako pridodati i štrajkove prometnika i strojovođa na željeznici o kojima su pisale Martina Domladovac i Lina Gonan.

Hrvatske i tako dostupno običnom zakonskom regulativom“. Integralni dio ovoga procesa bilo je smjenjivanje rukovodstava poduzeća i postavljanje novih direktora, bliskih novoj vlasti, po cijeloj republici. Radilo se o pojavi koja je u to vrijeme toliko česta da se za nju u novinskim tekstovima rutinski koristi naziv „sječa direktora“. ²²

Osim smjenjivanja direktora, HDZ po općinama nastoji na različite načine preuzeti poluge vlasti, ili barem izvršiti što veći utjecaj na njih. Pogled na štrajkove iz 1990. navodi na zaključak da je HDZ nakon izbora pokušavao, gdje se to činilo mogućim, uklopiti postojeće radničko nezadovoljstvo u svoju strategiju sveobuhvatne društvene transformacije. Međutim, ovo ne znači da radnički štrajkovi u ovome času postaju puko oruđe u rukama politike vladajuće stranke. Brojni primjeri pokazuju kako radnici nisu bili tek instrument u stranačkim političkim borbama (iako su ponekad bili i to), već akteri u složenome klasnom sukobu u trenutku uspostave kapitalizma. Naglasiti da su sukobi, koji se u ovome trenutku odvijaju, višestruki i da nerijetko međusobno interferiraju ili se preklapaju znači upozoriti na činjenicu da je radnička pozicija daleko od jednostavne: radnici se mogu naći u sukobu s direktorom poduzeća, s centralnom državnom ili općinskom vlasti, ili biti međusobno podijeljeni. Nadalje, u razdoblju koje je slijedilo nakon smjene vlasti na izborima svjedočimo o sukobu između starih i novih predstavnika političke klase, ili između više direktora istoga poduzeća koji se često pokušavaju što povoljnije pozicionirati, nerijetko u koalicijama s lokalnim političarima, za predstojeću preraspodjelu vlasništva. Radnici su zato prisiljeni taktički nastupati unutar ovako postavljenih odnosa.

Ono što je u štrajkovima nakon izbora 1990. novost je da se pitanje sukoba radnika i direktora poduzeća, kao i sukoba radnika i države ili pak neslaganja među samim radnicima – u skladu s retorikom i praksom koja počinje dominirati političkim poljem – sada može lako prevesti u etničke ili nacionalne termine i postaviti u odnos prema zahtjevu za izgradnjom i očuvanjem države. Ne zaboravimo

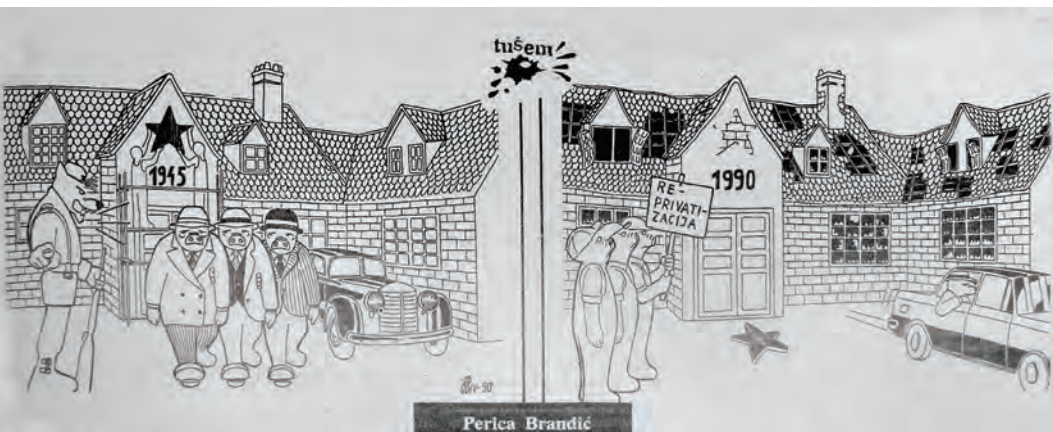
da govorimo o trenutku kada su političke smjene koje se eksplicitno legitimiraju identitetskom logikom na dnevnome redu na svim razinama društva. Na primjer, samo nekoliko mjeseci nakon dobivenih izbora istaknuti član osječkoga HDZ-a daje izjave koje jasno upućuju na smjer nadolazećih promjena: u privredi („privredno rukovodstvo mora biti lojalno prema novoj vlasti“), u školstvu („mi imamo nesrazmjern broj direktora [škola] srpske nacionalnosti u odnosu prema Hrvatima. [...] Naravno da ćemo nastojati da prije svega hrvatski jezik i povijest predaju Hrvatima.“), u medijima („svaka nova vlast mora u pojedinim institucijama, organizacijama od posebnog društvenog interesa imati utjecaj, određenu kontrolu. Tu se svakako ubrajaju i sredstva informiranja.“).²³ Kako vidimo, ove su izjave sasvim u skladu s uputama koje su predstavnici središnje državne vlasti dali predstavnicima općina na ranije spomenutome radnom sastanku. Ono što ovdje predstavlja novinu eksplicitno je navođenje etničke (nacionalne) pripadnosti kao kriterija za obavljanje određenih javnih funkcija.

RADNIČKA BORBA I BORBA ZA OPĆINE

S ovim napomenama u vidu, okrenut ćemo se pojedinačnim primjerima koji će nam omogućiti da ilustriramo kompleksnost tadašnje pozicije radništva i da bolje razumijemo i opisane borovske događaje iz ljeta 1990. godine. Na ovaj način nastojimo osvijetliti različite aspekte radničke borbe koja se u ovome trenutku odvija, od odnosa radnika i direktora, preko uplitanja nacionalističke politike u štrajkove, pa do odnosa radnika i lokalnih vlasti.

Osvrnimo se najprije na odnos između radnika i direktora ili menadžera. O tome kako je u vremenu koje je prethodilo poslijeizbornim turbulencijama taj odnos mogao izgledati govori situacija koju na proljeće 1990. zatičemo u zadarskoj Tvornici specijalnih alatnih strojeva (SAS). Ondje je direktor izmjestio iz poduzeća (*outsources*) 450 svojih radnika i zaposlio ih na određeno u jednoj ugovornoj organizaciji i dva poduzeća u osnivanju. (Važno je istaći da su 1990. ova poduzeća bila „u osnivanju“ već četiri godine.) Ovi su radnici tako i dalje za SAS-ovim strojevima radili iste poslove kao i SAS-ovi radnici, ali za dva ili tri puta manju plaću. Radnici su se pokušali izboriti za svoja prava štrajkom, za vrijeme kojega su direktoru prijetili vješalima i razbijanjem strojeva, ali bez uspjeha. Štoviše, izmještene se poduzeća ukidaju, a iz bivšega društvenog vlasništva izniču nove poduzetničke inicijative SAS-ovih direktora u kojima radnici opet završavaju tek kao jeftina najamna radna snaga. Kada je u vrijeme „sječe direktora“ općinska vlast (HDZ) zatražila da se u zadarskim poduzećima radnici referendumski izjasne o povjerenju direktorima, direktor SAS-a nije dobio podršku radnika. No, opisani odnos između direktora i radnika pokazuje da izglasano nepovjerenje nije bilo nimalo neočekivano te da se ne može tumačiti tek radničkim priklanjanjem politici vladajuće stranke. Naprotiv, ono je rezultat dugogodišnjeg sukoba koji je eskalirao u trenutku političkih previranja u općini.²⁴

U industrijskome Karlovcu nailazimo na više slučajeva ispreplitanja stranačkih

Perica Brandić,
Glas Slavonije,
 12. 6. 1990.

i radničkih borbi. U rujnu 1990. u tvornici kože, obuće i gumenih proizvoda Josip Kraš izbija štrajk izazvan najavljenim povećanjem koeficijenata za stručnjake (kao i u Borovu, povod za ovu odluku bila su učestala napuštanja tvornice od strane stručnjaka zbog niskih plaća). Štrajk je mimo sindikata organizirao štrajkaški odbor na čelu s radnikom kojega novine opisuju kao „radnika bez ugleda u kolektivu“, a koji je „želeći se očito dodvoriti novoj vlasti“ nedavno promijenio ime u Alojzije. U skladu s novim političkim trenutkom dotični se Alojzije u jednom času otišao ispovjediti u franjevački samostan te je zatražio da se održi misa za štrajkaše, no crkvene strukture njegovome zahtjevu nisu udovoljile. Novinski su napisi ovaj štrajk izravno povezivali s pokušajem ostvarivanja političkih ciljeva HDZ-a, navodeći kako je njegov stvarni cilj bila smjena direktora, po nacionalnosti Srbina i člana SKH-SDP. Na kraju štrajk nije uspio jer Alojzijev štrajkaški odbor nije pridobio naklonost radnika. Ali, nekoliko mjeseci kasnije, direktor će sam podnijeti ostavku, dijelom zbog radničkoga pritiska i novoga, sindikalno organiziranoga štrajka izazvanoga kašnjenjem plaća, a dijelom i zbog činjenice da su po Karlovcu kružile glasine da je „Srbina doveo na rub propasti cijeli Kraš“, i da poduzeće (jer je direktor Srbina) „financira kninsku ‘balvan revoluciju’“.²⁵

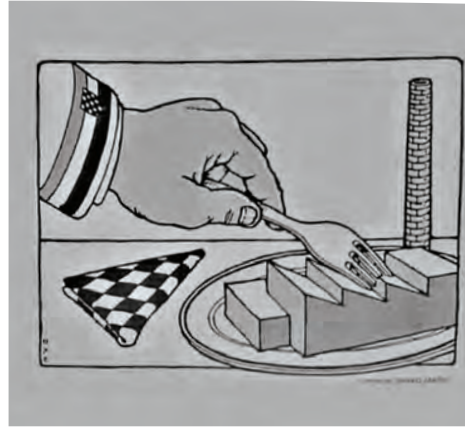
O smjeru poslijeizbornih „demokratskih promjena“, ali i o tome kako se političke smjene nisu ograničavale samo na industriju, govori nam slučaj *Karlovačkog tjednika*. Osim što je pisao o tome kako su u Karlovcu nedugo nakon izbora „pretreseni prosvjetni radnici i to po nacionalnoj, vjerskoj i stranačkoj pripadnosti“, ovaj je lokalni list pomno pratio općinske aktivnosti oko „sjeće direktora“ te je zbog toga svakako morao biti trn u oku i općini i onome dijelu direktora koji su s općinskom vladom praktički dijelili bivšu društvenu imovinu. Stoga nije čudno što se lokalna vlast izuzetno angažirala da preuzme list. Kada je unatoč organiziranome otporu radnika u tome i uspjela, svoj je potez legitimirala u skladu s novouspostavljenom društvenom logikom. Riječima predsjednice komiteta za društvene djelatnosti karlovačke općine (u čijoj su nadležnosti bili lokalni mediji), „nekako nije baš normalno

da je od 30 zaposlenih [u novinama] Srba više od tri četvrtine. [...] bez obzira na većinsko hrvatsko stanovništvo, u svim školama, u svim institucijama uglavnom direktori su Srbi. Urednik radio stanice – Srbin. Direktor – Srbin... Pa nije to valjda normalno? To nije normalno.“ U ovome se slučaju sukob odvijao između radnika (novinara) s jedne i direktora i općinske vlasti s druge strane. Za vrijeme ove borbe novinari su u jednome času putem radničkoga savjeta uspjeli smijeniti direktora koji je novine htio odvesti u stečaj, ali su bili nemoćni protiv općinske odluke da se novine pretvore u javno poduzeće, tj. nacionaliziraju, i time stave pod upravu općinskih vlasti.

Ostaci ostataka samoupravljanja, koje je radničko odlučivanje ionako strogo ograničavalo na sferu rada, tako su se u ovome rubnom slučaju pokazali kao demokratski instrument koji je itekako mogao biti od koristi radnicima, čak i u svojoj krajnje oslabljenoj, terminalnoj fazi. S druge strane, kako vidimo, unatoč „dolasku demokracije“ sfera političkih odluka, koje se donose kroz državni aparat, ostala je i dalje izvan dosega radničkoga utjecaja. Slučaj *Karlovačkog tjednika* zanimljiv je stoga i zato što govori o manje očitim posljedicama nacionalizacije. Ona se u ovo vrijeme, ne samo u Karlovcu, provodi putem pretvaranja društvenih u javna poduzeća. Na taj se način automatski ukidaju ovlasti radničkoga savjeta, a sva se vlast nad poduzećem prenosi na općinu, dakle instancu lokalne državne vlasti.²⁶

U slučajevima koje smo spomenuli, kao i u mnogim drugima koji se događaju istovremeno, smjene rukovodstva tvornica te drugih poduzeća i institucija događaju se po stranačkome i nacionalnom ključu. Pritom se plasiraju optužbe protiv direktora koje mogu i ne moraju biti istinite, a direktore se smjenjuje metodama koje tadašnje novine uspoređuju s „anti-birokratskom revolucijom“ (pri čemu se misli na korištenje radničkoga nezadovoljstva za smjene rukovodstava Vojvodine i Crne Gore od strane Slobodana Miloševića). Na slučajeve u kojima je kombinacija postojećega radničkog nezadovoljstva i utjecaja stranačke politike dovela do „sječe direktora“ nalazimo i drugdje, recimo u bjelovarskome poduzeću Česma, virovitičkome TVIN-u, kninskome TVIK-u, Oteksu iz Otočca, itd.²⁷

Opisi situacija u pojedinim poduzećima na koje smo u arhivu naišli upućuju na uhodan model po kojem je HDZ smjenjivao poslovodna rukovodstva srpske nacionalnosti ili u članstvu SKH-SDP. U industrijskim poduzećima smjena se najčešće odigravala preko *ad hoc* osnovanoga štrajkaškog odbora koji bi tražio smjenu rukovodstva „zbog loših poslovnih rezultata“. Neke općinske vlasti, poput onih u Zadru ili Karlovcu, izdale su i službenu preporuku da se glasa o povjerenju rukovodstvima poduzeća. Dodatno, od 1991. nadalje bilo je slučajeva gdje bi novu upravu država postavila putem Agencije za

Danko Jakšić,
*Sindikalna
Javnost*,
8. 10. 1990.

razvoj i restrukturiranje (prema članku 42. Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća, kao „mjeru zaštite društvenog kapitala“, nacionalnih interesa i sl.). To se dogodilo u Borovu, u Brodokomercu iz Rijeke, ili, nešto kasnije, u *Slobodnoj Dalmaciji*. Kako smo već naveli, bilo je i slučajeva gdje se poduzeće dekretom pretvorilo u javno poduzeće, tj. nacionaliziralo. Smjene su se direktora događale po nacionalnom ili stranačkom ključu, uz česte optužbe za nesposobnost, neprilagođenost novome vremenu i sl., kao i prozivanje za „jugoslavenstvo“, „komunizam“, „boljševizam“, itd. Pritom je centralna državna vlast u borbi za općine pribjegavala nizu taktika, kao što su otežavanje rada općinskih skupština, „sječa direktora“, preuzimanje postojećih ili organiziranje novih štrajkova, preuzimanje kontrole nad lokalnim medijima, a potom i organiziranje stranačke milicije (nenaoružane i naoružane). Ovome bismo mogli dodati da se kao metoda izazivanja straha, nepovjerenja i podjela među radništvom u ovo vrijeme u vrlo velikoj mjeri pojavljuju glasine (dezinformacije). Ove ćemo organizacijske manevre vidjeti na djelu u opisu radničkih borbi u 1990. pa sve do ljeta 1991. u idućemu poglavlju. No, prije nego se okrenemo njima, vratimo se nakratko Junskome štrajku u Borovu i pokušajmo ga iznova promotriti u kontekstu borbe za općine koji smo upravo opisali.

JUNSKI ŠTRAJK: INTERPRETACIJA

Junski je štrajk u vukovarskome Borovu na ljeto 1990. predstavljao trenutak interferencije radničkih zahtjeva i nacionalističkih politika. Nakon osvrta na „borbu za općine“ očito je da je ovaj štrajk u tom smislu prije predstavljao pravilo nego iznimku u razdoblju nakon izbora 1990. godine. Kao i drugdje u Hrvatskoj, i u Vukovaru svjedočimo pokušaju vladajuće stranke da, s jedne strane, stekne utjecaj u velikome općinskom poduzeću, a s druge da iskoristi postojeće radničko nezadovoljstvo za vlastite ciljeve. (Intervencije beogradske *Politike* koje su također išle u smjeru izazivanja podjela među Borovčanima pritom nisu u bitnome remetile ove planove.) Ako Junski štrajk razmotrimo u kontekstu poslijeizborne borbe za općine i „sječe direktora“, onda djelovanje pojedinih aktera izgleda sasvim logično. Na primjer, sada možemo odgovoriti na pitanje zašto u novome štrajkaškom odboru za vrijeme Junskoga štrajka zajedno djeluju i deklarirani vukovarski hadezeovci i neki vukovarski Srbi; i zašto, unatoč očitij i naglašenoj stranačkoj pripadnosti dijela štrajkaških vođa sindikat odbija karakterizirati ovaj veliki štrajk kao „politički motiviran“. Ne čini se nevjerojatnim da i radnici i sindikat, u situaciji u kojoj nemaju izbora do li prihvatiti novonastalu političku situaciju i nove odnose snaga u Republici, računaju da prisustvo hadezeovaca u štrajkaškome odboru može biti adut u pregovorima s hadezeovskom vladom. Dakle, radnicima su u 1990. objektivno postavljene nove granice djelovanja.

Kako ćemo pokazati u idućem poglavlju, radničke će se borbe u periodu nakon izbora nastaviti istim ili pojačanim intenzitetom. Ali, od druge polovine

1990. pa do izbijanja oružanih sukoba na proljeće i ljeto 1991., radnici u Hrvatskoj naći će se pod sve većim pritiskom mjera „restrukturiranja“ te na udaru državne i paradržavne represije. Postupna eskalacija i širenje sukoba organiziranoga od strane nacionalističkih političkih snaga u Republici, posebno nakon generalnoga štrajka metalaca, neće zaobići ni radništvo, što će rezultirati produbljivanjem podjela i slabljenjem štrajkaškoga pokreta. U Vukovaru će proljeće 1991. osim početka stečajeva u Borovu donijeti i opću nesigurnost izazvanu izbijanjem otvorenoga oružanog nasilja.

Spomenimo još da je političke bitke u vukovarskoj općini, kojih ćemo se tek djelomično dotaknuti u idućemu poglavlju, također moguće sagledati u kontekstu opisane borbe za općine. I u Vukovaru svjedočimo unutarnjemu raspadu SKH (SDP), kao i organiziranim nastojanjima HDZ-a da preuzme kontrolu nad važnim pozicijama u općini. No, u Vukovaru HDZ uspijeva preuzeti poluge vlasti, uključujući tu i lokalni radio i kombinat Borovo, tek zahvaljujući izvanrednome stanju izazvanom oružanim sukobima u općini, koji središnjoj vlasti daju dobar povod za smjenu poslovnoga rukovodstva Borova, rukovodstva Radija Vukovar i rukovodstva općine. Isti oružani sukobi označit će kraj organiziranoga radničkog otpora reformskim mjerama koji, kako drugi primjeri pokazuju, nije pokazivao znakove smirivanja.

5

Generalni štrajk metalaca.

Borovo: nesigurnost, stranački sukobi i oružje.

Restrukturiranjem do stečaja.

Nova radna disciplina.

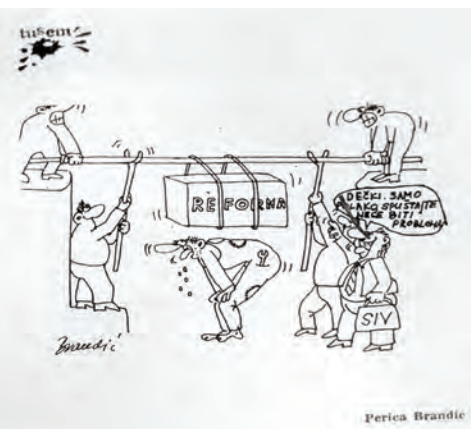
Eskalacija oružanog nasilja.

Rat ili štrajk?

Borovski štrajk iz ljeta 1990. („Junski štrajk“) nije ni po čemu bio izoliran slučaj: ni po tome što se u njemu ogleda djelovanje vladinih ili državnih snaga, a najmanje po tome što je – unatoč uplitanju stranačkih aktivista i pokušaja medijske manipulacije – predstavljao autentičan izraz dugotrajnoga radničkog nezadovoljstva i borbenosti. O potonjem govore nebrojeni primjeri iz iste i iduće godine. Naime, i nakon višestranačkih izbora u Hrvatskoj, ali i u drugim jugoslavenskim republikama, štrajkaška se aktivnost nastavlja potaknuta srozavanjem životnoga standarda radnika. Iako će sve češći stečajevi i otkazi isključiti velik broj radnika i iz svijeta rada i iz dotadašnje borbe, u 1990. nailazimo na pokušaje da se rascjepkane radničke pobune okupne i objedine. U razdoblju u kojemu sukobi republičkih rukovodstava i etno-nacionalne mobilizacije, koje ih prate sve očitije, dovode u pitanje same temelje zajedničke države, među jugoslavenskim štrajkovima nailazimo na pokušaje koordiniranja i povezivanja na saveznoj razini, preko republičkih granica. Posljednju, predratnu fazu masovnih štrajkova u SFRJ karakteriziraju ambivalentne, pa i proturječne tendencije. S jedne strane svjedočimo nastavku radničkih borbi i (barem jednome) pokušaju organiziranja radničke solidarnosti na saveznoj, odnosno republičkoj razini; s druge, pratimo osipanje i oslabljivanje radničkih štrajkova pod kombiniranim pritiscima stečajeva i otpuštanja, djelovanja državnih i paradržavnih struktura i njima bliskih sindikata, novih, etno-nacionalnih podjela među radništvom te, u konačnici, pojave oružanoga nasilja.

Prije nego se vratimo opisu situacije u Borovu i Vukovaru pred kraj 1990. i početkom 1991., osvrnut ćemo se na štrajkove u Hrvatskoj i, djelomično, Jugoslaviji u ovome razdoblju. Pritom nam je cilj opisati tendencije koje oblikuju društveno polje unutar kojega se štrajkovi odvijaju, ali i pokazati koliko je borovsko iskustvo specifično te kako se uklapa u šire trendove onoga vremena.

Jedan štrajk koji je pritom svakako potrebno istaknuti je prvi generalni štrajk u nekoj privrednoj grani u Jugoslaviji nakon Drugoga svjetskog rata: generalni štrajk metalaca Hrvatske na zimu 1990. u organizaciji SSSH. Taj je štrajk zanimljiv iz barem tri razloga: govori nam o otvorenome sukobu između hrvatskih radnika i nove hrvatske vlade; o masovnosti radničke akcije i strategijama njezina gušenja; te o političkome horizontu radničke

Perica Brandić,
Glas Slavonije,
6. 6. 1990.

otkaze te predstavljaju mehanizam za rješavanje viška radnika ili, drugim riječima, za stvaranje „slobodne“ radne snage. Za manji dio radnika, koji će se nakon proglašenja stečaja vratiti na posao, iskustvo rada u tvornicama u stečaju pokazat će kako se sfera rada sada prilagođava uvjetima nove, kapitalističke discipline. No, pitanja i probleme rada u potpunosti će zasjeniti oružani sukobi koji će na proljeće 1991. vukovarski kraj dovesti na sam rub ratnoga stanja. Upravo će oni označiti kraj dugogodišnjih borovskih radničkih borbi.

GENERALNI ŠTRAJK METALACA

Generalnim štrajkom metalaca pozabavit ćemo se detaljnije jer on pokazuje kako izborna pobjeda HDZ-a, kao i poslijeizborno djelovanje stranačkih aktivista, ne označava definitivnu prekretnicu nakon koje bi postojeće radničke borbe nepovratno zadobile nacionalistički predznak. Ovaj štrajk, kao i drugi primjeri kojima se bavimo, pokazuje da je situacija u kojoj su se radnici našli bila kudikamo složenija. Ali, dok pokazuje kako radničku borbu ne možemo svesti na jednostavnu, isključivu dihotomiju „ili radnička solidarnost ili nacionalizam“, generalni štrajk metalaca govori i o fragmentiranju i slabljenju postojeće radničke borbe koje će uslijediti.

Veliki štrajk metalaca u Hrvatskoj, kao i jednodnevni štrajk solidarnosti tekstilaca koji ga je popratio, a kojemu su se pridružili i borovski radnici, organiziran je početkom prosinca 1990. i predstavljao je kulminaciju postojećih radničkih borbi. Štrajk je organizirala tada još uvijek najbrojnija sindikalna centrala, Savez samostalnih sindikata Hrvatske, odnosno reformirani „socijalistički“ sindikat. Razmotrimo ukratko kontekst u kojemu je ovaj veliki štrajk održan.

Od ljeta 1990., osim izuzetno teške ekonomske situacije, pažnju javnosti zaokuplja pobuna općina u kojima je vlast preuzeo SDS: Kninska je krajina pod barikadama, a nemiri se šire i na Liku i Baniju. Neminovno, u postojeću radničku borbu sada se upliću sukobi i nasilje povezano s ovom pobunom.

Od ljeta 1990. *Sindikalna javnost* izvještava kako se „proba građanskog rata sa trgova, ulica, puteva i šuma seli [...] u poduzeća“. Zbog blokiranih cesta mnogim je radnicima onemogućen odlazak na posao, što za sobom povlači posljedice. Zbor radnika u šibenskoj Tvornici elektroda i ferolegura (TEF) tako je zatražio pokretanje disciplinskih postupaka za radnike Srbe koji su izbivali s posla zbog oružane pobune u Kninu. Poduzeća Zadranka, ELCI i KIPOL (pogon Benkovac) povlače radnike Srbe s poslova stražarske službe, a Hrvatima koji zbog barikada nisu išli na posao u Obrovac prijete otkazi.¹ U srpnju 1990. osniva se i Inicijativni odbor „Autonomnog saveza sindikata Krajine“, sindikalne centrale koja je odigrala ključnu ulogu u usmjeravanju višegodišnjega nezadovoljstva radnika kninskoga TVIK-a prema interesima SDS-a i političkoga vodstva Srbije.²

Radnička borba, koja se i dalje nastavlja, sada se odvija u sve težim uvjetima, kako organizacijskim, tako i egzistencijalnim. Izbijanje „balvan revolucije“, osim što je u sasvim doslovnom smislu dijelilo radnike, često je služilo kao argument vlasti protiv radničkih akcija. Jednostavno, svaka se kritika hrvatske vlade, pa tako i ona radnička, u novonastaloj situaciji mogla tumačiti kao zauzimanje „protu-hrvatske“ ili „protu-državne“ pozicije. Upravo su se takve optužbe koristile protiv hrvatskih metalaca i tekstilaca u štrajku. Štrajk metalaca stoga govori o nastavku radničkih borbi u uvjetima sve dublje podijeljenosti jugoslavenskoga, ali i hrvatskog društva. Pritom je posebno zanimljivo da su se radničke pobune nastavile na općejugoslavenskoj razini i u trenutku kada se zajednička država već praktički raspada, i to unatoč činjenici da u svim jugoslavenskim republikama na izborima pobjeđuju nacionalističke opcije. (Ovo svakako upućuje na problematičnost tumačenja po kojemu je glas za opoziciju na parlamentarnim izborima 1990. godine bio izraz zatomljene pa probuđene „nacionalne svijesti“ te otvara prostor za razmišljanje o rezultatima tih izbora kao posljedici antisistemskog raspoloženja glasača.)

Mobilizacija jugoslavenskih metalaca protiv

SINDIKALNA PREVIRANJA

Tijekom 1989., na valu ukupne društvene transformacije, promjene zahvaćaju i sindikat te je pokrenuta javna rasprava kako bi se usvojile smjernice za njegovu reformu. Istovremeno s jačanjem tenzija među republikama i razbuktavanjem klasnoga sukoba u tvornicama i na ulicama, jugoslavenski sindikati sve su više razjedinjeni. Do podjela dolazi između republičkih i saveznoga sindikata, između sindikata različitih republika, ali i unutar republičkih sindikata. Na razini Jugoslavije, kao i u mnogočemu drugome, pred kraj 1980-ih ne postoji zajednička vizija razvoja sindikata. Kao odgovor na podjele između Vijeća Saveza sindikata Hrvatske (VSSH) i Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije (VSSJ), član odbora za reformu sindikata na proljeće 1989. navodi kako „nije bitno kako će biti organiziran sindikat u Hrvatskoj ili nekim drugim dijelovima Jugoslavije. Neka ga svatko organizira kako to njemu odgovara... [...] praksa [će] pokazati koji je oblik organiziranja bolji.“ Iz izjava sindikalnoga rukovodstva mogli bismo zaključiti kako se ovim smjernicama i sindikat stavio „na tržište“, u očekivanju da se najučinkovitija strategija dokaže preživljavanjem u praksi. Osim nedostatka zajedničke vizije organizacije sindikata, u stvaranju podjela među republičkim sindikatima značajnu je ulogu igrala i situacija na Kosovu. Financijska pomoć koju su slovenski i hrvatski sindikati početkom 1989. skupljali

za kosovske rudare u štrajku u rudniku Trepča interpretirana je kao antisrpsko djelovanje, tj. zauzimanje strane u sukobima oko Miloševićeve promjene Ustava SR Srbije. No, nasuprot ovome sukobu među republičkim sindikatima, nailazimo i na primjere zajedničkoga djelovanja, poput sindikalno koordiniranoga djelovanja metalaca.

U SSH, kao i kod njegova reformiranoga sljednika, Saveza samostalnih sindikata Hrvatske (SSSH), u ovo je vrijeme očito programsko vrludanje. Upravo je iz ovoga sindikata početkom 1990., dok mu je na čelu bio Bernardo Jurlina, izašla ideja o „1000 malih poduzeća od 10 do 300 zaposlenih“, koja je trebala doprinijeti promjeni trenda da „velika ili mamut poduzeća“ zapošljavaju preko 70 posto zaposlenih. Programske nedoumice SSSH, praćene sve jačim pritiscima na radnička prava, kao i promjene u političkoj organizaciji Republike uvertira su u proces usitnjavanja sindikalne scene. Ovo usitnjavanje ne treba interpretirati jednoznačno jer je sindikalno polje bilo izloženo brojnim pritiscima.

Na valu demokratizacije društveno-političkih organizacija, pa tako i sindikata, osniva se niz malih samostalnih sindikata. Prvi među njima, osnovan već 1989., bio je Samostalni sindikat strojnog osoblja SR Hrvatske u Željezničkom transportnom poduzeću (ŽTP, sadašnji HŽ). To će biti i prvi registrirani sindikat u RH. U 1990. osnivaju se i Sindikat radnika

mjera savezne vlade započela je na proljeće 1990. godine. Godinu dana ranije, SIV i Udruženje crne metalurgije Jugoslavije su, u dogovoru sa Svjetskom bankom i Europskom zajednicom, od konzultantske firme British Steel Consultants Ltd. naručili studiju o razvoju jugoslavenske crne metalurgije. Prema studiji, osam od dvanaest jugoslavenskih željezara trebalo bi zatvoriti, a bez posla bi trebalo ostati 60.000 radnika. Otvorene bi trebale ostati željezare u Jesenicama, Sisku, Zenici i Smederevu, ali sa smanjenim brojem zaposlenih. Svjetska je banka uvjetovala financijsku pomoć saveznoj vladi dosljednom implementacijom zahtjeva iz ove studije. U izbornoj je godini stanje u ovoj industrijskoj grani bilo još teže zbog liberalizacije tržišta, tj. nekontroliranoga uvoza, posebno iz istočnoeuropskih zemalja. Metalci traže od SIV-a, ali i od općina, rasterećenje od doprinosa te očekuju da im savezna vlada osigura povoljne kredite u iznosu od 250 milijuna dolara. Dio tih sredstava bio bi utrošen za rješavanje viška radne snage (kroz dokup staža i odlazak u prijevremenu mirovinu). Budući da ni nakon dva kraća štrajka upozorenja u svim jugoslavenskim željezarama – koji su održani na proljeće i ljeto 1990. i u kojima je sudjelovalo preko 100.000 radnika – savezna vlada nije reagirala, metalci, suočeni s prijetnjom stečaja, najavljuju generalni štrajk.³

Iako nakon masovnih zajedničkih štrajkova upozorenja do jedinstvenoga generalnog štrajka metalaca na jugoslavenskoj razini neće doći, metalci štrajkuju po republikama sve do ljeta 1991., izražavajući pritom međusobnu solidarnost pismima podrške. Štrajkovi jednako pogađaju sve republike s metalurškom industrijom koja je u tome trenutku u kolapsu. U Sloveniji se uz generalni štrajk metalaca za jesen 1990. najavljuje i opći štrajk svih zaposlenih u republici, do čega ipak ne dolazi zbog popuštanja vlade i zaustavljanja stečajeva. U Bosni i Hercegovini jesen 1990. također je u znaku pobune metalaca: u vrijeme održavanja generalnoga štrajka njihovih hrvatskih kolega, republički sindikat metalaca BiH prijeti generalnim štrajkom zbog najava otkaza za 16.000 radnika u ovoj grani. Dok u

zeničkoj Željezari radnici plaću nisu primili već tri mjeseca, zbog kašnjenja plaća protestiraju i metalci u Novome Sadu. Svugdje su zahtjevi praktički identični: zaustavljanje stečajeva, rasterećenje poduzeća od doprinosa, četrdesetosatni radni tjedan, minimalna plaća od 600 DEM. (U BiH i Srbiji kulminacija nezadovoljstva metalčkih radnika uslijedit će kasnije, na proljeće i ljeto 1991. godine. U BiH je u vrijeme generalnoga štrajka održanoga početkom lipnja 1991. s radom stalo čak 130.000 metalaca.)⁴

U Hrvatskoj je generalni štrajk metalaca održan 5. prosinca 1990., a štrajk podrške radnika u tekstilnoj, kožarskoj i obućarskoj industriji dan kasnije. Oba je štrajka organizirao Savez samostalnih sindikata Hrvatske. Štrajkovima su se pridružili i radnici Borova. Kako je vidljivo iz gornjega opisa, revolt hrvatskih metalaca bio je dijelom šire radničke mobilizacije izazvane mjerama štednje i restrukturiranja jugoslavenske industrije, odnosno procesima ekonomske i društvene transformacije čiji su teret već godinama nerazmjerno podnosili radnici. U vrijeme izbijanja ovoga štrajka, u metalčkoj i brodograđevnoj industriji Hrvatske 168 poduzeća s preko 83.000 zaposlenih imalo je nepokrivene gubitke, u stečaju je bilo 35 poduzeća, a 172 ih je bilo nelikvidno. Otkaz je prijetio polovici zaposlenih u metalčkom sektoru. Štrajkaški su zahtjevi bili: da se stopa poreza i doprinosa vrati na razinu iz 1988. (tada je iznosila 30,83, a u trenutku štrajka 45,7 posto); da se osigura minimalni osobni dohodak od 600 DEM (jer dio radnika prima plaću manju od minimalne); da se stavi moratorij na stečajeve dok se ne riješi pitanje viška radnika te da se osigura četrdesetosatno radno vrijeme. U znak podrške metalcima, tekstilci najavljuju trosatni štrajk za 6. prosinca.⁵

Vlada i mediji pod njezinom kontrolom, a posebno Hrvatska televizija (HTV), čine sve da oslabe ovaj pokušaj okrupnjavanja radničkoga pokreta. Štrajk se neprestano naziva političkim, a organizatore optužuje da žele rušiti vladu. U kontekstu širih radničkih gibanja zanimljivo je spomenuti da iste optužbe protiv pobunjenih metalaca koriste i vlasti

privatnog sektora, kao i niz drugih malih sindikata poput Nezavisnog sindikata Brodosplita ili Sindikata radnika 3. Maja. Do jeseni 1990. postoji već preko dvadeset registriranih samostalnih sindikata, tri registrirane centrale i neformalna centrala Autonomni savez sindikata Krajine. Do kraja iste godine registrirat će se još jedna centrala, Hrvatska unija sindikata (HUS), koja će zajedno s HDZ-om odigrati važnu ulogu pri diskreditaciji generalnoga štrajka metalaca.

Usitnjavanje sindikata u Hrvatskoj bilo je rezultat kako demokratizacije sindikalnoga polja i bunta radnika spram staroga (Saveza sindikata Hrvatske), odnosno reformiranoga sindikata (Saveza samostalnih sindikata Hrvatske), tako i političkih pritisaka na sindikalne strukture. Novi su se sindikati osnivali jer su radnici bili nezadovoljni brzinom (tj. sporošću) promjena u S(S)SH i jer su htjeli iskušati nove, ponekad i radikalnije metode borbe. Primjerice, Sindikat strojovođa spadao je među takve, borbene sindikate koji su uvidjeli da rješenje neposrednih problema njihova članstva ne može čekati preslagivanje odnosa unutar SSH (u koji više ionako nisu imali povjerenja). Dio novoosnovanih sindikata u metodama borbe nije bio ništa radikalniji ni borbeniji od starih, ali je pokrenut zbog postojećega revolta spram starih/reformiranih sindikata. Za njih bismo mogli reći da su doprinijeli procesu političke demokratizacije sindikata: spuštaju odlučivanje na niže razine. Istovremeno, ovi sindikati vode usitnjavanju, a ne

grade aktivnu političku strategiju niti artikuliraju posebno radikalne zahtjeve. Treća struja koja se javlja odnosi se na nove režimske sindikate koji svoje utemeljenje vide u demokratizaciji sindikalnoga polja, ali utjelovljenje demokratizacije vide u HDZ-u. Riječ je o sindikalistima koji su podržani od strane HDZ-a na lokalnoj ili republičkoj razini i koji smatraju da je njihova dužnost podržati Vladu, posebno u procesu izgradnje državne samostalnosti (osiguravanjem socijalnoga mira, politički, organizacijski i sl.). Zato možemo reći da je proces usitnjavanja sindikalnoga polja višeznačan: karakterizira ga njegova istovremena demokratizacija, politizacija, radikalizacija i pasivizacija.⁶

u drugim jugoslavenskim republikama. U Sloveniji i BiH republičke vlade štrajkove metalaca nazivaju „političkim“ i „boljševičkim“. U Srbiji, netom prije generalnoga štrajka tamošnjih metalaca, Radio-televizija Beograd nazvat će radnike „rušilačkom snagom Srbije“. U Vojvodini, kada u veljači 1991. radnici 22 kikindska radna kolektiva zauzimaju republičku skupštinu, optužuje ih se za suradnju s HDZ-om. Ispada da su međurepubličke tenzije i napetosti među nacionalističkim strankama baš svim republičkim vlastima poslužile za obračun s radnicima u štrajku.⁷

Nakon što su se predstavnici SSSH-a požalili da predsjednik republičke Vlade Josip Manolić nije došao na pregovore koji su mogli spriječiti štrajk, Manolićeva se vlada oglašava priopćenjem u kojemu kaže da nije spremna pregovarati sa „samozvanim predstavnicima radnika“, već samo s Hrvatskom unijom sindikata (HUS), novom sindikalnom središnjicom koja je u ovome trenutku tek u osnivanju i koja će, pokazat će se, u ovome razdoblju biti vrlo bliska pozicijama HDZ-ove vlade. HUS će tako osuditi ovaj štrajk i za nevolje metalaca optužiti – „repove boljševizma“. Ipak, bez obzira na optužbe koje su sugerirale nelojalnost novoj vlasti, radilo se

o štrajku jasne socijalne motivacije. Razlozi za štrajk ove privredne grane, koja je činila praktički trećinu privrede Hrvatske, upućuju na to da metalci u ovome trenutku dijele sudbinu i borovskih radnika i jugoslavenskih radnika općenito: „mizerni osobni dohoci, stečajevi u kojima se nemilice dijele otkazi, nagomilani gubici, potpuno neizvjesna sutrašnjica“.⁸

Za vrijeme štrajka metalaca i tekstilaca radnici su bili izloženi optužbama i pritiscima ne samo od strane centralne države i bliskih joj sindikata, već (ovisno o lokalnim prilikama) i od strane općinskih vlasti te direktora poduzeća.

Od novih sindikalnih organizacija koje su se protivile štrajku metalaca, na pozicijama najbližima vlasti bili su oni koji će uskoro osnovati Hrvatsku uniju sindikata (HUS). Predsjednik Nezavisnog sindikata brodograđevnih radnika Splita, Jure Šundov, koji će nekoliko tjedana kasnije postati i v. d. predsjednik HUS-a, u priopćenju poslanom pet dana prije štrajka navodi argumentaciju koja će se učestalo ponavljati u vrijeme štrajka:

„Štrajk za koji se zalaže Vijeće Samostalnih sindikata [...] odjeven u gospodarsko-socijalno ruho, ide za destabilizacijom stanja u Republici Hrvatskoj i rušenjem legalno izabrane vlasti. On je jednostavno na liniji politike koja je u Hrvatskoj poražena na prvim demokratskim izborima, a

kroz štrajk pokušava povratiti izgubljene pozicije. Budimo iskreni, privredu Hrvatske, a metalce posebno, u sadašnje stanje upravo su dovele one snage koje se sad tako zdušno zalažu za štrajk, a kroz brigu za položaj radnika žele ostvariti svoje političke ambicije.“⁹

Slične izjave mogle su se čuti i od lokalnih sindikalista koji ne podržavaju štrajk, pa će iz Nezavisnog sindikata sinjske Dalmatinke poručiti kako „radnicima nema pravo manipulirati nitko, a pogotovo ne sindikat koji 45 godina nije bio na njihovoj strani“, a iz imotskoga Pionira kako „Vlada Hrvatske nije kriva za ovakvo stanje jer je ovakvo stanje naslijedila“. Vinkovački sindikat Demokratska zaštitna zajednica posloprimaca također osuđuje štrajk i poručuje da je posrijedi „zlouporaba nevolja posloprimaca“ koju predvodi „samoimenovano i od radnika otuđeno boljševičko rukovodstvo“ SSSH.¹⁰

U Brodosplitu, koji se nije priključio generalnom štrajku metalaca, Samostalni sindikat radnika Brodosplita (u sastavu SSSH) ipak je organizirao skup simbolične podrške štrajkaškim zahtjevima na kojemu se okupilo stotinjak radnika. Sa skupa su uputili i brzog podrške otpuštenim radnicima šest splitskih poduzeća (Jugovinila, Jugoplastike, Prvomajske-Dalstroja, Peristila, Graditelja i Kovinara), uz protivljenje svim mjerama kojima se radnicima oduzima pravo na rad. Drugi sindikat u poduzeću, Nezavisni sindikat Brodosplita (jedan od inicijatora HUS-a) istoga je dana, nesumnjivo kao reakciju na aktivnosti Samostalnog sindikata, organizirao više skupova na kojima je štrajk metalaca ocijenio opasnim i destabilizirajućim. Štrajkaške zahtjeve ne podržava ni Konfederacija nezavisnih sindikata, a aktivni su i štrajkolomci.¹¹

Ovakva kampanja protiv štrajka metalaca na svim razinama države i u poduzećima pokolebala je dio radnika, pa tako u nekim poduzećima radnici odbijaju štrajkati, u drugima zahtjeve sindikata podržavaju, ali se ne štrajka, a u trećima se štrajka samo sat ili dva.

U karlovačkoj Tvornici trikotaže i popluna Velebit štrajk podrške metalcima, koji su tekstilci diljem Hrvatske održali 6. prosinca 1990., nije se dogodio. Razlog za to bile su podjele među radnicima koje su

STEČAJ U BAGATU

Situacija u zadarskoj tvornici šivaćih strojeva Vlado Bagat može dočarati tipično radničko iskustvo ovoga vremena te govori o tome kako su hrvatski metalci, unatoč kritikama upućenim generalnom štrajku, itekako imali razloga za zabrinutost. Nakon proglašenja stečaja na ljeto 1990. dvije tisuće otpuštenih radnika Bagata preživljava zahvaljujući socijalnoj pomoći, dok tek manji dio uspijeva naći novo zaposlenje, poput grupice mladih radnika koji su se prijavili u redarstvenike. Drugi su otvorili privatni obrt, neki love ribu, prodaju knjige i kozmetiku, bave se grubim građevinskim radovima ili obrađuju svoje okućnice. Mali broj radnika koji je zadržan da bi poduzeće ispunilo ranije ugovorene obaveze sada rade na određeno, s opsegom posla koji su prije „obavljali dvojica“, te ih čeka „disciplina“ i „stroga provjera efikasnosti“. Otpuštene radnice i radnici govore o posljedicama gubitka posla: „često sam u depresiji i bojim se svega što nas još čeka“; „Postao sam kućanica. Izdržava me žena, školujem djecu, a živimo s roditeljima i njihovom socijalnom pomoći.“; „Jedva uspijem pronaći poneki posao od dva dana za koji dobijem ponižavajuću nadnicu.“ Radnik koji posao ne nalazi „jer je pravoslavac“ rezimirao ovako: „Sve je propalo, a mi smo Bagat gradili od svoje mladosti.“¹²

započele još u vrijeme izbora, kada je HDZ neuspješno pokušao smijeniti direktora poduzeća. U vrijeme štrajka metalaca i tekstilaca, radnici Hrvati u Velebitu odbili su štrajkati s objašnjenjem da „ne žele rušiti hrvatsku vladu“, dok su radnici Srbi štrajkom željeli podržati metalce, smatrajući da time vladu ne ruše. U Karlovcu se na gušenju generalnog štrajka metalaca angažirala i općinska vlast, u kojoj glavnu riječ vodi HDZ. U skladu s poslijebornim trendovima u Republici, tamošnja je općinska vlast već na ljeto 1990. donijela „Preporuku“ kojom se od poduzeća traži da organiziraju glasanje o povjerenju direktorima. U vrijeme štrajka metalaca ista je vlast naložila direktorima karlovačkih poduzeća da spriječe sudjelovanje radnika u štrajku. Uz to, HDZ je po tvorničkim pogonima organizirao sastanke članova i simpatizera te agitirao protiv štrajka, raspačavani su plakati s dezinformacijama da štrajka neće biti, a u Jugoturbininoj Tvornici dizel motora direktor je zahtijevao da se radnici koji planiraju štrajkati posebno potpišu, što je dovelo do toga da se ondje štrajk uopće ne održi.¹³ U sisačkoj Željezari, gdje se štrajk metalaca u trajanju od dva sata održao u jednoj smjeni, također dolazi do podjela među radnicima. I ondje, slično kao u opisanome slučaju u Velebitu, dobar dio radnika Hrvata ne želi prekidati rad s opravdanjem da bi se štrajkom rušilo novu vlast. Predsjednik sindikata Željezare Ž. Misirača stoga je izjavio da je prilikom štrajka metalaca „sindikata zadobio težak udarac, jer su se radnici podijelili za vrijeme štrajka, a te su podjele vidljive i sada“.¹⁴

Zanimljivo je da se, istovremeno s pojavom i širenjem novih podjela među radnicima, štrajku metalaca i tekstilaca pridružuju i radnici iz općina u kojoj je na vlasti SDS i koje su se izdvojile u novostvorenu, i od strane središnje republičke vlasti nepriznatu, Zajednicu općina Sjeverne Dalmacije i Like. U kninskoj Tvornici vijaka (TVIK), u vrijeme održavanja štrajka metalaca već traje štrajk koji je pokrenut zbog općenito loše situacije u poduzeću, tipične za jugoslavensku industriju u tome trenutku. (Neki od razloga za štrajk bili su: mogućnost stečaja, pitanje rješavanja viška od 1.500 radnika i vrlo loš materijalni položaj zaposlenih.) Sindikat TVIK-a odlučuje se pridružiti generalnom štrajku metalaca Hrvatske pa mu daje podršku.¹⁵

U Pamučnoj predionici u Glini, dakle u još jednoj općini koja je već krenula putem samoproglashene autonomije, tekstilne radnice pridružuju se podršci metalcima održavanjem jednosatnoga štrajka upozorenja. Sindikalni povjerenik u glinskoj Pamučnoj predionici tom je prilikom rekao i sljedeće:

„Nije nimalo racionalno niti fer, gospodo iz Vlade, izjaviti metalcima i nama da je naš štrajk isključivo političke prirode. Gospodo iz Vlade, zaboravljate da ste upravo najviše glasova na nedavnim izborima dobili od radnika tekstilaca, kožara i obučara, metalaca Hrvatske, koji su povjerovali vašim predizbornim obećanjima i nadali se da će im se poboljšati položaj u odnosu na ranije kada su tekstilci bili uvjerljivo na zadnjem mjestu rang liste isplaćenih plaća industrijskih radnika u Hrvatskoj. A isto tako je i danas. Ne samo da se položaj nije popravio, već je uveliko pogoršan, jer svi žive i rade u strahu, ne samo da neće dobiti plaću, već da će ostati bez posla, na ulici.“¹⁶

Iako se od 200.000 metalaca za štrajk izjasnilo njih 120.000, prema podacima Republičkoga odbora Sindikata metalaca Hrvatske na kraju je štrajkalo 62.862 radnika.¹⁷ Nema sumnje da je takav odaziv bio povezan s protuštrajkaškim djelovanjem republičkih i dijela općinskih vlasti, ali i dobroga dijela novih sindikalnih organizacija. (Dragutin Lesar, jedan od čelnih ljudi SSSH, nedugo nakon štrajka metalaca upozorava kako se metalcima dijele ispisnice iz Samostalnog sindikata pod prijjetnjom otkaza.)

Očigledno je da su se za osudu ili kritiku ovoga štrajka koristila dva bliska tipa argumentacije. S jedne se strane štrajk tumačilo kao politički napad na novu (HDZ-ovu) hrvatsku vladu, dok se s druge, njegove organizatore, SSSH, dakle reformiranu „socijalističku“ sindikalnu središnjicu, opisivalo ne samo kao neprijatelje iste te vlade, već i zastupnike zastarjelih i prevaziđenih načela i ideja. Pobuna dijela hrvatskih Srba koja traje za vrijeme štrajka metalaca, kao i agresivna politika Slobodana Miloševića, pritom su išle na ruku protivnicima štrajka, s obzirom na to da se radnike u štrajku – koji se sukobljavaju s Vladom oko pitanja budućnosti hrvatske industrije – moglo svrstati uz one koji su se u isto vrijeme, ali iz posve drugih razloga i motiva, pobunili protiv HDZ-ove vlade – nacionaliste organizirane kroz SDS. Zbog ovakvih političkih pritisaka radnička solidarnost slabi, a odluke o stupanju u štrajk ponegdje se počinju donositi na temelju etničke pripadnosti radnika, koja se pak automatski prevodi u političke termine, tj. u podršku ili oporbu republičkoj vladi. Unatoč tome, generalni štrajk metalaca odvijao se na teritoriju cijele Republike, pa i u onim općinama koje su već bile proglasile autonomiju. Uz to, podsjetimo kako si jugoslavenski metalci u štrajku šalju međurepubličke izjave podrške sve do ljeta 1991. godine.

Kako navedeni primjeri pokazuju, ovu kompleksnu situaciju obilježava i nastavak organiziranja radničke borbe i proces njezina rastakanja kroz uspostavljanje novih, etničkih ili nacionalnih podjela među radništvom. Budući da ukazuju na općenitu

SOCIJALISTIČKI MASTODONTI I FARME PUŽEVA

Gotovo istovremeno s održavanjem generalnog štrajka metalaca, šest mjeseci nakon dolaska na vlast, republička Vlada objavljuje svoju socijalnu politiku kao dio nove strategije razvoja Hrvatske. (Početkom studenog Vlada još uvijek nema ekonomski program.) Zanimljivo je da su prve informacije o duغو očekivanom vladinom socijalnom programu objavljene na televiziji upravo na dan štrajka, a nekoliko dana prije službenoga predstavljanja programa u Saboru. U trenutku vala stečajeva i rasta nezaposlenosti, važan dio socijalnoga programa predstavlja problem rješavanja viška radne snage. Međutim, rješenja koja Vlada nudi zvuče prilično deklarativno. Mjere ponovnoga zapošljavanja ili tek socijalnoga zbrinjavanja novonezaposlenih tako bi uključivale: samozapošljavanje, ranije umirovljenje, prekvalifikacije, izmjenu oporezivanja domaćinstava, prekovremeni dopunski rad, itd. Ali, poseban naglasak stavlja se na „poduzetništvo“: nezaposleni bi trebali sami, na temelju vlastitih ideja, pronaći posao i osigurati si egzistenciju. Da bi se potaklo „poduzetništvo“, Vlada planira osnivanje bankovno-razvojne institucije „Hrvatski radiša“ koja bi pod povoljnim uvjetima financirala otvaranje malih poduzeća s najviše do 50 zaposlenih. Naime, dio vladina razvojnoga plana bio je da se temeljito izmjeni

struktura privrede i da se ugase „socijalistički mastodonti“, uključujući kombinat. Kako pišu sindikalne novine, vladina su predviđanja „da bismo za dvije, tri godine imali veliki lanac malih poduzeća koja bi pružala razne usluge, proizvodila sezonsku odjeću i obuću, suvenire te još koješta. U sklopu projekta ‘3000x50’, otvarali bi se i mali hoteli, porodični pansioni, farme puževa, goveda i sl.“ Na ovaj način Vlada planira u jednoj godini zaposliti 50.000 ljudi, a za ostale, „koji nemaju uvjete za dokup staža, ili hrabrosti za samozapošljavanje i vlastiti biznis“ predviđaju se prekvalifikacije i doobrazovanje, ne bi li se prilagodili tržištu radne snage.¹⁸

dinamiku radničke borbe u Hrvatskoj nakon više-stranačkih izbora, ove primjere valja imati na umu i kada govorimo o drugim pojedinačnim događajima iz toga vremena, poput Junškoga štrajka u Borovu na ljeto 1990. godine. I ondje, u konkretnosti i specifičnosti jedne lokalne zgrade, na djelu vidimo dio istoga sukoba koji se na širem planu događa u Hrvatskoj, Jugoslaviji te koji, uzmemo li u obzir globalni kontekst na koji smo se osvrnuli u poglavlju o 1980-ima, korespondira s tadašnjim radničkim gibanjima u zemljama pogođenim dužničkom krizom diljem svijeta.

BOROVO: NESIGURNOST, STRANAČKI SUKOBI I ORUŽJE

U vrijeme kada se borovska Strojara pridružuje generalnom štrajku metalaca, a tekstilci, obučarci i gumarci štrajku podrške dan kasnije, situacija u bivšemu kombinatu čini se nikad težom i neizvjesnijom. Kraj 1990. u Borovu obilježavaju masovna čekanja koja će se u 1991. samo nastaviti. Od 19. studenog 1990. na čekanju su TKO i Gumena obuća, Poly, Autogume, GTR – od 15.000 radnika

koji na čekanje odlaze u studenom mnogi neće početi raditi prije siječnja ili još kasnije. Ni početak 1991. nije slutio na bolje. Nakon masovnih zastoja krajem 1990., u 1991. su više tjedana u zastoju bile Autogume, Valjara, Gumena obuća i Poly, dok su dulje od jednog mjeseca u zastoju dijelovi Auto guma (radijalke) i dijelovi GTR-a (klinasto remenje). Kod zastoja nekih od poduzeća na čekanje je istovremeno išlo po tisuću ili više tisuća radnika. Osim toga, treba imati na umu kako je u ovome razdoblju kašnjenje plaća redovita pojava.¹⁹

Situacija ovako dugotrajnih i masovnih čekanja predstavljala je novost za radnike Borova. U borovskome Tjedniku ne nedostaje osvrt i komentara na novonastalo stanje. Tipičnu primjedbu nalazimo u članku koji opisuje život radnika pod reformskim mjerama: „Radno mjesto u Tvornici većini ostaje svetinja i jedini oslonac. Zato šutljivo i prelazimo preko kašnjenja plaća, potiskujemo revolt i polako savijamo pod teretom neminovnosti.“ Kako vrijeme odmiče, a svakodnevni život Borovčana postaje sve teži, komentari u Tjedniku postaju sve zajedljiviji. Tako u rubrici „Biseri“ s kraja 1990. čitamo: „Do sada je omiljeni sport Borovčana bilo preskakanje obroka. Odnedavna, uvedena je nova disciplina – preskakanje plaće. Očekuje se i dalje usavršavanje u ovoj disciplini – preskakanje po dvije plaće odjednom.“²⁰

U razdoblju nakon izbora, u općini Vukovar zahuktava se sukob između HDZ-a i isprva SKH-SDP, a zatim SDS-a, stranke koja je u ovoj općini osnovana nakon izbora i u koju će prijeći dio lokalnih članova SKH srpske nacionalnosti.

Istovremeno, raskol u SKH zabrinjava mnoge, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost, koji ne vide rješenje za probleme u kojima se društvo nalazi u nacionalističkim političkim opcijama. Tako *Vukovarske novine* početkom listopada 1990. objavljuju kritički osvrt na novu hrvatsku vlast čija se demokratičnost dovodi u pitanje, između ostalog, i zbog promjena naziva ulica i brisanja tragova žrtava fašizma, ali i na slabu ljevicu na političkoj sceni, pri čemu se misli na reformirani SKH. Riječima „Iz jednoumlja u bezumlje“, autor lakonski opisuje suvremenu situaciju, pa nastavlja:

„Slobodarski, radnički Vukovar, koji je i sam imao i brojne žrtve fašizma ne diže svoj glas, naša [općinska] vladajuća ljevica bori se sama sa sobom. Oni koji su trebali da je vode i usmjeravaju bave se biznisom i daju ostavke, sada je vode privremeno na određeno vrijeme, ne pitaju i ne okupljaju članstvo i građane koji su joj dali svoj glas.“²¹

Za razliku od (bivših) komunista, i HDZ i SDS tijekom 1990., ali i kasnije, nastoje izgraditi svoje političke pozicije ne samo na recikliranim nacionalnim mitovima iz prošlosti, već i na realnim teškoćama s kojima stanovnici vukovarske općine žive. Međutim, nacionalne stranke ove teškoće objašnjavaju kroz prizmu nacionalne ili etničke pripadnosti. Recimo, kada predsjednik vukovarske općine Slavko Dokmanović krajem srpnja 1990. odlazi na Prvi srpski sabor u Srb – što izaziva nezadovoljstvo ne samo u vukovarskom HDZ-u već i Dokmanovićevoj matičnoj stranci, SKH-SDP – najagilniji vukovarski hadezeovac Tomislav Merčep koristi priliku da poveže katastrofalnu ekonomsku situaciju u općini s njezinom interpretacijom u nacionalnom ključu. Osim što navodi kako je Dokmanović u Srb „putovao općinskim mercedesom“ i nosio Vupikove „poklone“, Merčep govori kako, dok „u SUP-u [policiji], Sudu, Bolnici, u većim radnim organizacijama većinu čelnika čine Srbi“, „većinskog hrvatskog naroda je većina jedino na Zavodu za zapošljavanje“.²² U rujnu iste godine u općini Vukovar službeno je evidentirano 5.000 nezaposlenih, a situacija je posebno napeta zbog stanja u Borovu, kao i zbog najava štrajka prosvjetara. Nekoliko mjeseci kasnije,

NOVI OKVIRI ZA STARE PROBLEME

Nepobitno je da je HDZ, kroz različite strategije, 1990. uspio uza sebe vezati dijelove gotovo svih društvenih slojeva u Hrvatskoj, pa i dio radnika. Organizacija stranke (ili pokreta), koja je uz to bila obilato financirana, u tome je svakako odigrala presudnu ulogu. (Susan Woodward u knjizi *Balkan Tragedy* navodi kako je 1990. HDZ raspolagao s preko osam milijuna dolara prikupljenih od hrvatske dijaspore.²³) No, za nas je zanimljivo promotriti i javne nastupe HDZ-a jer govore o jednome od načina (onom retoričkom i terenskom) na kojima je počivala izgradnja HDZ-ove antisistemske pozicije, koja je mogla biti privlačna biračima razočaranim u trenutačno stanje u društvu. Važnu retoričku strategiju HDZ-a predstavljalo je povezivanje klasnih i nacionalnih elemenata, pa i prevođenje klasne problematike u nacionalne ili etničke termine. Općenito, kada poteže pitanje lošega ekonomskog stanja u zemlji i srozanoga životnog standarda građana, HDZ u predizbornim skupovima krivicu svaljuje na „komunističke“ političke i ekonomske elite (ova politička se u Jugoslaviji nazivala i „birokracijom“). Na prvome saboru HDZ-a, dok pozivaju na međunacionalni mir, iz stranke naglašavaju kako podržavaju ravnopravnost naroda, no neće dozvoliti da Srbi i dalje natproporcionalno zauzimaju bitne funkcije u republici. (Na tezu o sustavnoj privilegiranosti Srba u Hrvatskoj osvrnuli smo se u

prethodnome poglavlju; vidi okvir *Borovski direktori i „njima slični“*) Ovu retoriku, koja krivce za krizu pronalazi u vladajućim slojevima društva, koji mogu ili ne moraju biti dodatno kvalificirani kao Srbi, HDZ razvija i na lokalnim skupovima. Na primjer, na osnivačkome skupu HDZ-a u općini Glina predstavnik stranke (koji dolazi iz Zagreba) okupljenima govori protiv „moćnika iz pasivnih krajeva koji su otišli u vile u Zagreb ili u Beograd“ i obećava „pomoć za nerazvijene“, i to putem privatnoga poduzetništva. Prisjetimo se da je jedan od vođa Junskooga štrajka u Borovu radnicima govorio da „nije važno tko gore sjedi, nego je važno tko kako radi“, i kako treba „da budemo svi složni, da se ne dijelimo po naciji i nacionalnosti, mi smo svi radnici Borova“. Slična linija razdvajanja između elite i naroda provlači se i kroz napad petrinjskooga HDZ-a na generalnoga direktora Gavrilovića Mikelića:

„Mikelić i njegovi poslušnici moraju shvatiti da Petrinjci traže da polože račune o svojem djelovanju u Petrinji, da nam objasne kako su i zašto ljudima otimane šume, bašte, voćnjaci, njive da bi na obroncima Zrinske gore napravili velebne vile. Da li Mikelić želi da i dalje sačuva status moćnika, da sačuva privilegije i položaj koji ima ili želi dokazati da je radio u ‘interesu’ Petrinje i Petrinjaca i za njihovu ‘dobrobit’? [...] Kako može govoriti o svojim ‘zaslugama’ u razvoju Gavrilovića kada radnici u tom kolektivu primaju bijedne plaće i kada je on na račun radnika i njihove bijede gradio osobnu karijeru?“

kada su pripreme za pretvorbu i privatizaciju već u tijeku, SDS-ov Goran Hadžić na jednom će se stranačkom skupu dotaknuti upravo privatizacije Borova i, slično kao i Merčep, ovo pitanje formulirati kao problem etničke ili nacionalne pripadnosti: „Ne smije se dozvoliti da u pretvaranju društvenog vlasništva u privatno glavni akcioneri budu Hrvati, kako se nagovještava, jer su Srbi i ostali gradili Kombinat i u njega ulagali i ulažu svoj rad.“²⁴

Dok radnička muka tako služi kao municija za stranačke bitke, naoružavanje civila i noćne straže u selima oko Vukovara na jesen 1990. doprinosi stvaranju atmosfere straha i nesigurnosti. Država reagira osnaživanjem represivnoga aparata koji, čini se, pruža rijetku priliku za zapošljavanje. Snage MUP-a u Vukovaru i Vinkovcima pojačavaju se novim ljudstvom koje pristiže ravno s obuke. Među novopridošlim policajcima uglavnom su nezaposleni raznih struka, od inženjera i pravnika pa do onih sa završenom osnovnom školom. Policija izvještava javnost da zaprima velik broj molbi za nošenje oružja te potvrđuje da su noćne straže i u većinski srpskim i hrvatskim selima oko Vukovara ipak „uglavnom“ nenaoružane. Sve prisutnije oružje spominje se i u raspravama o teškome stanju u Borovu. Na sjednici radničkoga savjeta s kraja studenog 1990. generalni je direktor Egić teškoće u Kombinateu pokušao ilustrirati komentarom da „ljudi danas kupuju oružje, prije nego obuču“. Na ovo je reagirao delegat iz Energane upozorivši: „tko to danas može da radije kupuje pištolj umjesto obuće, kad košta najmanje 1000 maraka?“²⁵

RESTRUKTURIRANJEM DO STEČAJA

Iako su s pojačavanjem stranačkih aktivnosti, a zatim s naoružavanjem i pojavom paravojnoga djelovanja u vukovarskoj općini, teme koje su već godinama dominirale radničkom svakodnevicom silom prilika počele padati u drugi plan, one su nesumnjivo predstavljale goruća pitanja perioda kojim se bavimo. Početkom 1991., kada republička Vlada u Sabor upućuje prijedlog Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća, među člancima o nelikvidnosti, štrajkovima, poskupljenjima i

viškovima radnika, borovske novine objavljuju satirične tekstove o obitelji Krzić. U njima glava obitelji Gladoje muku muči s uzdržavanjem žene Inlacije, sina Stečajka i kćeri Reforme. Imena članova obitelji Krzić, kao i naslovi članaka – „Nova godina na bonove“, „Kad nema plaće“ – redom predstavljaju ključne riječi i probleme trenutka u kojem se Borovo, pod budnim okom Svjetske banke, upušta u proces restrukturiranja.²⁶

Krajem 1990. i početkom 1991. u Kombinat se radi na transformaciji društvenoga vlasništva, što je jedan od uvjeta za dobivanje kredita od Svjetske banke. Naime, Kombinat je nakon posjeta stručnjaka ove međunarodne institucije ušao na listu potencijalnih kandidata za zajam, ali je uvjet za to bio restrukturiranje u skladu s tržišnim principima. Program restrukturiranja za Borovo je radila londonska kuća Coopers & Lybrand Deloitte (koja je taj posao procijenila na 500.000 američkih dolara).²⁷ Restrukturiranje je uključivalo prvenstveno rješavanje viška radne snage (otkaze za veliki broj radnika) i promjenu vlasničkih odnosa (ukidanje društvenoga i uvođenje privatnoga vlasništva). Naravno, s obzirom na prirodu društvenoga vlasništva, tj. činjenicu da su sami radnici bili vlasnici poduzeća u kojemu su radili, ova su dva pitanja bila usko povezana. To je problem rješavanja „viška radne snage“ činilo još složenijim. Uz to, kako smo već spomenuli, u situaciji rastućih međunacionalnih tenzija sačinili popis radnika koji će dobiti otkaz predstavljalo je zadatak koji su sve odgovorne instance, od sindikata do direktora i radničkoga savjeta, nastojale izbjeći ili barem odgoditi.

Kompleksnost pitanja vlasništva i viška radnika dobro oslikava sjednica radničkoga savjeta borovskoga GTR-a iz siječnja 1991. godine. U ovome je poduzeću odgovornost za određivanje viška prebačeno na rukovodstvo i RS. U GTR-u je 700 radnika proglašeno suvišnima i radnički savjet treba odlučiti o tome na koji ih se način riješiti. Tri su opcije: stečaj (radnici odlaze na biro za zapošljavanje i brigu o njima preuzima država); evidentiranje viška radnika bez stečaja (gdje oni odlaze na biro,

Predizborni napadi lokalnoga HDZ-a na direktora karlovačke tekstilne tvornice Velebit sveli su se na optužbe da su on i drugi ondje zaposleni Srbi krivi za loše stanje u poduzeću (koje je u lošem stanju bilo iz istih razloga kao i sva jugoslavenska industrija u to vrijeme).

U ovim primjerima, osim povezivanja nacionalističke politike s klasnom retorikom, vidljivo je i

HDZ-ovo povezivanje realno loše ekonomske situacije radništva u Hrvatskoj s jednim oblikom njezine interpretacije. Za loše stanje privrede i društva sada se optužuje „komunističke“ elite, a zatim i „direktore Srbe“.

Nije upitno da su pojave poput ekonomske nejednakosti ili političkoga karijerizma i korupcije (kao i drugih problema na dnevnome redu u SFRJ 1990.) bile stvarne. Ono što treba primijetiti je da se za njih sada nudi u najbolju ruku vrlo ograničen, personaliziran i, nazovimo ga tako, *etničiziran* okvir razumijevanja. (U smislu da se sada etnička pripadnost razumije kao presudna odrednica društvenoga djelovanja.) Za teško stanje u kojemu se jugoslavenska privreda nalazila 1990. zapravo nisu bili odgovorni pojedini direktori (a svakako ne „Srbi“ općenito), već u prvome redu dugogodišnja kriza, mjere kreditne restrikcije, štednje i šok terapije koje su pokosile industriju. Ali, ovaj političko-ekonomski kontekst sada se briše, a umjesto njega se nudi pojednostavljeno tumačenje kojim se krivnja svaljuje na pojedince te

tako priprema teren za političke obračune, odnosno smjene privrednih rukovodstava. Sustavnija analiza sličnih primjera pomogla bi razraditi pretpostavku da su, u situaciji u kojoj je negdašnja „avangarda radničke klase“ od iste te klase digla ruke, političke opcije koje su svoje pozicije gradile na opoziciji prema svemu „komunističkom“ na izborima mogle privući protestne glasove, bez obzira na svoje – u predizborno vrijeme ionako više folklorne nego političke – nacionalističke ekscese. Ovo se ne odnosi samo na HDZ, već i na njegov srpski parnjak po antikomunizmu, SDS.²⁸

ali im naknadu za nezaposlene isplaćuje poduzeće); i ostanak svih radnika (koji se onda smjenjuju na čekanjima za vrijeme kojih primaju 60 posto plaće, ovisno o situaciji u proizvodnji). Iako se direktor H. Burić zalaže za stečaj, radnički savjet glasa za drugu opciju. Jedan od delegata upozorio je da bi se lako moglo dogoditi da radnici koji su stvarali društveno vlasništvo u procesu restrukturiranja ostanu bez ičega: „Ukoliko poduzeće postane državno ili se proda nekome, kome ide novac? Radnicima na birou, državi ili nekom trećem? Ovo govorim radi zaštite interesa ljudi sa kojima radim“, rekao je. Odbijanjem (ili odgađanjem) stečaja radnički savjet pokušava balansirati između brige za poduzeće i brige za radnike. Naime, kada poduzeće ide u stečaj svi radnici automatski („privremeno“) dobivaju otkaz te se vraćaju u manjem broju nakon procjene i poziva stečajnoga upravitelja. No, zbog strukturnih pritisaka – internih dugovanja koje vode blokadi računa i neumoljive stečajne legislative – ovo odgađanje predstavlja tek odgodu neizbježnoga.

Naposljetku, poslovno rukovodstvo kombinata početkom veljače 1991. procjenjuje ukupni višak radnika na 5.600 te u više navrata traži od republičke vlade pomoć pri njihovome zbrinjavanju kako bi se spriječili mogući socijalni nemiri. Borovski direktori odlaze u Izvršno vijeće Sabora (tj. u Vladu) kod Josipa Manolića gdje traže dugoročni kredit, pomoć kod zbrinjavanja viškova radnika i kratkoročni kredit za isplatu osobnih dohodaka. Borovo predlaže rješavanje viška kroz: otkup radnoga staža, naknadu za svojevoljan odlazak iz kombinata (u obliku otpremnine od 24 prosječne plaće); a za preostale, koji idu na biro za zapošljavanje, plaćanje dvije godine čekanja. Kako očekivana pomoć od Vlade ne stiže, stečaj se čini kao jedino rješenje. Generalni direktor zaključuje: „zakonska regulativa nije riješena, recimo kod zapošljavanja, jer se viška radnika možemo oslobađati jedino kroz stečaj“.

Ovoga se scenarija najviše boje radnici, i to s pravom: u situaciji potpune neizvjesnosti – oko plaća, posla, radnoga mjesta – jedino je izvjesno da u slučaju stečaja svi odlaze na burzu, da bi se zatim neki od njih, ovisno o odluci stečajnoga upravitelja, vratili na posao. Iz pozicije poslovnoga rukovodstva, stečaj predstavlja najmanje loše rješenje jer njegove posljedice ne mora snositi poduzeće: one financijske, u vidu naknade za nezaposlene, preuzima država, a socijalne, u vidu eventualnih nemira nezaposlenih radnika, opet najvjerojatnije država. Iz pozicije države, stečaj može predstavljati način skidanja odgovornosti za novonastalu nezaposlenost: naime, višak radnika pojavljuje se kao usputna, popratna pojava bezličnoga ekonomskog procesa, odnosno zakonski (od strane države) reguliranoga tržišnog odnosa.

Iako se kroz izjave radnika i dalje provlače stare podjele na „zemljaše“ (koji imaju dodatne izvore prihoda pa mogu lakše podnijeti gubitak posla) i „čiste proletere“ (koji bi trebali imati prioritet pri zapošljavanju), na pogon i režiju, ili na proizvodnju i inženjere, u predstečajnome razdoblju baš svi osjećaju sve teži teret krize. I u ovim ekstremnim uvjetima kod radnika ostaje naglašena socijalna osjetljivost, pa često nailazimo na izjave koje sugeriraju da treba paziti da otkaz ne dobiju oni koji nemaju drugih prihoda: „neka na ulicu ne idu oni kojima Borovo život znači“. Zanimljivo je da Tjednik bilježi i kako su „fakultetski obrazovani ljudi, posebno oni koji se nalaze van neposrednog proizvodnog procesa [...] u pravom kaosu“. Kao i ostali radnici Borova, ni za njih nema posla, a plaće kasne mjesecima. Međutim, dok se još do nedavno smatralo da oni mogu relativno lako pokrenuti privatni biznis, sada se kao problem pojavljuje – nedostatak početnoga kapitala.²⁹

Uz ove dugogodišnje probleme, nesigurnosti u Vukovaru i okolici sada pridonose sve dramatičnije posljedice zahuktalih sukoba nacionalističkih političkih snaga. Početkom ožujka 1991., u vrijeme kada u Borovu kreću stečajevi, oko tri tisuće žena i djece iz sela sa srpskom većinom evakuiraju se s vukovarskoga područja u Vojvodinu i Srbiju. Gradonačelnik Dokmanović raspituje se po mjesnim zajednicama o čemu se radi i od policije dobiva uvjerenja da razloga za odlazak iz općine nema. Na sjednici od 9. ožujka 1991. općinske vlasti objavljuju apel da se djeca vrate u obitelji i škole te da se spriječi širenje dezinformacija koje među ljudima stvaraju strah. U isto vrijeme, u Vukovaru se najavljuje isključivanje grijanja zbog nagomilanih dugova građana, a kasni i naplata stanarina, što vodi daljnjemu srozavanju komunalnih usluga.³⁰

U takvoj situaciji 11. ožujka 1991. sva borovska poduzeća pozvana su na ročište pred Okružni privredni sud u Osijeku radi pokretanja stečajnoga postupka. Također, Kombinat uje naloženo da do početka travnja sačini popise viška zaposlenih i prijedloge za njihovo zbrinjavanje. Kako je već spomenuto, u Kombinat u se procjenjuje da prekobrojnih ima nešto više od pet i pol tisuća. Sud odlučuje da tri borovska poduzeća idu u stečaj: GTR, Strojara i Poly. To znači i automatski prestanak radnoga odnosa za 4.900 radnika – za Borovčane još jedno novo i dramatično iskustvo. Iako se očekuje da će se dvije trećine radnika kasnije vratiti na posao, taj će broj na kraju ipak biti manji. Osim toga, radnici će se u tvornicama u stečaju naći u bitno izmijenjenim, za njih mnogo nepovoljnijim radnim uvjetima. U skladu s novim vremenima, promijenit će se i njihovo iskustvo rada: karakterizirat će ga smanjena prava, zahtjev za maksimalnim povećanjem produktivnosti, postrožena disciplina i nesigurnost oko očuvanja radnoga mjesta.³¹

O ovakvoj transformaciji rada jasno govori stanje koje zatičemo u borovskim poduzećima u stečaju. U situaciji relativne neinformiranosti i potpune neizvjesnosti koju pogoršava atmosfera opće nesigurnosti u Vukovaru i okolici, ovdje su se radnici Borova našli pod totalnom vlašću stečajnih upravitelja. Upravo oni odlučuju o tome tko će se vratiti u radionice nakon

proglašenja stečaja. Međutim, mnoga su pitanja i dalje otvorena: Kako će stečajni upravitelj odlučivati tko je dobar radnik? Koliko će se ljudi vratiti na posao? Što će biti s isturenim pogonima?³²

Nedoumica međutim nema oko toga da su se stvari na radnome mjestu duboko promijenile. Stečajni upravitelj Polyja za Tjednik izjavljuje da stečaj nije „bauk, već prava prilika da se bez birokratskih stega i radnici i rukovodioci posvete poslu“. Smatra da je radnicima bilo „dosta samoupravljanja, njihovih prava, bolovanja i lažne solidarnosti. Oni žele posao, nekoga tko će im dati naređenje i platu.“ Po povratku u pogone nakon proglašenja stečaja, radnici Polyja nailaze na pojačanu disciplinu, zahtjeve za „samoodgovornošću“, kao i „rigoroznija mjerila u vrednovanju rada“. Iako se tvrdi da će ovo imati pozitivan utjecaj na „radnike čija je kreativnost bila potiskivana“, četrnaest radnika uskoro dobiva otkaz jer nisu ispunili obaveze ili su bili „nezainteresirani“. Naime, u Borovu je početkom godine donesen novi „Pravilnik o disciplinskoj i materijalnoj odgovornosti radnika“ koji dotadašnjih pet disciplinskih mjera svodi na tri rigoroznije (javnu opomenu, novčanu kaznu i prestanak radnoga odnosa). U duhu novoga vremena, pravilnik nije prethodno dan na uvid radničkom savjetu, nego se jednostavno počeo provoditi na temelju zakona. O pojačanome pritisku na radnike u uvjetima stečajnoga izvanrednog stanja saznajemo i iz opisa situacije u Strojari. Nakon povratka dijela radnika na posao, Tvornica strojeva povećava produktivnost čak osam puta. Ovo je postignuto po cijenu žestokoga intenziviranja rada, ili, kako ga Tjednik opisuje, „zapadnjačkog proizvodnog ritma“. Novi tempo na koji radnici nisu naviknuti podrazumijeva pola sata pauze za ručak i dvije kave, „ali uz stroj“. Također, utorkom se radi dva sata duže, jer se ne radi subotom. Svejedno, i dalje se radi za minimalac. Tvornički list zaključuje: „Opstat će uporni i oni koji vole svoj posao. Dotad, strpljenje i samoodricanje, maksimalan angažman...“ I uz postrožene disciplinske mjere (npr. za rad u fušu), „izdržati se mora, jer izgubi li se radno mjesto nema ni socijalne pomoći, a izostaje i preporuka u traženju novog zaposlenja“.

Ovakav je razvoj događaja bio sasvim u skladu s programom restrukturiranja koji, osim povećanja produktivnosti rada i eliminiranja viška radnika, jasno ističe da će oni koji ostanu na poslu biti podvrgnuti novoj organizaciji rada, s naglaskom na „autoritet, odgovornost i poticaj“. Drugim riječima, sada manje radnika mora raditi više u uvjetima postrožene discipline, srezanih prava i veće nesigurnosti.³³

RAT ILI ŠTRAJK?

Dok su radnici Borova na radnome mjestu podvrgnuti volji stečajnih upravitelja, a izvan njega, uz višegodišnju izloženost egzistencijalnoj nesigurnosti, uhvaćeni u sve otvorenije nasilne sukobe, u Jugoslaviji radničke pobune ne posustaju.

Na početku 1991. preko šest tisuća jugoslavenskih poduzeća s više od dva milijuna zaposlenih nije u stanju podmirivati svoje financijske obaveze.

U veljači, u situaciji ekonomske katastrofe u toj republici, i metalci Srbije najavljuju generalni štrajk. Ovaj se prosvjed događa u trenutku kada se situacija oko pobune dijela hrvatskih Srba zaoštrava, dok vlast u Srbiji i mediji pod njezinom kontrolom zdušno rade na eskaliranju postojećih tenzija. Tjednik *Danas* zato piše o „trci između građanskog rata i generalnog štrajka“ u zemlji, ističući kako vlasti u Srbiji potpiruju međurepublički, odnosno međunacionalni sukob u Hrvatskoj sa svrhom smirivanja socijalnih napetosti kod kuće. Međutim, na prosvjedu više tisuća radnika Teleoptike, Zmaja, Ikarusa, TIZ-a, Geomašine i 29. januara koji se u to vrijeme odigrao u Beogradu, izostaje optuživačko prozivanje Hrvata kao „ustaša“ ili zazivanje Slobodana Miloševića kao „nacionalnog izbavitelja“. Naprotiv, protest ima jasnu socijalnu notu, a radnički se zahtjevi tiču isplate zaostalih plaća, smanjenja doprinosa iz privrede i zamrzavanja cijena. Čini se, dakle, da su radnici u Srbiji zaokupljeni istim problemima kao i oni u Hrvatskoj. Kada se pobunjeni metalci, tekstilci, kožarci i obučarci Srbije budu okupili u Domu Sindikata u travnju 1991., stići će im pisma podrške iz Slovenije, Makedonije, Crne Gore, ali i iz Hrvatske. Telegram koji je tom prilikom stigao iz Republičkoga odbora Sindikata metalaca Hrvatske glasio je: „Naši problemi su isti. Vaš uspjeh smatraćemo svojim!“ Radnički nemiri zahvaćaju i različite djelatnosti i različite republike: u Beogradu prosvjeduju taksisti, na tamošnjemu Univerzitetu najavljuje se štrajk zbog malih plaća, a u Jugoslavenskom aerotransportu (JAT) radnici se sukobljavaju s generalnim direktorom, nakon čega je u poduzeće uvedena prinudna uprava. Istovremeno, štrajkovi traju u 65 srednjih škola u Sloveniji i 52 škole u Vojvodini. Već ovi fragmenti sugeriraju da na proljeće 1991. radnički bunt ne jenjava.³⁴

Ali, kako borovski primjer pokazuje, radnički se otpor u 1991. godini odvija u sve težim i složenijim okolnostima. U Hrvatskoj, uz podjele među radnicima i masovna otpuštanja uzrokovana stečajevima, radničku borbu sada dovodi u pitanje sve intenzivnije ispreplitanje s paralelnim, stranački organiziranim borbama za preuzimanje kontrole nad ključnim državnim i društvenim strukturama: općinama, poduzećima, vojskom, policijom, sindikatima,... S dolaskom 1991. ova se borba zaoštrava: formalne i neformalne strukture vlasti pribjegavaju različitim oblicima represije, uključujući i nasilje, u pokušaju za osvajanjem ili zadržavanjem pozicija moći. O tome kako podjele, državna represija, stečajevi i izbijanje otvorenog nasilja zahvaćaju radničke štrajkove govore primjeri koji slijede.

U karlovačkome Velebitu, gdje su etničke podjele spriječile radnike da se priključe štrajku podrške metalcima za vrijeme njihova generalnoga štrajka, početkom 1991. rad je obustavljen zbog višemjesečnoga kašnjenja plaća i približavanja stečaja. Štrajk je jednonacionalan: većina Hrvata ne radi, a ostali bi radili, ali ne mogu zbog isključenih proizvodnih linija. Na otvorenoj sjednici radničkoga savjeta na kojoj će direktor poduzeća podnijeti ostavku i tako udovoljiti zahtjevu štrajkaškoga odbora, između radnika, „koji su, onako zbijeni u sali društvene prehrane sličili jedan drugome k'o jaje jajetu“,

dolazi do otvorenih nacionalnih podjela, ali se čuju i pozivi na jedinstvo. Tekstilne radnice govore: „Zar ćemo nasjesti ovakvim podvalama i ovakvim dezinformacijama kojima nas dijele naši najveći neradnici, a već sutra ćemo biti jednako gladni: i Hrvati, i Srbi, i Muslimani!“ „Svi mi živimo od ovih proizvodnih traka. One se mogu zaustaviti samo kad se o tome svi zajedno dogovorimo, a nikako kad se to prohtije grupi Srba ili grupi Hrvata!“ Novinar sindikalnoga lista koji izvještava o protestu zaključuje: „što radnici budu nesložniji, bit će slabiji, a njihovi ‘dušebrižnici’ jači, sigurniji i bogatiji!“³⁵

Kada karlovačka tvornica obuće Josip Kraš, u kojoj se više-manje neprekinuto štrajka od jeseni 1990., bude pred ljeto 1991. odlazila u stečaj, bit će to prilika za daljnje podjele i uplitanje nacionalističkih stranačkih politika u radničke borbe. U Kraševu pogonu u Krnjaku, za vrijeme održavanja informativnoga zbora radnika o stečaju, došlo je do nereda. Prema pisanju *Karlovačkog tjednika*, neredu su izazvali mještani Krnjaka, a ponajviše oni koji uopće ne rade u Krašu. Tom je prilikom na tvornicu postavljena srpska zastava, izvikivane su parole „Ovo je Srbija!“ i „Sami ćemo riješiti sudbinu tvornice“. Pobunjenici su otjerali službene portire i na ulaz pogona postavili svoje ljude.³⁶

U Glini, odluka SDS-ove općinske skupštine o pripajanju SAO Krajini navodi direktora Pamučne predionice da polovicom travnja podnese ostavku. Direktor Obradović izjavljuje da Predionicu pripajanje Krajini vodi u „tržišnu izoliranost iz koje u pravilu više nema povratka“ i za koju on ne želi preuzeti odgovornost. Protiv iste odluke prosvjeduje i direktor poduzeća Prehrana Madžar, koji u tome ima podršku radnika. Na pobunu u Prehrani čelništvo općine reagira tako da je odlučuje silom pretvoriti u javno poduzeće, tj. nacionalizirati. Tri dana nakon općinske odluke o nacionalizaciji, „sedamdesetak Glinjana, mahom članova SDS [...] dolazi u nenajavljeni posjet Prehrani“. Radi se o oružanoj okupaciji poduzeća: sada se „kruh [...] mesi i peče ‘pod zaštitom’ naoružanih civila“. Novinarka *Sindikalne javnosti* koja iz Gline izvještava krajem svibnja 1991. navodi kako su radnici Hrvati u Prehrani „ugroženi, da rade u nehumanim uvjetima i u poluvojnoj psihozi“, zbog čega dio njih više niti ne odlazi na posao. Anonimna Glinjanka komentira: „Bijeda na bijedu. Zar Hrvat ili Srbin moraju ostati bez posla samo zato što su Srbi ili Hrvati?“³⁷

Od proljeća pa do ljeta 1991., očigledno, u Hrvatskoj ne manjka događanja u kojima se radničke pobune i nacionalističke politike susreću, isprepliću ili sukobljavaju, a postojeći sukobi eskaliraju.

Početak svibnja vrijeme je kada u Zadru počinju napadi na srpske objekte i kuće, koji će postati poznati kao Zadarska kristalna noć, i kada šibenski radnici podižu hrvatsku zastavu na remontnom brodogradilištu u kojemu se nalaze vojni brodovi JNA. U centru je medijske pažnje mjesto Kijevo u dalmatinskome zaleđu, koje je zbog barikada sa srpske strane odsječeno od hrvatskoga teritorija. Blokada Kijeva, a posebno uloga koju u njoj igra JNA, bit će povod nacionalističkome organiziranju koje je kulminiralo prosvjedom u Splitu, održanim ispred komande Vojnopomorske oblasti Jugoslavenske ratne

mornarice (ili Banovine) 6. svibnja 1991. godine. Organizacija prosvjeda protiv JNA krenula je iz Brodosplita, splitske jezgre vladi bliske Hrvatske unije sindikata, a ako je vjerovati navodima njezina čelnika Šundova, prosvjed je planiran desetak dana unaprijed. S natpisima poput „Čija ste vi armija, narodna niste“ i „Nećemo financirati okupacijsku vojsku“, oko 5.000 škverana zaputilo se u Marmontovu ulicu gdje ih je dočekalo još nekoliko stotina HUS-ovih članova iz drugih poduzeća. Prosvjednici zatim kreću prema Banovini, pri čemu im se pridružuju i drugi građani Splita. Pred Banovinom nastaje metež, a pojedinci demoliraju kupolu transportera JNA postavljenoga u slučaju potrebe rastjerivanje prosvjednika. U gužvi, pod nerazriješenim okolnostima, od ispaljenoga metka pogiba mladi makedonski vojnik.³⁸ Samo dan prije prosvjeda, na sastanku s dalmatinskim općinskim čelnicima u Trogiru, predsjednik Tuđman govorio je o mogućim rješenjima situacije u Kijevu. Tom je prilikom izjavio:

„Ali znate što možete: [...] mogli ste otići sa sto, dvjesto, petsto, tisuću, pet tisuća ljudi ovdje pred Komandu, Vojnopomorsku, i postaviti im zahtjev: kako to da dopuštate da tamo [u Kijevu] četnici zarobe naš čak i kamion s hranom? I ostat, prema tome, pred tom komandom ako hoćete tako dugo dok ne izvrši tu svoju zadaću da osigura pravni poredak. [...] Zasad imamo i te metode i budite uvjereni da će biti uspješne... Znači, ako su oni radnici tamo izvojštili to da stave stijeg Republike Hrvatske čak i na vojnu ustanovu [u Šibeniku, op. a.] možete vi postići i ovim metodama sada. A ako će trebat, kad će trebat, onda ćemo ići i oružjem. Ali zasada, mislim da možete na taj način to postići...“³⁹

Nema dakle sumnje da i ovaj tragičan događaj govori o sprezi radničkoga organiziranja, odnosno sindikalnoga aktivizma i politika tadašnjih hrvatskih vlasti koje su bile vođene logikom nacionalnoga interesa.

U Borovu je proljeće 1991. u znaku opće besparice. Dok radnici plaćaju dječji vrtić i hranu bonovima poduzeća umjesto novcem, tvornički im se list obraća kao „dragim proleterima, novim klošarima“ i ironično ih ohrabruje da izdrže „jedno pet ili deset godina, dok se privreda preobrazi u novu tržišnu, evropsku, dok se sredi stanje ili zajedništva ili separacije“. Pred

JAVNO PODUZEĆE, ILI: NACIONALIZACIJA

Nisu samo vlasti u pobunjenim općinama pribjegavale nacionalizaciji kao metodi stavljanja poduzeća pod svoju kontrolu. (Osim spomenutoga glinskog slučaja, ista je sudbina nešto ranije zadesila i Nacionalni park Plitvice.) Kako smo ranije naveli, na isti je način, dakle pretvaranjem u javno poduzeće, karlovačka općinska vlast preuzela kontrolu nad lokalnim novinama. Iz novinskih napisa znamo i za prosvjed radnika prijevozničkog poduzeća Polet iz Vinkovaca u veljači 1991., do kojega je došlo upravo zbog odluke općine da se Polet pretvori u javno poduzeće (nacionalizira). Time se, kako smo spomenuli u slučaju *Karlovačkog tjednika*, ukida radnički savjet, a upravljanje firmom preuzima općina. U Vinkovcima su zato članovi radničkoga savjeta poduzeća stupili u štrajk i u znak prosvjeda protiv općinske odluke onesposobili Poletov vozni park i autobusima blokirali ulaz u poduzeće. Nakon toga je organizatore štrajka privela policija te su osuđeni na deset dana zatvora zbog remećenja javnoga reda i mira.⁴⁰

Međunarodni praznik rada, otprilike u vrijeme kada hrvatski Sabor donosi Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća na temelju kojega će se provesti privatizacija, čitateljima borovskoga tjednika slijedi ovakva čestitka: „U vremenu surove druge prvobitne akumulacije, dobro znamo koliko smo blizu ivici egzistencijalne propasti. [...] Sjeti se, amice, praznika kada nisi bio na čekanju i kad si s nama drugima osmišljavao kulturne prazničke sadržaje.“ Ali, životne teškoće u vremenu „druge prvobitne akumulacije“ zasjenjuje nikad veća nesigurnost koja zbog izbijanja oružanoga nasilja vlada u vukovarskoj općini. Na 46. godišnjicu oslobođenja Vukovara, 12. travnja 1991., *Vukovarske novine* pišu da „tišinu noći našeg grada paraju rafali i mjestimične eksplozije, u ljudima zebnja i strah...“ Isti list izvještava da krajem ožujka i početkom travnja u općini Vukovar naoružane grupe, od kojih neke nose „četnička obilježja“, napadaju policijske patrole, dižu barikade, zaustavljaju i maltretiraju prolaznike, pucaju i ranjavaju građane.⁴¹

“ *E sad što se znalo desit, znalo se desit fakat da je ljudima bilo ono, pol dana im je otvorena cesta, pol dana neko se sjeti i stavi barikadu. I sad [...] ljudi dođu na posao pa se ne mogu vratiti kući. Znaš, to ti je teška situacija, da ti ne možeš to predvidjeti. Ti ne možeš sad sto posto sa sigurnošću reći, evo ja ću sutra doći na posao. Mi smo znale otići i reći ajd, možda se vidimo sutra. [...] Ove žene koje nisu mogle dolaziti, nisu one krive. Ja sam znala odrađivati njihov posao. [...] Jer ljudi nisu krivi. Ali, ljudi su išli, nadali su se. Znaš ono, to je jedna neprirodna situacija s kojom čovjek nije bio upoznat. I ti sve misliš ajde, danas sutra će biti bolje.* ”

U rubrici „Radnici govore“, tjednik *Borovo* i dalje donosi komentare radnica i radnika o stanju u tvornici, naselju i šire. Svi odreda upozoravaju na rast napetosti i opasnost od izbijanja još ozbiljnijih nevolja. Gumarske radnice napominju: „Više nije ni pet do dvanaest, već smo dugo u mraku i međusobno jedni druge stišavamo ali bi moja poruka mogla biti da nam nitko ne isprobava nerve.“ „Što još reći u ovom trenutku – da živimo u slozi i razumijevanju jer nam je to još jedino preostalo.“ Jedan od borovskih sindikalaca dodaje da su se za pomoć obraćali hrvatskoj vladi, ali „činjenica je da nam nitko nije uputio odgovore na naše upite i traženja i bojimo se ako se ovako nastavi da može doći do socijalnih nemira i širih razmjera. Smatram da bi svi odgovorni ljudi ove zemlje trebali napokon povesti računa o radnicima i ne dopustiti da sve više tonu u bijedu.“ U Borovu u ovo vrijeme plaće kasne i po četiri mjeseca. U čitavoj Republici, u svibnju 1991. plaću nije primilo 400.000 zaposlenih. Broj nezaposlenih istovremeno dramatično porastao. Razmjere društvene katastrofe uzrokovane dugotrajnom krizom može dočarati ulomak iz prvomajskoga proglašenja Saveza samostalnih sindikata 1991. godine:

„Već je 230 tisuća nezaposlenih na zavodima za zapošljavanje, a prijeti da se ta brojka već do jeseni udvostruči zbog stečajeva. U veljači 280 tisuća zaposlenih nije primilo plaću za siječanj, a deseci tisuća već mjesecima nisu primili ni dinara – neki i od listopada prošle godine... Zahtijevamo da se hitno izrade interventni programi: a) spašavanje radnih mjesta b) poticanje zapošljavanja i c) zaštite od gladi.“⁴²

Međutim, u Vukovaru je ove probleme u drugi plan bacio oružani incident u selu Borovu, mjestu udaljenome svega nekoliko kilometara od Kombinata, a u kojemu živi velik broj njegovih radnika (prema podacima iz 1987., oko dvije tisuće). Borovo Selo u ovo je vrijeme bilo središte oružane pobune dijela Srba, odnosno mjesto okupljanja ekstremističkih paravojnih formacija iz Srbije u vukovarskome kraju. Promjena koja je uslijedila nakon ovoga tragičnog događaja, prilikom kojega je poginulo dvanaest hrvatskih policajaca, vidljiva je i u pisanju borovskih tvorničkih novina. Kao i obično, tvornički je list, u skladu s uobičajenom uređivačkom politikom, izvještavao isključivo o događajima u krugu kombinata i njegova naselja. No, ovo je vrijeme kada život u krugu kombinata, koji već dugo nije ni blijeđa slika negdašnje borovske svakodnevice, u potpunosti zasjenjuju događaji izvan njega. U svibanjskome broju, koji nakon spomenutoga incidenta umjesto na uobičajenih dvanaest izlazi na samo četiri stranice, Tjednik piše kako je Kombinat „pod dosad nedoživljenim stresom“ i „u najvećoj mjeri ovisan o razvoju događaja i okolnostima izvan žica“. A okolnosti izvan borovskih žica i dalje se pogoršavaju.

Početkom svibnja 1991. predsjednik vukovarske općinske vlade Stipo Lovrinčević piše republičkome premijeru i traži pomoć jer lokalne vlasti u Vukovaru više nisu u stanju održavati red i mir te jamčiti sigurnost građanima. (Gradonačelnik Dokmanović već neko vrijeme ne dolazi na posao pa ga je Skupština smijenila.) U općini se puca iz raznih oružja, ima ranjenih i mrtvih. Vukovarom kruže lažne glasine, poput one o zatrovanoj vodi iz gradskoga vodovoda. Nekoliko dana nakon incidenta u Borovu Selu, *Glas Slavonije* piše:

„Gradom vladaju naoružani civili, a stanje najbliže kaosu oslikava činjenica da oni prevrću automobile, napadaju građane na ulicama, a prema telefonskim pozivima uzbunjenih građana, naoružani civili upadaju i u stanove, ispitujući zatečene građane tko su i na čijoj su strani. Otvoreno izriču prijetnje da će noću vršiti ubojstva. Prema informacijama iz više izvora, najvjerojatnije to poduzimaju naoružani civili i s hrvatske i sa srpske strane.“ Netom postavljeni vršitelj dužnosti direktora radija Vukovar, čije je dotadašnje rukovodstvo smijenjeno odlukom Vlade nakon incidenta u Borovu Selu, tvrdi da su to „hadezeovci, ali i srpski ekstremisti“.⁴³

Polovicom svibnja u Vukovaru su usred dana samo rijetki prolaznici. Predvečer, ljudi se zaključavaju u kuće i prate televizijski program. Međuljudski odnosi u znaku su nepovjerenja kojemu doprinose brojne dezinformacije. U vrijeme kada hrvatski Sabor donosi Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća (23. travnja 1991.), oni kojih se sudbina njihovoga poduzeća najviše tiče – borovski radnici – u situaciji su da moraju brinuti o tome kako da sačuvaju ne radno

mjesto, već živu glavu. Samo nekoliko dana nakon zasjede u Borovu Selu, dok život u vukovarskoj općini obilježavaju ranjavanja, pljačke i eksplozije, naoružani civili privremeno zaposjedaju ulaz u kombinat Borovo i pucaju u zrak kada se netko približi.⁴⁴

“ *Vi da ste [1990. godine] radili intervju, kao što mi razgovaramo, s nekim, da ste pričali, od sto njih sa kojima bi pričali tada devedeset njih bi potpisalo da se u Vukovaru nikada neće dogoditi nešto, ne ovako... [...] Ali kad padne krv, kad padne prva žrtva, onda je tu kraj priče.* ”

U ovakvoj situaciji radnici Borova ne dolaze na posao jer im zbog opće nesigurnosti i barikada nitko ne može jamčiti fizičku sigurnost. Oružani sukobi sada ubrzavaju one procese koji se u kombinatu vuku mjesecima ili godinama. Već početkom 1991. tvornički list piše o tome kako radnici napuštaju kombinat čim steknu uvjete za mirovinu, kako je drastično porastao broj bolovanja, kako radnici odbijaju raditi prekovremeno bez plaće te kako mnogi daju otkaze – što sve dovodi do dodatnih problema u ionako slaboj proizvodnji. Samo nekoliko mjeseci kasnije, veliki broj radnika prestao je dolaziti na posao jer zbog blokiranih puteva nije osiguran prijevoz pravcima iz kojih putuju. Zbog smetnji u cestovnome i željezničkom prometu teško je organizirati i prijevoz robe. Oni koji dolaze na posao ostaju samo do 18 sati zbog straha za vlastitu sigurnost. U Tvornici gumene obuće proizvodnja je obustavljena zbog teškoća u osiguravanju električne energije i tehnološke pare, pa se i oni malobrojni koji su došli na posao šalju na čekanje od 14. do 27. svibnja. Budući da na posao u ovo vrijeme dolazi tek manji dio radnika, u Borovu je i zbog toga sve teže, pa i nemoguće pokrenuti proizvodnju. Početkom lipnja u kombinatu zbog dugova nema struje, pa sva proizvodnja stoji.⁴⁵

I u 1991., unatoč činjenici da im egzistenciju sada uz restrukturiranje ugrožavaju i prepriječeni putevi, eksplozije i pucnji, borovski radnici stupaju u štrajkove. Njih je do kraja lipnja 1991. bilo barem deset. Najmasovniji je svakako bio štrajk u Gumari koji je započeo krajem siječnja, kada je dvije tisuće radnika tražilo isplatu plaća za dio listopada, za studeni te informaciju o tome kada mogu očekivati plaću za prosinac: „u pitanju je egzistencija“, pravdali su se radnici. Ubrzo nakon Gumare, u štrajk stupaju i strojarci kojima je zadnja primljena plaća bila ona rujanska, zatim Poly, također zbog neisplaćenih plaća. Dijelovi Obučare s radom staju u ožujku, a slijede ih Auto gume, pa opet cijela Obučara u travnju i dijelom opet u lipnju, ... Iako pojedine tvornice štrajkaju zasebno, prosvjedujući ponekad čak i protiv drugih borovskih poduzeća – Gumarci u štrajku odlaze prosvjedovati pred Borovo Commerce koje njihovom poduzeću duguje novac – zahtjevi su svima isti: isplata plaća. Osim zastoja prouzrokovanih štrajkovima (u Borovu i izvan njega), ne radi se

i zbog čekanja i započelih stečajeva.⁴⁶

U lipnju 1991., kada će Hrvatska na temelju referendumskoga izjašnjanja proglasiti samostalnost, u općini Vukovar proizvodnja je upola manja od lanjske, izvoz je manji za dvije trećine, a gubici u privredi šest puta veći od prihoda. U blokadi su velika poduzeća: Vuteks, Borovo, Iteks. Prijevoz je otežan zbog situacije na željeznici, a Hrvatsko željezničko transportno poduzeće više nema novaca za obnavljanje uništenih ili miniranih pruga. Krajem lipnja *Vukovarske novine* pišu o potpunome bezvlađu u općini. Pruga se i dalje uništava, sukobljavaju se naoružani civili i pripadnici narodne garde, na prometnicama su barikade, prekinut je autobusni promet na međugradskim linijama, a osobna vozila putuju „na vlastiti rizik uz bespravna legitimiranja, maltretiranja i sve što sobom nosi bezvlašće, naravno uz pljačku i otimačinu razne robe, a posebno alkohola“. „Nebo paraju helikopteri, tenkovi i druga vojna oprema, remete mir i uništavaju materijalna dobra.“ U Borovu je krajem mjeseca imenovan novi upravni odbor. Na inicijativu Privredne komore, a na temelju članka 42. Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća – kao „mjeru zaštite društvenog kapitala“ – imenovala ga je republička Agencija za restrukturiranje i razvoj. U njemu sjedi i T. Merčep iz HDZ-a. Upravni odbor imenuje novo poslovno rukovodstvo Borova u kojemu sjede ljudi koji od ranije rade na menadžerskim pozicijama u kombinatu (među njima je i bivši zamjenik generalnoga direktora Antić, ali ne i bivši generalni direktor Egić). Činom osnivanja upravnoga odbora, svim borovskim radničkim savjetima prekida se mandat. Otprilike mjesec dana kasnije, 24. srpnja, Vlada imenuje svojega povjerenika za Vukovar, Marina Vidića Bilog, dotadašnjega HDZ-ova potpredsjednika općinske skupštine, koji u ime hrvatske vlade preuzima vlast u općini u kojoj vlada bezvlađe.⁴⁷

Posljednji predratni broj borovskih tvorničkih novina izlazi 21. lipnja 1991. godine. Kako se već uobičajilo u kriznim predratnim vremenima, broj izlazi na samo četiri stranice. Među člancima o stečajevima, pripremama za stečajeve, redukcijama struje, poražavajućim rezultatima u proizvodnji, zastoju i štrajkovima, ističe se kratak komentar o tvorničkom tisku. U njemu novinar tvorničkoga lista glasno razmišlja o mediju koji će i sam uskoro otići u povijest. Posebno se pritom osvrće na ulogu tvorničke štampe u lokalnoj povijesti, upravo onoj kojom smo se bavili u ovoj knjizi. „Preskromno materijalno stanje smanjuje broj stranica, život sveden na minimalac (neredovan), kulturnog života uglavnom više i nema, čini se da je historija u zastoju,“ komentira autor sumornu borovsku svakidašnjicu. Zatim nastavlja, ispisujući riječi koje upućuju na ozbiljnost kojom se u Borovu obavljao novinarski rad te pozivaju na odgovornost svakoga tko se odvaži uprijeti pogled onkraj velikih povijesti: „Oni koji štampu ne dijele na veliku i malu nadaju se da svojim pisanjem doprinose historijskoj nauci nekog budućeg slobodnijeg i materijalno sretnijeg života. Sve što je zapisano i dešavalo se, osnovni je moto sadašnjeg postojanja i bilježenja, bogat arhivski materijal u nekoj sretnijoj budućnosti bit će nadamo se značajan, ne samo u smislu radoznalosti tadašnjih generacija

i (da li?) doprinos objektivnijem sagledavanju sadašnjih događaja i tokova.“⁴⁸

U ovome smo poglavljju na djelu vidjeli strategije slabljenja i zaustavljanja radničke borbe u Hrvatskoj u razdoblju nakon izbora 1990. pa do izbijanja i širenja oružanih sukoba na proljeće i ljeto 1991. godine. I razvoj događaja u Borovu i drugi primjeri na koje smo se osvrnuli upućuju na isti zaključak: za slabljenje i razbijanje organiziranoga radničkog nezadovoljstva u uvjetima restrukturiranja industrije, koje kulminira u stečajevima i otpuštanjima, poslužio je sukob između središnje republičke vlasti i pobunjenih hrvatskih Srba koji kulminira izbijanjem rata. U Vukovaru i Borovu sasvim je evidentan društveno potpuno destruktivan karakter obaju ovih procesa – i restrukturiranja i nacionalističkih sukoba.

Iz perspektive našega interesa za pitanja rada i radništva, ovi zaključni tmurni fragmenti iz borovskoga iskustva mogu nas potaknuti na neke općenitije uvide. Između ostaloga, oni upućuju na to da onaj vid društvenosti i međusobnih veza koji je bio utemeljen na zajedničkome radu, pripadnosti radnome kolektivu i o njemu ovisnoj društvenoj zajednici, postupno, pod pritiscima restrukturiranja, zatim uslijed uspostavljanja i širenja međunacionalnoga nepovjerenja te na kraju pod prijetnjom sve prisutnijega nasilja, zamjenjuje relativna izolacija radnika. Dugotrajnost izbijanja s radnoga mjesta, kao i egzistencijalna neizvjesnost zbog neisplate plaća, morali su već ranije ostaviti posljedice na odnose i veze među radništvom. Ova će se izolacija samo pojačati s izbijanjem oružanih sukoba u općini, kada će radnici Borova biti prisiljeni u potpunosti prestati dolaziti na posao, a njihovu međusobnu komunikaciju zamijenit će oslanjanje na medije, radio i televiziju (od kojih su se mnogi u tome trenutku već našli pod kontrolom novih vladajućih struktura, i u Hrvatskoj i u Srbiji).

Uz to, opisi iskustva rada u poduzećima u stečaju, kao i širi kontekst strukturnih promjena kojima smo se bavili, jasno pokazuju ono što je jugoslavenskim radnicama i radnicima bilo jasno iz vlastitoga dugogodišnjeg iskustva: da je najveći dio tereta i prilično doslovne žrtve u tranzicijskome procesu uspostavljanja kapitalističkih društvenih odnosa bilo prisiljeno podnijeti upravo radništvo, ali i to da se ono tom procesu odupiralo. Rad u borovskim poduzećima u stečaju, u uvjetima pojačane eksploatacije i prekarnosti, mogli bismo shvatiti kao najavu onoga što će tek doći i što će u današnjoj Hrvatskoj, ali i na čitavom postjugoslavenskom prostoru, predstavljati normalno stanje stvari. Borovsko iskustvo stoga govori o vremenu koje će uslijediti, o normalizaciji nove, bitno degradirane pozicije rada i radništva nakon sloma socijalizma. Mjere štednje, šok terapija, restrukturiranje, stečajevi i njihove mnogobrojne posljedice predstavljali su i tehniku discipliniranja radništva, njihovo privikavanje na nove radne i životne uvjete, nove društvene odnose, ukratko, na novu „normalnost“. Pritom je neizbježno istaknuti činjenicu da se sve ovo događa u uvjetima rasta međuetničkih napetosti, podjela te nasilnih sukoba proizašlih iz djelovanja nacionalističkih političkih opcija.

Osim što će odigrati važnu ulogu u razbijanju radničke solidarnosti, oni će bitno izmijeniti uobičajenu životnu svakodnevicu u vukovarskom kraju, ali i na jugoslavenskom prostoru uopće.

ZAKLJUČNO

Teme knjige i naša suvremenost.

Rezovi i kontinuiteti.

Restauracija kapitalizma i borba za rad.

Rat pobjeđuje rad.

O uzrocima zaborava.

Naša pripovijest o Borovu završava otprilike u vrijeme kada prestaje izlaziti borovski tvornički list, naš glavni arhivski izvor. No, o Borovu nakon ljeta 1991. također bi se dalo govoriti: o ulozi kombinata u obrani grada, o tome kako je za rata uprava Borova preseljena u Zagreb, a dio proizvodnje u Donji Miholjac; ali i o tome kako su nakon ratnih djelovanja, za vrijeme tzv. Krajine, preostali stručni kadrovi u Borovu pokrenuli proizvodnju pa je tada u tvornici radilo oko dvije tisuće ljudi (za nikakve plaće), o tome kako su se neki nadali da će nakon reintegracije poduzeće ponovno proraditi kao prije rata, o tome kako je nakon reintegracije, na ogromno razočaranje mnogih Borovčana, uslijedilo gašenje svih predratnih pogona osim proizvodnje obuće, ... Tvornica i dalje nije privatizirana, nego je u vlasništvu države. Radnike Borova, koje je prvo podijelio rat, dodatno je podijelio nejednak tretman od strane novoga vlasnika poduzeća jer onima koji su nakon 1991. radili u borovskim pogonima u Vukovaru to vrijeme nije priznato u radni staž. Sudbina Borova opet je nerazdvojiva od sudbine Vukovara: mnogi su naši sugovornici naglasili kako danas u Vukovaru živi onoliko stanovnika koliko je nekada Borovo imalo radnika. Komentirajući podjele u gradu, reći će da danas ne postoji jedan, nego pet Vukovara: jedan „hrvatski“ i drugi „srpski“ u gradu na Dunavu, treći Vukovar raseljen po Hrvatskoj, četvrti po Srbiji, a peti u dijaspori.

Ove teme, iako vrijedne pažnje, nadilaze ono čime smo se u ovoj knjizi naumili baviti. Kako smo najavili u uvodu, ovdje nam je prije svega cilj bio pokazati kako je, iz perspektive rada u jednome velikome jugoslavenskom industrijskom sistemu, izgledao kraj 1980-ih i sam početak 1990-ih. Ekonomska kriza, dramatična društvena transformacija, napuštanje socijalizma i povratak kapitalizma, početak deindustrijalizacije, plansko stvaranje nezaposlenosti, masovni štrajkovi u trenutku rastakanja postojećih društvenih institucija i odnosa u zemlji, uspon i dominacija nacionalističkih politika – teme su koje smo otvorili u poglavljima iza nas.

Pritom nam je namjera bila istaknuti kompleksnost toga povijesnog trenutka, u kojem se, u trenutku dugotrajne i duboke društvene krize, isprepliću i sukobljavaju zahtjevi, interesi i nastojanja industrijskoga i drugog radništva, starih i novih političkih klasa, političkih stranaka (i njihovih frakcija) i menadžerskih struktura. Uz to, htjeli smo ponuditi i korektiv i dopunu postojećim saznanjima te tako doprinijeti potpunijem razumijevanju ovoga

kratkog, ali značajnog razdoblja. U knjizi nas je posebno zanimalo radničko iskustvo tranzicije na izmaku 1980-ih i samom početku 1990-ih. Naši uvidi o iskustvu rada u Borovu u tome periodu, ali i (još uvijek nepotpune) spoznaje o djelovanju radništva u Jugoslaviji općenito, omogućuju nam da na kraju izvedemo neke zaključke.

Kako su teme socijalističke Jugoslavije, a posebno njezina raspada, u današnjoj Hrvatskoj podložne mistifikacijama, nije naodmet izreći i ono najočitiije: razdoblje kojim se bavimo obilježio je radikalni lom, temeljita sistemski transformacija, likvidacija jednoga načina proizvodnje, jednoga tipa društvenih odnosa i napuštanje jednoga načina organizacije života. Rat, njegove traumatične posljedice, ali i nacionalni mitovi koji su ga stavili u funkciju države ovaj su rez između socijalizma i kapitalizma gurnuli u drugi plan. Ali rat je također izbrisao i tragove kontinuiteta između poznoga jugoslavenskog socijalizma (kada, kako smo pokazali, jugoslavenska politička vodstva nedvosmisleno pristaju uz kapitalizam) i postjugoslavenske i postsocijalističke Hrvatske. Kontinuiteti koje pratimo u knjizi – a koji se ukratko mogu opisati kao sustavni napad na rad i radništvo – govore o tome da promatrano razdoblje možemo shvatiti kao svojevrsni početak stanja u kojem živimo danas: stanja nesigurne egzistencije, u kojemu je kašnjenje ili neisplata plaća uobičajena pojava, stanja u kojemu su etničke podjele institucionalizirane, u kojemu su naši životi u gotovo svim svojim aspektima prepušteni tržištu. (Nisu bez razloga borovske novine pred rat pisale o suvremenosti kao vremenu druge prvobitne akumulacije!)

Naša knjiga opisuje prijelomni trenutak u uspostavljanju ovakve nove normalnosti, ali istovremeno pokazuje kako, unatoč zaboravu koji ga je popratio, on nije prošao bez otpora. Kako smo vidjeli, napuštanje ustaljenoga načina organizacije privrede i preoblikovanje društva u skladu sa zahtjevima stranih kreditora prouzrokovali su velike potrese u društvu. Najveći teret ovih procesa – čiji su se pojedini segmenti nazivali različito, od stabilizacije, restrukturiranja ili jednostavno reformi – pao je pritom na leđa radnika, posebno onih industrijskih. Temeljna logika poslovanja brojnih radnih kolektiva, koja je u skladu sa socijalističkim prioritetima za bitnu funkciju imala opsluživanje potreba društvene zajednice, postala je potpuno neodrživa, kako pokazuje i borovski primjer. Također, na borovskome primjeru vidimo kako se kriza iz industrije prelijevala i na širu zajednicu: urušavanje proizvodnje dovelo je do nedostataka sredstava i za zdravstvo, obrazovanje ili kulturu. I njima se stoga predlagao isti lijek kao i industriji: da pronađu svoje mjesto na tržištu. U knjizi smo opisali kako su procesi „približavanja tržištu“, koji su radnicima prezentirani kao povijesna nužnost, tj. kao konačno oslobađanje ekonomskih zakonitosti od stega države, zapravo bili rezultat političkih odluka, odnosno djelovanja institucija države. U trenutku kada se u Jugoslaviji treba izvršiti promjena vlasničkih odnosa, kada predstoje odluke o tome tko će i kako, putem njihove privatizacije, preuzeti postojeće društvene resurse, dolazi do borbi za državnu vlast, kako putem izbora, tako i kroz „terenski rad“

političkih stranaka. Iz perspektive ove knjige, ovo je sasvim logično: sada se država ukazuje kao poprište sukoba za pozicije s kojih je moguće upravljati i odlučivati o procesu preraspodjele društvenih resursa (pri čemu se, s obzirom na političke odnose unutar federacije, prvenstveno radi o republičkoj razini vlasti).

Ako razdoblje koje smo pratili shvatimo kao ranu fazu „postsocijalističke“ tranzicije – ili, drugim riječima, ranu fazu restauracije kapitalizma u Jugoslaviji – vidimo kako su nastojanja političkih elita da je sprovedu u djelo nailazila na kontinuirani otpor među širom populacijom. U Hrvatskoj, ovo se jednako odnosilo i na staru (SK) i na novu (HDZ) političku vlast, jer je među njima postojao konsenzus oko smjera ekonomskih reformi. Zato u trenutku raspada SKJ i raspisivanja parlamentarnih izbora u Hrvatskoj, nastavak ubrzane tranzicije (tj. provođenje ekonomskih reformi) uopće nije političko pitanje. U situaciji u kojoj reformska politika „bez alternative“ ozbiljno destabilizira društvo, krivci za krizu pronalaze se (ovisno o poziciji promatrača) u federaciji, partijskoj birokraciji, nerazvijenim republikama, razvijenim republikama, ili preferiranim etničkim grupama.

Ne treba smetnuti s uma da 1980-e u globalnim razmjerima predstavljaju razdoblje u kojemu se postignuća radničkih pokreta i dugih radničkih borbi dovode u pitanje, a radnici koji se tome organizirano odupiru trpe ozbiljne poraze. Ovo je, dakako, bio slučaj u tradicionalno kapitalističkim društvima gdje se nove političke snage (neoliberalne ili neokonzervativne) mobiliziraju na demontiranju države blagostanja, protusindikalnim akcijama i, općenito, širokome djelovanju protiv interesa radnika. Ovaj napad na rad imao je, međutim, globalne razmjere, pa tako propast (ili, u nekim slučajevima, radikalnu transformaciju) socijalističkih država treba promatrati upravo u kontekstu šire perspektive svjetske povijesti. Kroz knjigu smo nastojali pokazati kako se procesi koji zahvaćaju borovsko i jugoslavensko radništvo ne mogu razumjeti ako se ograničimo na horizont jedne države ili republike (ili pak jednoga etničkoga ili nacionalnog „identiteta“) jer su povezani s djelovanjem društvene sile (kapitala) koja je prema tim granicama indiferentna. Kako smo vidjeli, bitan mehanizam pomoću kojega su u Jugoslaviji izmijenjeni društveni prioriteti socijalističkoga razvoja bio je međunarodni dug. Upravo je imperativ međunarodnoga duga predstavljao točku oko koje su se organizirali novi, intenzivniji pritisci na radništvo u jugoslavenskoj industriji, ali i mjere štednje koje su pogađale društvo u cjelini. I borovski su radnici, ne po prvi put, na svojoj koži osjetili kako se radna snaga formira i transformira u skladu s djelovanjem globalnih tokova kapitala.

Radničke borbe koje smo u ovoj knjizi zabilježili zbivaju se u trenutku historijskoga poraza radničkoga pokreta i socijalističkih država. I borovski primjer govori kako je ovaj poraz uključivao posvemašnje razaranje društvenih struktura koje su, uza sve kontradikcije našega socijalizma, postavljale okvir za prava, životna očekivanja, habitus i egzistenciju jugoslavenskih radnika. Radilo se, ukratko, o rastakanju prava stečenih i društvenih institucija

izgrađenih za četrdesetpetogodišnjega trajanja jugoslavenskoga socijalizma. Pobuna dijela hrvatskih Srba, ratni sukob i razaranje koje je uslijedilo iz društvenoga su sjećanja potisnuli one događaje koji se ne mogu lako uklopiti u vladajuću predodžbu koja danas postoji o ovome vremenu, a koja počiva na pretpostavci da je osnovna linija društvenoga sukoba u ovome razdoblju bila ona etnička ili nacionalna. Pogled na arhiv koji dokumentira svakodnevne brige i nadanja radništva ukazuje na drugačije prioritete toga povijesnog trenutka. Oni su u bitnome bili određeni mjerama stabilizacije, štednje, restrukturiranja industrije, ukidanja društvenoga vlasništva, stvaranjem tržišta radne snage, odnosno povećanjem nezaposlenosti; ukratko, napuštanjem postojećih i uspostavljanjem novih društvenih odnosa. Kako smo pokazali, radnički je otpor u takvoj situaciji predstavljao prvenstveno borbu za očuvanje stečenih prava i radnih mjesta: radilo se o borbi za rad.

Unatoč kompleksnosti i raznolikosti pojedinačnih iskustava, i unatoč rascjepkanosti radničke borbe (ili neuspjeha u formiranju organizacijskoga jedinstva), iz prethodnih se poglavlja jasno naziru konkretni oblici radničkoga otpora promjenama koje se danas u Hrvatskoj obično (i pojednostavljeno) naziva „demokratskima“, a koje su uključivale proces slabljenja rada i daljnega fragmentiranja radništva, kao i njegova razvlaštenja putem nacionalizacije i privatizacije. O mnogima od navedenih štrajkova, kao i o mnogima kojih se nismo ni dotakli, znamo vrlo malo, a o nekima ništa. Pojedina važna (uglavnom bivša) industrijska središta, poput Zagreba, Siska, Osijeka ili Slavenskoga Broda, nisu pokrivena našim istraživanjem. Razvoj situacije u kninskome TVIK-u u ovome razdoblju također je uvelike ostao neistražen. No panoramska slika koju smo u knjizi pokušali ocrtati, a u čijemu su središtu radnici Borova, govori o tome da je, u trenutku izbijanja oružanih sukoba 1991., u Jugoslaviji već trajala borba oko sudbine materijalnih resursa o kojima je ovisilo funkcioniranje društva.

Ova je borba mogla poprimiti različite oblike, pa se tako u većoj ili manjoj mjeri mogla voditi oko plaća, radnoga vremena, radnih uvjeta ili mogućnosti utjecaja na političke odluke, ali činjenica je da u njoj pitanje etničke pripadnosti nije igralo nikakvu presudnu ulogu. I o ovome svjedoči borovsko iskustvo. Borovo i Vukovar su kroz 1990., pa praktički do 1991. u javnosti prisutni prvenstveno kao žarište nezadovoljstva industrijskoga radništva, nezadovoljstva koje je bilo prisutno širom Hrvatske i Jugoslavije. Kako smo vidjeli i na primjeru Junškoga štrajka, činjenica da republička vlast želi pacificirati štrajkove ili ih usmjeriti za vlastite ciljeve ne govori ništa o pristajanju radnika uz nacionalističke politike. Dok vođe štrajka komuniciraju s HDZ-ovom vladom, radnici prvenstveno žele rješenje za svoje egzistencijalne probleme. (Spomenimo usput da je u tome štrajku sudjelovalo 8.000 radnika Borova, a na HDZ-ovu okupljanju u Vukovaru, tek nekoliko dana kasnije, svega nekoliko tisuća ljudi. Ni SDS-ove skupove u Vukovaru u ovo vrijeme nije pohodilo ni približno onoliko ljudi koliko ih je sudjelovalo u ovom štrajku.¹⁾

Iz današnje perspektive radnici se često pojavljuju kao pasivni objekt povijesnih

okolnosti, kao mase zavedene ili prevarene od strane različitih političkih aktera. To pojednostavljeno objašnjenje zapravo malo toga otkriva. Ako u nekim situacijama radnici u štrajku ulaze u pregovore, koalicije ili suradnje s određenim nacionalističkim političkim opcijama, to ne govori mnogo o političkoj orijentaciji radnika koji se u tako nešto upuštaju, a nipošto ne govori o razlozima ili interesima zbog kojih organizirani i samoorganizirani radnici na takve koalicije pristaju. Na osnovu svega već spomenutoga i opisanog u knjizi, tvrdnje o povijesnome obratu kod radnika i njihovu spontanom i neproblematičnom pristajanju uz nacionalizam u razdoblju kojim se bavimo smatramo banalizacijom realnih društvenopolitičkih okolnosti i uvjeta djelovanja koji su pred radnike postavljeni na smjeni desetljeća. Upravo zbog toga u knjizi pobrojali neke od konkretnih strategija kojima su nacionalističke stranke pokušale utjecati na radničke borbe: smjene direktora, stranačko angažiranje kroz štrajkove ili sindikate, preuzimanje medija, diskreditiranje sindikata, prinudne stečajeve, te otpuštanja.

Štrajkovi kojima smo se bavili pokazuju da su zahtjevi jugoslavenskih radnika bili vođeni tradicionalnim socijalističkim principima i prioritetima. Pobuna radnika bila je dobrim dijelom motivirana činjenicom da su djelovanje nositelja političke moći percipirali kao izdaju načela jednakosti, vrijednosti ljudskoga rada ili radničke participacije u odlučivanju. U trenutku kada njegovi politički vođe (bilo savezni ili republički) odlučuju slijediti diktat globalnoga kapitala, jugoslavensko je radništvo grčevito branilo ono izborneno u socijalizmu. Borovski štrajk i pohod na Saveznu skupštinu iz ljeta 1988. govori ovome u prilog. Ovaj bi se događaj mogao, iz današnje perspektive, protumačiti kao simbolička najava kraja socijalističke Jugoslavije: revoltirani radnici, nominalni temelj jugoslavenskoga socijalizma, k tome iz poduzeća i grada koji su služili kao uzorni primjeri bratstva i jedinstva, nasilno ulaze u najviše zakonodavno tijelo u zemlji nezadovoljni i nemoćni da normalno žive od vlastitoga rada. (Valja uzeti u obzir da je standard „normalne egzistencije“ u Jugoslaviji ipak bio viši nego u drugim socijalističkim zemljama.) Ali, kada se opisani događaj promotri iz perspektive trenutka u kojemu se odigrao vidimo da radničke akcije 1988. (kao i one ranije i kasnije) nisu bile poduzimane protiv socijalizma ili protiv Jugoslavije. Naprotiv, one su poduzimane najčešće upravo u ime socijalizma i Jugoslavije. Istina je da u isto vrijeme nacionalističke politike dominiraju političkim strukturama, kao i da nacionalizam prodire među radnike, no široki društveni slojevi zasigurno nisu bili njegovi nosioci. Međutim, upravo je pitanje nacionalne (ili etničke) pripadnosti poslužilo kao temelj na kojemu će se graditi zahtjevi za formiranjem samostalne države ili teritorijalne autonomije, odnosno ratni sukob koji je uslijedio. Rekonstrukcijom dinamike radničkih štrajkova u Hrvatskoj u ovome razdoblju nastojali smo pokazati kako je dominacija pitanja etničke pripadnosti u društvenome polju, odnosno povezivanje etničke pripadnosti s određenom političkom pozicijom, razjedinila ionako slabo povezan štrajkaški pokret u periodu prije izbijanja oružanih sukoba. U prethodnim poglavljima ove

knjige ukazali smo na to da se etničke podjele među radnicima pojavljuju kao posljedica organiziranih političkih strategija nekih stranaka (prvenstveno HDZ-a i SDS-a), djelovanja različitih razina struktura vlasti te, naposljetku, kao rezultat otvorenoga fizičkog nasilja.

Upravo je potonje bilo presudno za podjelu radništva po etničkom ključu. Poslužimo li se već spomenutim epizodama kao ilustracijom, bile su potrebne barikade na cestama, trebalo je da se naoružane nepoznate osobe u maskirnim uniformama popnu na vagon parkiran usred kombinata Borovo i rafalom rastjeraju radnike koji ujutro dolaze na posao. Za konačnu etno-nacionalnu podjelu jugoslavenskoga radništva, uz generalno ideološko preslagivanje i nove političke afilijacije, bilo je zaslužno otvoreno izazivanje straha i nesigurnosti kroz nasilne incidente. Rat u tom smislu predstavlja posljednju instancu jednoga dužeg i kompleksnijeg društveno-povijesnog procesa, nužno nasilan čin koji nastoji da se prostor čije postojanje ne podržava kategorije koje se afirmiraju očisti i sreže na opseg novoga društvenog imaginarija. Naša priča o Borovu zato završava u trenutku kada, recimo to tako, rat pobjeđuje rad.

Iako ovo predstavlja jedan od zaključaka koji proizlaze iz poglavlja za nama, to nije i glavni naglasak knjige. Ono što smo prije svega željeli istaknuti djelovanje je samoorganiziranih radnika u dramatičnome trenutku demontiranja jugoslavenskoga socijalizma. Razlog za takav naglasak dijelom se krije u činjenici da je ovo društveno djelovanje u sferi proizvodnje znanja o našoj prošlosti i sadašnjosti, dakle u našim društvenim (i humanističkim) znanostima, često zanemareno ili banalizirano. Stoga ova knjiga može potaknuti na razmišljanje o tome kako se i s kojim učincima to znanje proizvodi. Recimo, veliki dio društvenih znanosti tranzicijske procese kojima smo se bavili u knjizi vidi kao neizbježne ili kao korak u vraćanju na puteve „normalne“ modernizacije. Ovakav pristup naturalizira procese tranzicije iz razdoblja opisanoga u knjizi, ignorira silovite društvene borbe koje su ga popratile, ali također čini neupitnim ono do čega su ti procesi doveli: našu sadašnjost. Shvaćanje postojećega stanja stvari kao nečega neizbježnoga i neupitnog ili, drugim riječima, kao standarda kojim mjerimo povijesno iskustvo, može rezultirati u razumijevanju našega socijalizma kao devijacije ili čak društvene patologije. Ako se iz takve pozicije pristupa fenomenima poput društvenoga vlasništva ili samoupravljanja, uvidi koji će o njima uslijediti već su dobrim dijelom predodređeni. S druge strane, pokušaj da ovo razdoblje sagledamo kroz pojmovni aparat i institucionalni okvir koji oblikuje svakodnevno iskustvo radnika omogućit će nam da ga sagledamo u svim njegovim konkretnim specifičnostima i brojnim proturječnostima te da, možda, u njemu prepoznamo veze s našim vlastitim iskustvom danas. Ova knjiga predstavlja takav pokušaj. U njoj smo nastojali dati doprinos osvjetljavanju segmenta jedne narodne povijesti, čiji mnogi aspekti, poput masovnih radničkih štrajkova, tek čekaju sustavnije istraživanje.

O tvorničkim novinama i tjedniku *Borovo*

U *Sindikalnoj javnosti* od 16. srpnja 1990. među pismima čitatelja nalazimo i ono naslovljeno „Ukidaju nam tvornički list!“ U njemu sindikalni povjerenik iz krapinskoga Krateksa pita: „Što se to događa? Ukidaju se listovi radnih organizacija, čime smo svi uskraćeni u saznanjima o radu i poslovanju naših poduzeća.“ S obzirom na to da je direktiva za gašenje lista stigla iz općine – radilo se o političkoj odluci – na pitanje odgovara predsjednik općinske skupštine. On navodi kako je ukidanje lista „privremeno“, da se radi o „perifernom detalju“ u trenutku kada poduzeće odlazi u stečaj te zaključuje: „Ukidanje novina nema nikakve posebne ideologije, već je to dio ekonomskog saniranja stanja.“

Iako je ovaj događaj, pa i sudeći po marginalnome mjestu koje je zadobio u sindikalnim novinama, uistinu doživljen kao periferan, on je zanimljiv iz više razloga. Onaj najočitiji tiče se trenutka u kojemu se tvorničke novine gase. Radi se o vremenu intenzivnih priprema za privatizaciju društvenoga vlasništva, s njom povezanih programiranih stečajeva i masovnih otpuštanja, ali i o vremenu u kojemu većina medija dolazak novih, kapitalističkih društvenih odnosa dočekuje ako ne s entuzijazmom, a onda barem sa stavom da novo vrijeme „nema alternative“. Jugoslavenske tvorničke novine, organski povezane sa svojim poduzećima i njihovim radnicima, najavama otpuštanja radnika (vlastitih čitatelja!) nisu mogle pristupiti kao, primjerice, jedan *Vjesnik*, koji je u isto vrijeme rezignirano pisao kako su stečajevi „normalna i gotovo svakodnevna pojava u svakoj tržišnoj privredi“.¹ Tvorničke su se novine tako, već po logici svojega funkcioniranja, teško mogle uklopiti u tranzicijski konsenzus. Njihovo gašenje i marginalizacija stoga govore o temeljitosti društvene transformacije koja zahvaća naše društvo oko 1990. godine. Iako integralni dio kulture rada u socijalizmu, fenomen tvorničkih ili radničkih novina danas je gotovo potpuno zaboravljen. Kao korektiv takvome stanju, koje je nesumnjivo povezano i s „postsocijalističkom“ degradacijom i transformacijom samoga rada, ovdje nudimo kratak osvrt na povijest i značaj našeg tvorničkoga tiska.

Prve tvorničke novine u nas počinju izlaziti na inicijativu jugoslavenskih

sindikata 1947. godine. Radi se o godini u kojoj mlada socijalistička država kreće u realizaciju prvoga petogodišnjeg plana, pa pokretanje izdavačke djelatnosti u tvornicama treba shvatiti i u praktičnome, mobilizacijskom kontekstu. Prvi tvornički listovi – *Raški rudar*, *Borski kolektiv*, *Drvarski radnik*, *Udarnik* (Zenica), *Sloboda* (Mostar), *Beljski brigadir*, *Svjetlost* (list Rade Končara iz Zagreba), *Željeznica* (Zagreb), *Senjsko-resavski rudar*, *Trudbenik* (Borovo) – uglavnom predstavljaju sindikalne poduhvate i prvenstveno služe afirmaciji rada i udarništva. Ipak, njihovo postojanje bilo bi teško zamislivo bez već postojeće, žive tradicije radničkih novina, čiji počeci u Hrvatskoj sežu u 1870-e. Prvi naš radnički list bio je zagrebački *Radnički prijatelj* iz 1874., u čijemu zaglavlju, godinu dana kasnije, stoji: „glasilo jugoslavenskoga radničkoga stališa“.

Kontinuitet radničke štampe, koja u okolnostima jugoslavenskoga socijalističkog fordizma postaje tvornička, očit je već nakon letimičnoga listanja novina koje su zastupale interese radništva od formiranja nove klase polovicom devetnaestog stoljeća pa do trenutka restauracije kapitalizma pri kraju dvadesetoga. Ugrubo i uopćeno, moguće je izdvojiti dva bitna aspekta ovoga kontinuiteta. Prvi se tiče tema koje radničke novine pokrivaju. Novosti iz svijeta politike, urednički komentari, pisma čitatelja, vijesti o radničkim i sindikalnim organizacijama u zemlji i svijetu, zakonodavna problematika, najave i izvještaji sa sportskih i kulturnih događanja, zabavni prilozi, kritički komentari o radnim i životnim uvjetima radništva, pitanja higijene i zdravlja – na ove teme nailazimo jednako na stranicama devetnaestostoljetnih radničkih listova, novina iz razdoblja prije socijalističke revolucije, kao i u tvorničkom tisku nakon 1947. godine. Naravno, konkretan društveni i institucionalni kontekst uvijek daje specifičnu formu pojedinim izdanjima, pa su tako u samoupravnome socijalizmu tvornički listovi neizostavno pisali i o sastancima radničkih savjeta, odlukama sindikalnih konferencija i partijskih organizacija, radu rukovodstva i zborovima radnika. Za razumijevanje drugoga aspekta kontinuiteta ove kulturne forme možemo se poslužiti formulacijom kojom Josip Cazi opisuje naš prvi radnički list: on je „učio radnike i upućivao ih kako da gledaju radničkim očima na pojedina pitanja“. Radničke su novine, dakle, imale važnu edukacijsku ili prosvjetnu funkciju, neodvojivu od nastojanja za emancipacijom radništva (ne zaboravimo da je jedan od glavnih zadataka sindikata nakon Drugoga svjetskog rata opismenjavanje radnika). One su također nastojale zastupati rad kao klasu i izgrađivati svijest, stavove i znanje koji će ovu emancipaciju omogućiti.

Tjednik *Borovo* najstariji je tvornički list u socijalističkoj Jugoslaviji. Novine socijalističkoga poduzeća naslanjale su se na dvije tradicije: na korporacijsko glasilo (*Borovo*) koje je od 1932. izlazilo u Batinoj tvornici kraj Vukovara, te na ranije spomenutu, dulju tradiciju radničkih novina. Kada je 1947. jugoslavenski sindikat pokrenuo inicijativu sustavnoga pokretanja tvorničkih novina, kao model i uzor poslužio je upravo list koji je izlazio u vukovarskom Borovu. U vrijeme pokretanja ove inicijative, na čelu sindikata bio je Josip

Cazi, predratni hrvatski komunist i sindikalac, koji je 1930-ih radio u Batinoj tvornici i tamo ilegalno uređivao list *Saradnik*, „organ organizovanih Batinih radnika-ca“, svojevrsni radnički odgovor na službeno tvorničko glasilo. Posvećenost radu i interesima rada, kao i zalaganje za opći društveni napredak utemeljen na radu i ravnopravnosti, povezuju *Borovo* sa starijom tradicijom radničkih novina. Orijevanost na tvornicu i njezino naselje, kao i postavljanje rada u središnje mjesto šire društvene organizacije, povezuju socijalističko *Borovo* s njegovim fordističkim korporacijskim prethodnikom.

Fenomen tvorničkih novina, iako integralan dio kulture rada u socijalističkoj Jugoslaviji, slabo je istražen. Početkom 1980-ih u Jugoslaviji je izlazilo oko 2.000 listova radnih organizacija. Krajem 1970-ih naklada tvorničkih novina dvostruko je premašivala nakladu svih dnevnih listova u Jugoslaviji. Prvi skup urednika tvorničkih listova Jugoslavije održan je 1955. upravo u Borovu. U Borovu je također tradicionalno dodjeljivano godišnje priznanje „11. novembar“ za najistaknutije novinare „listova udruženog rada“ (tj. tvorničkih novina).²

Teme tvorničkih listova, pa tako i *Borova*, bile su „život kolektiva, radni uspjesi, problemi proizvodnje, radničko samoupravljanje i život organizacija u poduzeću“. ³ Tjednik *Borovo* je uz navedeno redovno pratio i život u Borovu naselju, kao i kulturne i sportske aktivnosti radnika kombinata. *Borovo* je o životu tvornice izvještavalo demokratski, dajući glas svim pozicijama uključenim u funkcioniranje kombinata: od pogonskih radnika, preko inženjera, sindikata, partije (do depolitizacije), radničkih savjeta, pa do uprave i generalnoga direktora. Unutar ovih složenih odnosa, Tjednik je svoju poziciju pokušavao održati nezavisnom, o čemu najbolje svjedoče kritike koje listu uglavnom stižu s upravljačkih pozicija.

Kako se tjednik *Borovo* snašao u vremenu velikih političkih i ekonomskih promjena kojim se bavimo? Uočljivo je nekoliko općenitih trendova. Tijekom 1990. i 1991. Tjednik je izložen efektima krize i mjera stabilizacije jednako kao i ostali dijelovi kombinata. Tjednik je dužan borovskoj Štampariji, a Štamparija vanjskim dobavljačima, zbog čega je ugroženo njezino normalno funkcioniranje, kao i radna mjesta 180 zaposlenih. Efekti štednje vide se u sve manjem broju fotografskih priloga u Tjedniku, kao i smanjenom broju stranica. Uz to, početkom 1991. iz redakcije novina netko je ukrao sva četiri fotoaparata. Novinari su među prvim radnicima kombinata kojima počinju kasniti plaće. No, i u takvim uvjetima novine se nastavljaju izdavati: „Mi smo uvijek na raspolaganju. I bez obzira na neisplaćenu plaću, moramo biti strpljivi i razumni. Razumniji od onih koji traže svoja prava kad nema novaca,

IZVOR:
Borovo 3156
1. 1. 1991.

mudriji od onih što prozivaju, a nemaju argumenata, pismeniji od onih čije referate prenosimo.“⁴

Uz materijalnu oskudicu, informiranje u kombinatu dovedeno je u pitanje i kroz sveobuhvatne društvene promjene, koje sada zahvaćaju i instituciju jugoslavenskih tvorničkih novina općenito. Početkom 1990. Tjednik (bez komentara) prenosi „stavove o zadacima informiranja u poduzećima u funkciji ostvarivanja privredne reforme“, koje donosi Privredna komora Jugoslavije.⁵ Komora napominje kako „tržišna orijentacija u privređivanju i marketinški pristup organizaciji rada i poslovanja“ pretpostavljaju „da je sistem informiranja sastavni dio ukupne poslovne politike svakog poduzeća“. Od tvorničkih se novina traži da budu „faktor mobilizacije“ za reformu i za „stvaranje pozitivne klime za poduzetništvo“. Ove parole za novo vrijeme urednici su, uz neizbježnu ironiju, smjestili tik do citata iz prošlih vremena, u kojima se – u izvještaju s prvoga skupa urednika tvorničkih novina 1955. godine – kao prvi zadatak ovih listova ističe „život [radnog] kolektiva“. Redakcija Tjednika svjesna je dramatičnosti tekućih društvenih promjena i posljedica koje one imaju na tvorničke novine, kao i novinarsku struku u cjelini. Na sastanku s članovima Konferencije sindikata, borovska redakcija jasno iznosi stav o trenutačnom stanju:

„Danas nema velike dileme; novine mogu biti marketinški, poslovno usmjerene, sadržajno drugačije, ili zadržati u principu postojeću fizionomiju. U prvom slučaju, list malog tiraža bi izgledao instruktivno, služio jedino menadžerskom afirmativnom; zapostavljajući potpuno životnu stvarnost kakva ustvari jeste. [...] Čini nam se, ipak, potrebi primjerenija sadašnja njegova uređivačka fizionomija od one koju bi proizveo eventualni prijelaz u privatno novinsko poduzeće.“⁶

Nespojivost novoga, tržišnog usmjerenja i tradicionalne funkcije radničkih novina ovdje je eksplicitno izrečena te uspostavljena po liniji klasnoga odnosa između menadžera i radnika.

Tjednik nije jednostavno zauzeo stranu u mnogobrojnim sukobima koji su obilježili ovo razdoblje. Iako se nadaje dojam da u ovome razdoblju Tjednik daje više prostora izjavama borovskih direktora, prigovori na pisanje novina, barem oni registrirani u Tjedniku, uglavnom dolaze upravo od menadžmenta. Čitanje Tjednika iz vremena „demokratskih promjena“ ostavlja dojam da se uređivačka politika pokušala prilagoditi novome vremenu i povećanjem broja potpisanih komentatorskih ili kolumnističkih tekstova. Na neke od njih, kao na pisanje o raspodjeli i Borovo Commerceu, bilo je i oštiri reakcija iz kruga kombinata. Tjednik zadržava svoju uobičajenu rubriku „Radnici govore“ u kojoj se mogu pročitati stavovi i mišljenja pogonskih radnika. I u feljtonima, kolumnama i komentarima iz ovoga razdoblja možemo pronaći različita razmišljanja o promjenama koje se događaju, iako je njihov zajednički nazivnik osjećaj neizvjesnosti uzrokovan mjerama štednje, procesom pretvorbe i rastućim međunacionalnim napetostima.

Ambivalentnost prema novome vremenu – koje je istovremeno i pogubno

za Kombinat i „bez alternative“ – najvidljivija je u napisima o tržištu. Ono sada postaje tema mnogobrojnih osvrtâ. Posebno su zanimljivi tekstovi Josipa Kovača, koji je početkom 1991. u Tjedniku objavljivao feljton o odnosu politike i ekonomije, u kojemu, među ostalim, citira Ilijadu i Aristotela. Kovačevi tekstovi otkrivaju i određenu neodlučnost u odnosu prema tržištu: ono je „dobro jer nas tjera na dobro“, ali i okrutno jer dovodi do neizbježnoga društvenog raslojavanja.⁷

Od korisnih informativnih priloga svakako treba istaknuti i „Mali ekonomski leksikon“ koji Tjednik u ovome razdoblju nastavlja objavljivati i u kojemu se čitateljima pojašnjavaju neki osnovni pojmovi iz ekonomije. U teško vrijeme stečajeva i viškova Tjednik redovito obavještava radnike o njihovim pravima u slučaju otkaza i sličnim praktičnim pitanjima. Možemo primijetiti nekoliko drugih promjena u „fizionomiji“ lista u ovo vrijeme. U skladu s novim trendovima u jugoslavenskoj privredi, tijekom 1990. u Tjedniku se među oglasima pojavljuju reklame za male privatne biznise: videoteke, krojačke radionice, trgovine na malo, frizerske salone, TV servise, ... U ovo vrijeme Tjednik daje svoj prilog informiranju radnika Borova o „oslobođenoj privatnoj inicijativi“: odlazak u privatnike predstavljao je jedno od poželjnih rješenja za problem viška radnika.⁸ Po prvi put, Tjednik objavljuje i cjenik oglašavanja u listu.

U novome vremenu, pod vodstvom dugogodišnjega glavnog urednika Božidara Markotića, *Borovo* ustraje u nekim „zastarjelim“ idejama i navikama, od kojih su najočitiiji izraženi antinacionalizam i zalaganje za vrijednost ljudskoga rada. Svakako treba istaknuti i brigu novina za kulturu i redovito praćenje rada borovskoga kulturno-umjetničkog društva, unatoč tome što, kako glasi jedan naslov, „sorealističko odlazi sa scene“. Jedna od tema koje se provlače kroz niz brojeva je problem sudbine socijalističkih kulturnih centara, kao i kulturnoga amaterizma. U tim se člancima raspravlja o pitanjima organiziranja i financiranja kulturnih centara u procesu prelaska na tržišne odnose.⁹

U Tjedniku iz 1990. i 1991. gotovo nema članaka koji se izravno bave dnevno-političkim temama, uključujući događaje vezane za eskalaciju pobune dijela hrvatskih Srba i brojne nasilne incidente koji u ovo vrijeme ne mimoilaze ni Vukovar. Iako se ovo na prvi pogled može učiniti neobičnim, takva je praksa posve u skladu s uobičajenom uređivačkom politikom tvorničkih novina, koje se u načelu nisu bavile dnevnom politikom. Od političkih tema možemo izdvojiti jedino posljednji, Četrnaesti kongres SKJ i izbore u Hrvatskoj, o kojima Tjednik izvještava vrlo neutralno. No, tekstovi o drugim temama – posebno kolumne poput novoga „Petog stupca“ ili brojnih tekstova o kulturi – često nude rezignirane, ironične, sarkastične, pa i kriptične komentare na zabrinjavajuću stvarnost vukovarskoga kombinata. Čini se da pred sam rat posebno kultura postaje tema kroz koju se provlače stavovi i mišljenja o naznakama tragičnih događaja koji će uslijediti.

Ovi fragmenti iz radničkih novina, kao uostalom i mnogobrojni radnički

štrajkovi iz ovoga vremena, pokazuju kako su mišljenja o neupitnosti smjera društvenoga razvoja – bilo onog pronacionalnoga ili protržišnoga – ipak bila podijeljena. Gašenje tvorničkih listova nesumnjivo je predstavljalo i čin ušutkivanja onih glasova koji su iz prve ruke govorili o posljedicama koje je vraćanje kapitalizmu, sa svim njegovim popratnim pojavama, imalo na jugoslavensko radništvo, ali i društvo općenito.

Kronologija 1987. – 1991.

LEGENDA

štrajk

Veličina piktograma odgovara približnom broju radnika u štrajku.

čekanje

U situaciji nedostatka posla (ili nemogućnosti njegova obavljanja), radnici se šalju na čekanje. Za vrijeme čekanja primaju 40% plaće. Veličina piktograma odgovara broju radnika na čekanju.

kapitalizam dolazi

Događaj koji upućuje na prelazak iz socijalizma u kapitalizam.

otkazi

općeniti događaji

kurzivom su istaknuti događaji u Hrvatskoj i SFRJ. Ostali se događaji tiču Borova i općine Vukovar.

1987.

19. 8. – 24. 8. Štrajk u Autogumama, Valjari, Gumenoj obući i TKO. Iako nisu sve tvornice ni svi pogoni štrajkali pet dana, u jednom trenutku u štrajku je sudjelovalo 10.000 radnika Kombinata. Povod za štrajk bili su premali osobni dohoci, koji su ranije zamrznuti u čitavoj zemlji kao dio mjera štednje Savezne vlade Branka Mikulića.

25. 8. Radnici Valjare od štrajka pa do kraja godine suočavat će se s povremenim čekanjima zbog nedostatka materijala.

3. 9. U vojarni JNA u Paraćinu (Srbija) vojnik Albanac na spavanju je ubio četvoricu drugova.

18. 9. Borovska Nožara najavljuje zastoj od mjesec dana. Radnici će prvo iskoristi preostale dane godišnjih odmora, a nakon toga će biti na čekanju.

23. i 24. 9. *Održava se osma sjednica CK SK Srbije, na kojoj Slobodan Milošević učvršćuje svoju političku moć. Pritom se oslanja na postojeće nezadovoljstvo kosovskih Srba, koji se samoorganiziraju od početka 1980-ih.*

Tijekom rujna se u Gumenoj obući zbog bolovanja i čekanja izgubilo prosječno 5 dana po radniku.

6. 10. – 21. 10. Dio radnika Autoguma je na čekanju. Tijekom najgorih dana, na čekanju je 1.000 radnika.

Tijekom studenog obučarski OUR izgubio je u zastojima 3 – 5 radnih dana po radniku.

3. 12. – 11. 12. Veliki dio radnika Gumene obuće je na čekanju.

Prosinac

Izveštaj SSH o štrajkovima u SR Hrvatskoj opisuje neviđen porast broja obustava rada u 1987. Kao najmasovniji štrajk u ovoj godini navodi se štrajk u Borovu, a kao najdulji štrajk labinskih rudara. Štrajkovi većinom nastaju spontano, mada „jačaju elementi organiziranosti“. Izveštaj kritizira „neustavni birokratsko-tehnokratski sistem otuđivanja

dohotka i akumulacije od radničke klase“ te „jačanje specifičnih kapital-odnosa (pretežno u etatičkoj varijanti) i najamnog položaja proizvođača i ostalih radnih ljudi“. „Rješenje je u 'osvajanju vlasti' u društvenoj reprodukciji od strane radničke klase (i drugih radnih ljudi u udruženom radu)...“ Sindikat se nalazi na raskršću: hoće li, kao dosad, biti „organizacija moćnijeg dijela društva“ ili će se transformirati u „organizaciju radničke klase i radnih ljudi za obranu i ostvarivanje njihovih životnih interesa“?

1988.

29. 1. Kombinat je suočen s ozbiljnim zastojima zbog nedostatka kaučuka. Autogume ne rade gotovo cijeli siječanj, staju s radom neke radionice Gumene obuće, a Valjara je u povremenim zastojima mjesecima.

25. 3. Zbog nedostatka kaučuka, kože i kemikalija, javljaju se povremeni zastoji u Gumenoj obući, Polyju, Valjari i Autogumama. Početkom travnja približno 6.000 radnika je na čekanju zbog nedostatka materijala za proizvodnju (Autogume, dijelovi TKO, Gumene obuće, Polyja, Valjara, GTR). Krajem mjeseca broj se spušta na 3.000 radnika.

Početkom svibnja na čekanju su Autogume i veliki dio Gumene obuće. Radnici iz proizvodnje autoguma ostat će na čekanju gotovo dva mjeseca, a proizvodnja će se pokrenuti tek 24. 6.

Svibanj

U namjeri da zaustavi inflaciju, Savezna vlada još jednom zamrzava plaće u društvenom sektoru.

11. i 12. 5. Održavaju se izvanredni zborovi radnika u GTR-u. Zahtijevaju redovnu proizvodnju i isplatu OD-a (u svibnju isplata plaća kasni dva dana), povećanje OD-a i informacije o daljnjem radu i reorganizaciji SOUR-a.

- 24. 5.** *Nakon neuspješnog petodnevnog štrajka, 400 rudara iz žviničkog Đurđevika (BiH) kreću pješice za Beograd. Nakon prehodanih 70 kilometara, na određite stizu vlakom te u Skupštini SFRJ uspijevaju ispregovarati povećanje plaća. U štrajku su i rudari Magure (Kosovo), Sokola (kraj Niša), Breze, Kreke, Kaknja i Lipnice (BiH).*
- 28. 5.** *S implementacijom kreću dugo najavljivane mjere SIV-a koje uključuju devalvaciju dinara i rast cijena. Liberaliziran je uvoz roba široke potrošnje uključujući proizvode iz obućarske branše. Plenum obućarske industrije Jugoslavije žali se kako uvoz robe široke potrošnje nije opterećen visokim carinama, dok su na uvoz sirovina i kože carine i dalje visoke. Traže promjene u carinskoj politici kako bi tekstilna i obućarska industrija imale šanse za opstanak.*
- 17. 6.** Uposleno je tek pola radnika Gumene obuće.
- 17. 6.** *3.000 metalaca iz zemunskoga Zmaja prosvjeduju ispred Skupštine Jugoslavije tražeći „kruha“ i „promjene“. Istovremeno, radnici mariborskoga TAM-a u štrajku traže povećanje plaća i kritiziraju „crvenu buržoaziju“.*
- 18. 6.** Na svečanoj sjednici Općinskog komiteta SKH Vukovar obilježeno je 68 godina II. (vukovarskog) kongresa KP Jugoslavije i 50 godina smrti sekretara Centralnog partijskog vijeća KP Jugoslavije Filipa Filipovića.
- 24. 6.** Borovski pravnik u opsežnom članku objavljenom u tvorničkom listu objašnjava stečajni postupak i njegove posljedice.
- 24. 6.** Sjednici Izvršnog vijeća Sabora SR Hrvatske prisustvuju predstavnici Borova i općine Vukovar kako bi upoznali političko rukovodstvo sa situacijom u Kombinat.
- 28. 6.** 700 radnika Relaksa poslano je na čekanje.
- 5. 7.** *Oko 5.000 radnika i radnica kombinata Borovo stupilo je u štrajk čiji je neposredan povod bilo kašnjenje plaće. Štrajk je bio posljedica dubljeg nezadovoljstva mjerama štednje, pada standarda i rasta društvenih nejednakosti. Štrajk je okončan upadom u Saveznu skupštinu u Beogradu.*

U odnosu na srpanj 1987., troškovi života porasli su 191 %, cijene 194 %, a industrijski proizvodi poskupili su 213 %.

30. 7. Radnički savjet donosi odluku o povećanju osobnog dohotka od 60 % za kolovoz.

16. 9. „Eto, prošlog tjedna pobunio se visoki kadar, u Pneumatici [...] ne mogu se pomiriti da oni rutinski radovi, kao na primjer pomjeranje dugmeta i poluga, vrijede više od mozгова.“

U odnosu na 1987., standard borovskih radnika pao je za 33 %, a u odnosu na 1980. za čak 52 %. Radnica Borova: „Imam dvoje djece koje treba oblačiti. Cipele smo uzeli na kredit, a čizmice su od prošle godine.“

27. 9. 60 radnika GTR-a štrajka zbog nekvalitetnog toplog obroka.

4. 10. *8.000 radnika iz beogradske Rakovice predvođeni radnicima 21. maja protestira pred Saveznom skupštinom. Obraća im se Slobodan Milošević koji naglašava važnost radničke klase (nasuprot birokratskoj klasi) za oporavak i jedinstvo Jugoslavije.*

14. 10. Dio radnika GTR-a i Gumene obuće poslan je na čekanje.

Listopad

Traju podjele između radnika/ica u režiji i proizvodnji. Radnice komentiraju opći rast nejednakosti: „Netko je opskrbio i unučad automobilima, a netko nema ni za bicikl. [...] Došlo je do klasne podvojenosti.“ „Narod ništa nema, sve je veće siromaštvo, a nezadovoljstvo se prebacuje na nacionalno. A nacionalizam je samo zataškavanje teške socijalne situacije u kojoj se nalazimo. [...] Ovdje, među nama, nikada nije bilo pitanja nacionalnosti, a ima nas sa svih strana. – Sve je to – zavadi pa vladaj.“

Raspravlja se o mogućim rješenjima za „tehnološki višak“ uposlenih: „Kombinat se opredijelio za onaj humani pravac, da se uposle svi kapaciteti, da se ne prizna višak. Ustalom prosperira se proširenjem, ne sužavanjem kapaciteta.“

29. 12. *Zakon o poduzećima*

1989.

- 1. 1.** Stanarina u Borovu raste 90%.
- 6. 1.** „Spontani revolt“ počinje u proizvodnji autoguma, a slijede „protestni zborovi“ u TKO i Gumenoj obući. Razlog: zakidanje neto osobnog dohotka, „nenormalno visoko povećanje stanarine“ i drugih cijena.
- 7. 1.** Obustava rada u još nekoliko pogona: Auto gume, Valjara, TKO, Gumena obuća, GTR. Traži se stopiranje rasta cijena, jednokratna pomoć radnicima te izjašnjavanje o povjerenju direktoru i tehničkom direktoru, predsjedništvu sindikata, rukovodstvima RO i općine.
- 11. 1.** Savezna radna grupa za Borovo sastaje se s 500 radnika u kino dvorani. Radnici pitanja upućuju i šefu republičkog sindikata: „Pitao bih druga Bernarda Jurlinu da li je spreman da se ujedini sa svim radikalnim sindikatima iz drugih krajeva naše zemlje kako bi se stvorio jedan jak jugoslavenski sindikat koji će stati u zaštitu životnog standarda radnika?“ „Kada će sindikat, kao radnička partija, biti odvojen od ostalih i biti samostalan kao što je to u zapadnim zemljama?“.
- 13. 1.** „Shvatili smo, velike su bile obaveze [Hrvatske] prema federaciji. Dobro znate da je Sabor prvi reagirao na budžet federacije za 1987./88. godinu. Skoro su nas proglasili da smo protiv JNA“, zastupnik Borova u Saboru, objašnjava radnicima zašto Republika neće financijski pomoći kombinatu.
- 15. 2.** *Zakon o bankama i drugim financijskim organizacijama*
- 20. 2.** *U rudniku Stari Trg/Trepča (Kosovska Mitrovica) 1300 rudara počinje štrajk glađu. Štrajk cilja dokinuti Miloševiću suspenziju ustavne autonomije Kosova.*
- 28. 2.** *U Kninu se održava miting protiv odluke Saveza sindikata Hrvatske o novčanoj pomoći albanskim rudarima. Isti dan slovenski sindikat odlučuje podržati rudare.*

-
- 16. 3.** *Ante Marković postaje premijer SFRJ.*
- 1. 4.** Potpisan Samoupravni sporazum o udruživanju u složeno poduzeće Borovo: kombinat se reorganizira u skladu sa Zakonom o poduzećima. Slijedi dogovor o „diobenoj bilanci“, tj. raspodjeli imovine i dugova kombinata.
- 5. - 6. 6.** Dio radnika (150-200) Gumene obuće stupa u štrajk zbog neisplate stimulacije. Tokom lipnja dolazi do nekoliko svađa i obustava rada oko pravilnika o stimulaciji te diobenoj bilanci, koju radnici ne prihvaćaju.
- 17. 6.** *U prostorijama NK Borac na zagrebačkom Jarunu osnovana je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ).*
- 28. 6.** *Slobodan Milošević održao je na Gazimestanu govor prilikom proslave 600. godišnjice Kosovske bitke.*
- 30. 6.** *Zakon o izmjeni Zakona o udruženom radu*
- 1. 7.** Topli obrok u kombinatu poskupio je s 500 na 1.000 dinara, lijekovi poskupljuju s 500 na 2.000 dinara. Poskupljuje i bijeli kruh, koji košta čak 7.000 dinara.
- 7. 7.** *Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima*
- 8. - 9. 7.** *U Kninu je obilježena 600. godišnjica Kosovske bitke. Na skupu je bilo nacionalističkih obilježja i skandiranja.*
- 8. - 9. 8.** Obučarke (TKO) su obustavile rad na dva dana zbog malih plaća koje ne mogu pratiti inflaciju (traže povećanje od 150%). 11. 8. radnice Polyja također su na jedan dan obustavile rad zbog sličnih razloga.
- 18. 8.** U kolovozu i rujnu nekoliko puta obustavlja rad i Služba osiguranja, opet zbog malih osobnih dohodaka.
- 30. 8. - 2. 9.** Zbog malih plaća, dolazi do četverodnevne obustave rada u Proizvodnji pneumatika (Autogume).
- 30. 8. - 4. 9.** *Štrajkaju strojovođe Željezničko-transportnog poduzeća Zagreb. Traže veće OD i bolje uvjete rada.*

Rujan

Radnik Gumene obuće: „Mi u Vukovaru smo na mjestu gdje se prelamaju različiti informacijski sistemi i kad se vidi kakav informacijski rat se vodi, to čovjeka zbunjuje.“

Listopad

Štrajk vozača međugradskog transporta.

28. 10.

Zakon o vrijednosnim papirima

1. 11.

Dan mrtvih (Svi sveti) proglašava se neradnim danom čime započinje proces desekularizacije.

U studenom, RS Obučare raspravlja o mogućim podjelama među radnicima zbog novouvedenih vjerskih praznika. No, ovlasti RS su smanjene i direktor odlučuje samostalno.

Zakon o radnim odnosima (Zakon o osnovnim pravima iz radnog odnosa)

1. - 3. 11.

1.550 radnika borovskog pogona u Šapcu štrajka zbog kašnjenja stimulacije. To ima za posljedicu da je Borovu nedostajalo 30.000 pari gornjih djelova obuće.

8. 11.

Kao posljedica ranijega štrajka, osniva se Samostalni sindikat strojnog osoblja SR Hrvatske čiji predsjednik postaje Milan Krivokuća.

Prosinac

Na sastanku društveno-političkih organizacija, predsjednika radničkih savjeta i rukovodstva kombinata osuđuju se „podjele radničke klase Jugoslavije, koja je jedinstvena“, a posebno nacionalne podjele. Borovo, kao „Jugoslavija u malom“, protivi se „proglasu nelegalne organizacije HDZ, koji doživljavamo kao nacionalistički“.

11. - 13. 12.

U Zagrebu se održava XI. kongres SKH. Tema je reforma društva i Saveza komunista. Reformom se raskida s modelom „birokratsko-etatičkog socijalizma“ i „otvara prostor za slobodu i ravnopravnost, individualizaciju i inovatorstvo“: „Napuštamo tehnologije i obrasce življenja stvorene industrijskim načinom života.“ Raspravlja se o prijevremenim izborima u SR Hrvatskoj i bira novi CK na čelu s Ivicom Račanom.

18. 12.

Predsjednik SIV-a Ante Marković objavljuje „rat inflaciji“, kao i „inicijativu SIV-a za promjenu Ustava, da bi se federalnoj vlasti dala konkretna ovlaštenja u pogledu nesmetanih odnosa s inozemstvom, garantiranje prava građana i kretanja roba i kapitala na teritoriji cijele zemlje, te uveo jedinstveni poreski sistem i uvelo tržište kapitala“.

1990.

3. 1.

Kreću „Markovićeve reforme“: uvodi se konvertibilni dinar, zamrzavaju se plaće i dio cijena (struja, benzin, ugljen, stanarina, javni prijevoz, PTT, željeznica) do 30. 6. Smanjuje se dostupnost kredita za privredu.

16. - 19. 1.

Strojovođe ŽTP-a ponovno su u štrajku.

20. - 21. 1.

„Da li su dobro sagledane i na vrijeme poduzete sve potrebne mjere i programi za zaštitu socijalno ugroženog stanovništva, podrazumijevajući tu i osiguranje finansijskih sredstava za rješavanje egzistencijalnih problema ljudi?“ Zamjenik generalnog direktora Borova na XIV. (izvanrednom i posljednjem) Kongresu SKJ komentira plan reformi.

2. 2.

Radnici GTR-a, njih 1.500, stupa u štrajk zbog nezadovoljstva koeficijentima. Po završetku štrajka radnici nisu u mogućnosti nastaviti s radom zbog nedostatka materijala.

4. 2.

Na autobusnom kolodvoru u Karlovcu održava se „miting istine“ ili „događanje naroda“, tj. okupljanje Srba naklonjenih Slobodanu Miloševiću

- 10. 2.** U Vukovaru je 4.713 nezaposlenih, među njima 70 % mlađih od 27 godina. (Vukovar u ovom periodu ima 46.735 stanovnika.)
- 17. 2.** U Kninu je osnovana Srpska demokratska stranka (SDS) na čelu s Jovanom Raškovićem.
- 20. 2.** Jednodnevni štrajk u Valjari. Zahtjevi: kolektivni ispis iz sindikata, redovita isplata OD-a.
- 24. 2.** „Pobornici hegemonističko-unitarističkih ili jugoslavensko velikodržavnih shvaćanja vide u programskim ciljevima HDZ ništa drugo do zahtjeva za obnovom ustaške NDH. Pri tome zaboravljaju da NDH nije bila samo puka kvislinška tvorba i fašistički zločin već i izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za samostalnom državom.“
Franjo Tuđman, 1. opći sabor HDZ-a.
- 10. - 19. 3.** Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom
- 12. 3.** 1.480 radnika Autoguma je na čekanju.
- 15. 3. - 15. 4.** Oko polovice (250) strojaraca je na čekanju zbog nepodmirenih dugova dijelova kombinata prema Tvornici strojeva.
- Radnici Autoguma (radijalke) odlaze na jednomjesečno čekanje.
- 21. 3.** Odluka o depolitizaciji poduzeća: organizacije Saveza komunista napuštaju Kombinat. Ova odluka donosi se u očekivanju zakona o zabrani političke aktivnosti u poduzećima.
- 25. - 26. 3.** Srušeni pravoslavni nadgrobni spomenici u Iloku.
- 1. 4.** Trodnevni štrajk u GTR-u zbog koeficijenata.
- 7. 4.** Prvi poslijeratni štrajk prosvjetara: u štrajku je 1.000 prosvjetnih radnika s vukovarskog područja. U štrajk stupaju zbog „nedostatka sistemskih rješenja“ i „katastrofalnog materijalnog položaja“.
- Sedam borovskih poduzeća prijavljeno je za pokretanje

stečajnog postupka na temelju Zakona o financijskom poslovanju: Gumena obuća, Transport, Dom zdravlja, Tvornica kožne obuće, zajedničke službe, Autogume, Gumeno-tehnička roba. Problem je uglavnom u internim dugovanjima.

Izbori 1990.: Prvi krug glasanja 22. i 23. travnja, a drugi 6. i 7. svibnja. Na republičkoj razini pobjeđuje HDZ. U općini Vukovar SKH osvaja 53,8 %, a HDZ 22,2 % glasova.

Svibanj

Zakon o zapošljavanju i Zakon o radnim odnosima

11. 5.

Radnici Autoguma na čekanju zbog nedostatka materijala.

28. - 29. 5.

Štrajk međugradskog transporta. Zahtjev: da se osigura novac za gorivo, putarinu, dnevnice.

30. 5.

Konstituiran višestranački Sabor.

10. 6.

Skup SDS-a u Vukovaru. Na Adici se okupilo oko 5.000 mještana Vukovara i okolice. Jovan Rašković drži govor „protiv ustaštva i genocida“: „Ne trebaju nam novi grobovi“.

18. - 26. 6.

„Junskom štrajku“ povod su bili koeficijenti, no ubrzo nakon početka, vođenje štrajka preuzimaju radnici Borova poznati kao lokalni aktivisti HDZ-a, Tomislav Merčep i Blago Zadro. Proširuju listu zahtjeva kako bi uključivala i smjenu kompletnog rukovodstva Kombinata. Iako je štrajkaški odbor multietničan, ovo je prvi štrajk u kojem se spominju podjele radnika kombinata po etničkoj/nacionalnoj liniji. U najmasovnijim trenucima štrajka 8.000 ljudi.

24. 6.

Nekoliko tisuća građana okupilo se na „Hrvatskom pikniku“ u dvorištu dvorca Eltz da bi proslavilo HDZ-ovu pobjedu na izborima.

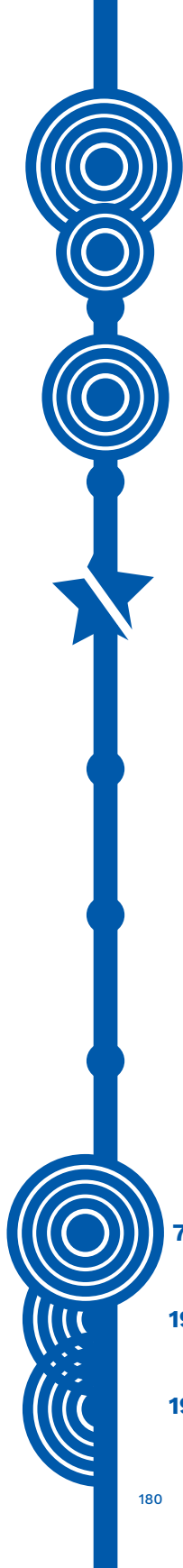
30. 6.

Na sjednici Skupštine Općine Tomislav Merčep govori o „ataku na društvenu imovinu“ u Borovu i drugim vukovarskim poduzećima.

1. 7.

Stanarina u Vukovaru raste 10 puta.

- 7. 7.** „Privredna rukovodstva moraju biti lojalna prema novoj vlasti. Ima primjera da se želi nauditi i dokazati da je nova vlast nesposobna.“
Predsjednik osječkog odbora HDZ-a
- 25. 7.** U Srbu se održava „Srpski sabor“, osniva se Srpsko nacionalno vijeće te proglašava autonomija Srba u Hrvatskoj. Skupu, na koji je došlo 120-200 tisuća ljudi, prisustvuje i predsjednik skupštine općine Vukovar Slavko Dokmanović (SKH-SDP).
- 13. - 31. 8.** 500 radnika GTR-a je na čekanju.
- 17. 8.** Na kninskom području započinje „Balvan revolucija“. Među građanima srpske nacionalnosti kruže glasine kako su iz Zagreba krenuli oklopni transporteri hrvatske policije da spriječe izjašnjavanje na plebiscitu o autonomiji.
- 18. 8.** Srpska demokratska stranka u Hrvatskoj organizira referendum o autonomiji.
- 19. 8.** 5.000 Borovčana i njihovih gostiju prisustvuje osnivanju SDS-a Borovo.
- 30. 8.** Potpisan opći kolektivni ugovor, nakon pregovora između Saveza samostalnih sindikata Hrvatske i Privredne komore.
- 6. - 19. 9.** Radnici Autoguma su na čekanju zbog isporuke lošeg materijala.
- 13. 9.** 250 radnika štrajka u Tvornici Strojeva.
- 17. 9.** 20 radnika Instituta na čekanju je zbog smanjene proizvodnje.
- 21. 9.** Liječnici u Domu zdravlja kombinata Borovo štrajkuju 4 dana zbog neizmirenih obaveza i malih plaća. Iako su potraživanja Doma zdravlja veća od dugova, a poduzeću je pokrenut stečaj.
- 29. 9.** Prosvjetni radnici s vukovarskog područja štrajkom traže povećanje stope doprinosa za obrazovanje: procjenjuju da za njegovo funkcioniranje nedostaje 25 milijuna dinara.

- 8. - 9. 10.** Štrajk u GTR-u zbog plaća. Radnici su se vratili na posao nakon što je RS proglasio radnu obvezu.
- 8. - 12. 10.** Štrajk Gumene obuće zbog plaća.
- 10. 10.** „Što se srpskog naroda tiče, on želi da živi u jednoj državi.“
Slobodan Milošević, sjednica Predsjedništva SFRJ
- 11. - 17. 10.** U Šapcu štrajka 1.500 radnika zbog kašnjenja i premalih osobnih dohodaka.
- 13. 10.** U kontrolama MUP-a na području Vukovara utvrđena je pojava nenaoružanih noćnih straža u srpskim i hrvatskim selima.
- 24. 10.** *Vlada RH donosi Uredbu o zaštiti interesa Republike Hrvatske. U postupku je pretvaranje društvenog vlasništva u druge oblike vlasništva. Za svaki oblik pretvorbe vlasništva nužno je pribaviti suglasnost republičke Agencije za restrukturiranje i razvoj.*
- 26. 10.** *Skupština Srbije donosi odluku kojom uvodi carine na uvoz robe iz Hrvatske i Slovenije i takse na izvoz robe iz Srbije. Ove mjere stvaraju probleme u poslovanju i za 206 borovskih trgovina u Srbiji, Vojvodini i na Kosovu.*
- 26. 10.** U kombinatu treba odrediti kriterije za rješavanje viška radnika, ali proces je težak i nedefiniran. Predlaže se da uz rukovodstvo i radnički savjet u ovaj proces bude uključen i sindikat, ali sindikat to odbija.
- 2. 11.** Radnicima Gumene obuće i TKO najavljeno je čekanje. Prije odlaska radnici zahtijevaju isplate osobnih dohodaka. Revolt se javlja i zato jer se pretpostavlja da je ovo uvod u određivanje tehnološkog viška. „Da li ćemo se uopće vratiti na posao?“
- 7. - 10. 11.** Pogon u Somboru je u štrajku zbog kašnjenja i niskih OD.
- 19. 11. - 2. 12.** 7.150 radnica TKO odlaze na čekanje zbog nedostataka električne energije i materijala.
- 19. 11. - 11. 1.** 2.280 radnika Gumene obuće je na čekanju zbog

nedostatka električne energije.

- 20. 11.** Skladište je u štrajku zbog kašnjenja OD-a.
- 20. 11.** Na sjednici Izvršnog vijeća SO Vukovar raspravlja se o prijedlogu za promjenu imena 18 ulica.
- 29. 11.** *Dan Republike više nije praznik.*
- 4. 12.** Radnici Polyja su na čekanju zbog nedostatka električne energije.
- 4. 12. - 18. 1.** 1.500 radnika Autoguma je na čekanju zbog nedostatka električne energije.
- 4. 12. - 18. 1.** 2.000 radnika GTR-a na čekanju je zbog nedostatka električne energije. 700 radnika ostaje na čekanju sve do 1. 2. 1991.
- 5. 12.** 480 radnika Strojare pridružuje se generalnom štrajku metalaca i tekstilaca, prvom generalnom štrajku jedne industrijske grane u SFRJ od Drugog svjetskog rata. U štrajku je sudjelovalo približno 150.000 radnika.
- Početak prosinca sastaje se Inicijativni odbor Hrvatske unije sindikata (HUS će biti službeno osnovan 29. 12.). Vlada RH podržava inicijativu.*
- 7. 12.** Ukupno 15.000 borovskih radnika je na čekanju zbog nepodmirenih dugova prema elektrodistribuciji.
- 21. 12.** *Na temelju rezultata na referendumu, rukovodstvo srpskih općina u Kninu proglašava Srpsku autonomnu oblast Krajina.*
- 22. 12.** *Proglašen novi, „Božićni“ Ustav Republike Hrvatske.*
- U 1990. godini SIZ Vukovar je naplatio tek 60 % ukupnih dugovanja građana za stanarinu.

1991.

1. 1. - 1. 3. 150 radnika Klinastog remenja je na čekanju zbog nedostatka sirovina.

Autogume (radijalke) su na čekanju cijeli siječanj.

Da bi dobilo kredit Svjetske banke, Borovo mora izraditi koncept za transformaciju društvenog vlasništva. U Borovu užurbano rade na mogućim rješenjima kako bi ispoštovali rok, ožujak 1991.

23. 1. *Prijedlog za donošenje Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća kojim se „ukida društveno vlasništvo u gospodarstvu Hrvatske“.*

28. 1. - 21. 2. U štrajku je preko 2.000 radnika Gumene obuće. Traže isplate osobnih dohodaka: razliku za listopad, plaću za studeni i informaciju o isplatama za prosinac.

28. 1. - 8. 2. Štrajk radnika Tvornice strojeva koji nisu primili OD od rujna.

31. 1. - 18. 2. Štrajk oko 2.200 radnica Polyja. Dio radnika nastavio je štrajkati i tjedan dana nakon što su se ostali vratili na posao.

31. 1. Direktori Borova kod Josipa Manolića u Izvršnom vijeću Sabora traže pomoć u rješavanju problema viška 5.636 radnika. Rješenja koja predlažu socijalno su osjetljiva: otkup radnog staža, naknada za svojevrijedni odlazak iz Kombinata (uz otpremninu od 24 prosječne plaće); za preostale, koji idu na biro, plaćanje 2 godine čekanja.

1. 2. Poslovno rukovodstvo Borova moli pomoć iz rezervi RH za isplatu plaća za prethodna tri mjeseca. Podsjećaju na nedavni štrajk u Kombinatoru i navode: „Ocjenujemo da ukoliko se u što skorije vrijeme ne izvrši isplata osobnih dohodaka može doći do nemira širih razmjera.“

- 2. 2.** „Ne smije se dozvoliti da u pretvaranju društvenog vlasništva u privatno glavni akcioneri budu Hrvati, kako se nagovještava, jer su Srbi i ostali gradili kombinat.“
Goran Hadžić, skup SDS-a u Vukovaru
- 10. 2.** Približno 2.000 radnika GTR-a je na čekanju zbog problema s energijom i štrajka u Gumenoj obući. Radnicima je rečeno da će se vratiti na posao kada se situacija s energijom i sirovinama sredi.
- 13. 2.** Štrajk Elektronskog računalnog centra (ERC). Tjednik navodi kako im radnici Kombinata zamjeraju što su kao administracija odlučili štrajkati baš u vrijeme isplate OD-a.
- 20. - 25. 2.** 1.300 radnika Autoguma na čekanju je zbog nedostatka električne energije.
- 27. 2.** 55 radnika Valjare na čekanju je zbog nedostatka sirovina za rad.
- 8. 3.** Dio zaposlenih nije na radnim mjestima. Mnogi su odveli žene i djecu iz Vukovara. Procjenjuje se da je do ovog trenutka oko 3.000 žena i djece preseljeno u Vojvodinu.
- 9. 3.** Zbog neplaćenih računa, Tehnostan prijeti isključenjem grijanja u Borovu naselju.
- 8. 3. - 19. 4.** Štrajk radnika pogona u Šapcu.
- 11. 3.** Ročište na Privrednom sudu u Osijeku radi pokretanja stečajnog postupka u Borovu. Tri poduzeća idu u stečaj: Tvornica strojeva, Poly i GTR. Bez posla ostaje 4.900 radnika.
- 14. - 25. 3.** 2.280 radnika Gumene obuće na čekanju je zbog nedostatka sirovina.
- 21. 3. - 5. 4.** Svim radnicima Tvornice strojeva (oko 500) 21. 3. uručeni su otkazi zbog proglašenja stečaja. Na posao se 5. 4. vraća 190 radnika, gdje, pod paskom stečajnog upravitelja, i dalje rade za minimalac.

- 22. - 29. 3.** Pogon 1 TKO štrajka zbog neisplate OD-a.
- 28. 3. - 12. 4.** 2.161 radnika Polya poslano je na burzu zbog proglašenja stečaja. 12. 4. na posao se vraća 840 radnika.
- 28. 3. - 8. 4.** 2.035 radnika GTR-a dobilo je otkaz zbog proglašenja stečaja. 8. 4. na posao se vraća 998 radnika.
- 31. 3.** *Okršaj na Plitvicama, poznat pod nazivom „Krvavi Uskrs“.*
- 31. 3. - 9. 4.** Niz napada na vukovarskom području, uključujući postavljanje barikada, ranjavanja, provale, otmice, ograničavanja kretanja i uništavanje imovine.
- 2. 4.** Štrajk u Autogumama zbog neisplata OD-a za prosinac i siječanj. Posljednja isplata, „nešto u gotovini, nešto u bonovima“, odnosila se na studeni.
- 5. - 11. 4.** Štrajk Autoguma zbog OD-a.
- 9. 4.** Štrajkaju stotine radnica Gumene obuće koje OD nisu primile 51 dan.
- 15. - 16. 4.** Štrajk radnica TKO zbog potraživanja OD-a za siječanj.
- 23. 4.** *Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća*
- 2. 5.** *U oružanom sukobu ubijeno 12 policajaca u Borovu Selu.*
- Svibanj** Vukovarom vladaju naoružani civili, „i hadezeovci i srpski ekstremisti“. Ulaz u kombinat Borovo priječe ljudi koji pucaju u zrak kada se netko približi.
- 12. 5.** U tzv. SAO Krajini održava se referendum o priključivanju Srbiji i Jugoslaviji.
- 17. - 27. 5.** 6.000 radnika TKO je na čekanju zbog nedostatka materijala i električne energije.
- 19. 5.** *Referendum o samostalnosti Hrvatske.* Na vukovarskom području u 9 mjesnih zajednica referendum nije organiziran, uključujući i 10 glasačkih mjesta u Borovu.

Lipanj

U generalnom štrajku metalaca BiH sudjeluje 130.000 radnika.

1. - 5. 6.

Štrajk radnica Gumene obuće koje OD nisu dobile od prosinca: „da bi ljudi došli na posao iz okolnih mjesta, moraju kupiti autobusne karte, a to tvornica više ne plaća. Znači, na čistom su gubitku jer plaće ne dobijaju, a moraju da osiguraju novac za prijevoz.“

17. 6.

Država smjenjuje borovsko rukovodstvo temeljem Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća.

21. 6.

Izlazi posljednji prijeratni broj tjednika *Borovo*.

NAPOMENA:

Pojedini dijelovi kronologije citirani su prema arhivskoj građi na temelju koje je provedeno istraživanje: tjednik *Borovo*, *Glas Slavonije*, *Večernji list*, *Radničke novine* i *Vukovarske novine*.

Samoupravni rječnik

Ovaj rječnik osmišljen je kao pomoć za praćenje knjige, ali i općenito proučavanje završne faze našega socijalizma. Danas je, posebno rođenima u kapitalističkoj Hrvatskoj, socijalističko samoupravljanje nepoznanica. Zato smo ovdje pokušali ukratko i letimično pojasniti neke izraze iz „bivšega sistema“ na koje nailazi svatko tko se upusti u prekapanje po prošlosti našega društva. Uz pojedine definicije dodali smo komentare (koji, naravno, nisu konačni) o tome kako su (i kada) određene prakse izgubile smisao ili dobile novo značenje.

Delegatski sistem

Delegatski je sistem univerzalni princip odlučivanja u jugoslavenskom društvu. Po njemu se konstituiraju sve institucije za upravljanje društvenim poslovima. Cilj je sistema da, preko delegacija koje biraju u osnovnim samoupravnim organizacijama, radni ljudi neposredno sudjeluju u odlučivanju na svim razinama društvenoga organiziranja. Svoje delegacije formiraju radni ljudi: u OOUR-ima i RZ-ima, u poljoprivredi, zanatima, državnim organima, DPO-ima, u mjesnim zajednicama, i sl.

Početkom 1980-ih sociolog Neca Jovanov kritizira delegatski sistem jer, umjesto da jača političku moć radništva, sudjeluje u „hiperprodukciji otuđenih i od radničke klase osamostaljenih centara moći“.

Društveni dogovor

Sindikati, privredna komora i organi DPZ-a putem društvenoga dogovora uređuju društveno-ekonomske odnose i druge odnose od interesa šire društvene zajednice. Društveni dogovor predstavlja instrument društvenoga usmjeravanja raspodjele dohotka i određuje pretpostavke za potpisivanje samoupravnih sporazuma.

Društveno planiranje

Unutar društveno-političkih zajednica utvrđuje se zajednička politika razvoja i smjernice te okviri za donošenje mjera ekonomske politike, kao i

metode kojima se osigurava njihovo ostvarivanje. Plan služi kao instrument ostvarivanja materijalne i društveno-ekonomske reprodukcije, ali i kao instrument borbe za višu produktivnost pojedinačnoga rada i rada u sjeni (predviđanje ekonomskih kretanja, koordinacije ekonomskih odluka, odabir instrumenata za provedbu plana). Kao razrada ekonomske politike, plan je obaveza za Saveznu skupštinu i direktiva za SIV, a oni su odgovorni za ostvarenje zacrtanih rezultata.

Društveno-politička zajednica (DPZ)

Uključuje općinu, zajednicu općina, socijalističke autonomne pokrajine, socijalističke republike i federaciju (prema Ustavu iz 1974. godine). DPZ-i obavljaju zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast. Po Ustavu, najviši je organ vlasti DPZ-a skupština. Uz vijeće mjesnih zajednica (odnosno općina) i društveno-političko vijeće, skupštine DPZ-a uključuju i vijeće udruženog rada (VUR), čiji se delegati biraju u OUR-ima.

Društveno-političke organizacije (DPO)

Društveno političke organizacije su organizacije u koje se na osnovi Ustava SFRJ radni ljudi slobodno organiziraju na klasnim socijalističkim osnovama i u kojima vrše svoju političku djelatnost, u skladu s ciljevima i zadacima utvrđenim programom i statutom.

Glavne DPO bile su:

Savez komunista (SK) Organizacijsku strukturu SK čine osnovne organizacije SK ustrojene pri osnovnim organizacijama udruženog rada. Autonomne pokrajine i republike imaju svoje organizacije SK ujedinjene u SKJ. Zadaća SK je daljnji razvoj i zaštita samoupravnih odnosa. U skladu s Manifestom, članovi SK „nemaju nikakve interese odvojene od interesa cjelokupnog proletarijata“.

Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ)

Najmasovnija je organizacija u SFRJ, organizacijskom strukturom slična SK. SSRNJ ima funkciju da omogući, kroz raspravu i političke inicijative, sudjelovanje u političkome životu svim stanovnicima SFRJ. Uz odabir delegata u predstavničkim je tijelima SSRNJ i samostalno kreirao političke preporuke iz domena obrazovanja, ekonomije i sl.

Savez sindikata Jugoslavije (SSJ) Organizacija je za unapređivanje zajedničkih i pojedinačnih interesa radnika. Zadaci sindikata uključuju razvitak samoupravljanja i delegatskoga sistema, stvaranje zajedničkih kriterija za politike dohotka, obrazovanje za samoupravljanje, sigurnost na radu, itd. Organizacijski, sindikat je organiziran po strukama (industrije, građevine, društvenih djelatnosti).

U analizi odgovora sindikata na snažnu radničku mobilizaciju 1980-ih, Ivan Jakopović sumira: sindikati imaju „usku, partnerski orijentisanu, transmisionu poziciju u društvu“. Blag i nekoordiniran otpor srozavanju standarda i transformaciji društvenoga vlasništva bit će jedan od uzroka

radničkoga nepovjerenja prema sindikatima i fragmentacije sindikalne scene.

Društveno vlasništvo

Kao samoupravno društvo, socijalizam podrazumijeva nepostojanje određene klase vlasnika sredstava za proizvodnju, bilo individualnih, bilo zajedničkih. Svaki član društva izvlači ekonomsku korist isključivo iz svojega rada, a ne iz vlasništva. U SFRJ sistem društvenoga vlasništva nije se odnosio samo na proizvodnju, već i na stanovanje, prirodna bogatstva, infrastrukturu i sl. Društveno je vlasništvo u SFRJ uključivalo i procese društvenoga (samo)upravljanja u domenama koje danas vežemo za državni aparat: u školstvu, znanosti, zdravstvu.

Zakon o poduzećima (1988.) omogućuje i druge oblike vlasništva, privatno i mješovito, kao i mogućnost „transformacije“ vlasničke strukture društvenoga poduzeća. U slučaju „poremećaja u poslovanju“ RS može ponuditi poduzeće na prodaju. Isti zakon omogućuje i strano vlasništvo nad poduzećima. Zakonom o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima iz 1990. ukida se mogućnost osnivanja društvenih poduzeća. Zakon o društvenom kapitalu (1989. i 1990.) otvara privatizaciji vrata, a sa Zakonom o pretvorbi društvenih poduzeća (1991.) kreće se u privatizaciju društvenoga vlasništva.

Kasa uzajamne pomoći

Oblik štednje i finansijske pomoći radnicima temeljen na dobrovoljnim doprinosima. Kasu je organizirao sindikat. Iz ovoga fonda solidarnosti radnici su po potrebi mogli dobiti beskamatni zajam.

Kliring, klirinško tržište

Kliring je poslovni ili bankarski odnos koji podrazumijeva prebijanje potraživanja i dugovanja između dvije ili više država na temelju posebnoga ugovora (klirinškoga sporazuma). Sporazum obavezuje potpisnice da sva sredstva ostvarena izvozom robe u partnersku zemlju iskoriste za uvoz robe iz iste zemlje. SFRJ je kroz svoju povijest klirinške sporazume imala s više od 30 zemalja. To su bile: Albanija, Alžir, Argentina, Austrija, Belgija, Brazil, Bugarska, Burma, Čehoslovačka, Čile, Danska, Egipat, Finska, Francuska, Gana, Grčka, Gvineja, Nizozemska, Indonezija, Indija, Izrael, Italija, Kambodža, Mađarska, Meksiko, Mongolija, DR Njemačka, Norveška, Paragvaj, Poljska, SSSR, Švicarska, Švedska, Turska i Urugvaj. Za Borovo je od posebnoga značaja bilo sovjetsko klirinško tržište.

Konferencija sindikata

U velikim poduzećima, sindikalni organ koji je okupljao sindikalne predstavnike iz različitih radnih organizacija.

Mjesna zajednica (MZ)

Interesna zajednica radnih ljudi na određenom području (u naselju, dijelu

naselja ili više povezanih naselja). Unutar MZ-a ostvaruju se zajedničke potrebe iz područja uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih djelatnosti, dječje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, tjelesne kulture, zaštite interesa potrošača, zaštite i unapređivanja čovjekove sredine, narodne obrane, društvene samozaštite i sl. Samoupravnu organizaciju mjesne zajednice utvrđuju građani koji u njoj žive statutom mjesne zajednice.

Obustava rada

Spontan ili organiziran prekid rada. Štrajk.

Jugoslavija je imala specifičan odnos prema obustavama rada, kako su se štrajkovi (ponekad) nazivali. Štrajkovi su bili izuzetno neugodni po legitimitet samoupravnoga društva, ali se na njih nije načelno odgovaralo silom, nego se pokušavalo što brže pronaći rješenje kako bi se štrajk okončao. S eskalacijom krize, u posljednjim godinama SFRJ, štrajkovi postaju sve manje uspješni u ostvarivanju zahtjeva.

Osobni dohodak (OD)

Raspodjela sredstava za osobne dohotke radnika određuje se samoupravnim općim aktom na osnovi ostvarenih rezultata OUR-a i doprinosa pojedinačnih radnika. Ovakva podjela naziva se „raspodjelom prema radu“. U osobni dohodak ulazi i dio koji se odnosi na zadovoljavanje zajedničkih potreba u okviru SIZ-ova (zdravstvo, socijalno osiguranje, kultura, stambeno zbrinjavanje, briga o djeci i sl.) i općih potreba (samoupravni i pravosudni organi, narodna obrana, financiranje federacije i drugih DPZ-a, međurepublički dogovori, i sl).

Nakon donošenja Zakona o radnim odnosima (1990.), Društveni dogovor o dohotku zamjenjuje se kolektivnim ugovorom, a „osobni dohodak“ postaje „plaća“. Prije zakonske promjene (u socijalizmu), „društveni dogovor o dohotku ima najvažniji zadatak da štiti akumulaciju društvenih sredstava. Tko efikasnije troši društvena sredstva, a to znači, više izdvaja za akumulaciju, može isplatiti i više osobne dohotke.“ U kapitalizmu, „kolektivni ugovor [...] štiti cijenu rada. Poduzeće je obavezno isplatiti najniže plaće po tarifnim stavovima bez obzira na poslovanje poduzeća.“

Poduzeće

Socijalističko je poduzeće samoupravna interesna zajednica proizvodnih pogona te razvojnih i administrativnih odjela koja ima svojstvo pravne osobe i sve osnovne odluke donosi autonomno. Ta tri svojstva čine poduzeće osnovnim privrednim subjektom.

Politički sistem SFRJ

Funkcije vlasti i upravljanja u SFRJ odvijaju se kroz:

- neposredno odlučivanje u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim zajednicama i mjesnim zajednicama,
- samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje,

- delegatski sistem u skupštinama DPZ-a i njima odgovornim organima.

Radna organizacija (RO)

Samostalna samoupravna organizacija radnika, sastavljena od više OOUR-a. Unutar OOUR-a radnici neposredno sudjeluju u radničkim zborovima i na referendumima, a ukoliko RO ima više od 30 članova bira se i radnički savjet.

Radna zajednica (RZ)

Oblik samoupravnoga organiziranja u zajednicama gdje se obavljaju administrativni poslovi od interesa za više OOUR-a u sastavu RO-a ili više RO-a u sastavu SOUR-a.

Radnički savjet (RS)

Sastavljen je od delegata radnika svih dijelova radnoga procesa osnovne organizacije. Delegati su izabrani neposrednim tajnim glasanjem. Sastav RS-a mora odgovarati socijalnom sastavu radnika (neposredni proizvođači, ostali). RS odlučuje o statutu i drugim aktima, donosi plan organizacije, poslovnu politiku, imenuje i razrješuje poslovni organ, utvrđuje završni račun. Sredinom 1989., stupanjem na snagu Zakona o poduzećima radničkim savjetima ostaje tek mogućnost razrješenja poslovnoga organa sukladno godišnjim rezultatima.

Raspodjela (dohotka)

Primarna raspodjela odnosi se na tržišnu razmjenu, a sekundarna je ona koja se vrši nakon tržišne razmjene. Raspoređivanje dohotka i sredstava za osobne dohotke vrši se na temelju društvenoga dogovora i samoupravnih sporazuma. Tako se utvrđuju odnosi u raspodjeli između neposrednih proizvođača, RO-a i DPZ-a. Sekundarnom raspodjelom oduzima se dio dohotka RO-a (kroz različite doprinose, poreze, kamate itd.) u korist društvene zajednice. U raspodjeli je ključan odnos između poduzeća („privrede“) i društvene zajednice (općih i zajedničkih društvenih potreba). O raspodjeli dohotka, suglasno načelu raspodjele prema radu, odlučuju radni ljudi koji stvaraju dohodak, u skladu s međusobnom odgovornošću i solidarnošću.

Regres

Naknada radniku za (plaćeni) godišnji odmor.

Režija

Zajednički naziv za radnike čija plaća ne ovisi o produktivnosti mjerljivom u radnim satima, radnike koji obavljaju administrativne poslove od interesa RO-a, radnike koji nisu izravno uključeni u stvaranje proizvoda. U pojednostavljenoj podjeli, za proizvodne radnike jasan je sustav kvantifikacije rada (kontrolom procesa proizvodnje) i valorizacije rezultata rada (formiranjem cijena na tržištu), dok za „režiju“ to ne vrijedi. Troškovima režije

stoga se nazivaju troškovi koji nisu uloženi u stvaranje proizvoda, nego kako bi se proizvodnja uopće mogla odvijati.

Podjela koja eskalira između „proizvodnih radnika“ i „režije“ uslijed ekonomske krize vezana je uz uvjerenje da režija, budući da svoj rad ne valorizira na tržištu, ne podnosi u dovoljnoj mjeri teret krize.

Samoupravljanje

Način na koji udruženi proizvođači ovladavaju procesom društvene reprodukcije i ostvaruju kontrolu nad sveukupnošću društvenih kretanja. Kao oblik nestranačke demokracije, samoupravljanje je zamišljeno kao put k demokratskom upravljanju društvom i „odumiranju države“. Samoupravljanje u SFRJ počivalo je na konceptima društvenoga vlasništva i udruženoga rada, a realiziralo se kroz razgranat sustav samoupravnih institucija koje su za cilj imale zajedničko odlučivanje o radu, uvjetima i rezultatima rada te o zajedničkim društvenim interesima. Iako su radnički savjeti postojali od 1949., za početak jugoslavenskoga samoupravljanja uzima se 1950. godina kada je donesen Zakon o radničkom samoupravljanju („Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“).

Samoupravna interesna zajednica (SIZ)

Na principima uzajamnosti i solidarnosti radnici dio zajedničkih potreba u oblasti zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite i kulture ostvaruju kroz SIZ. Radi zadovoljavanja svojih potreba i interesa u samoupravnim interesnim zajednicama, radni ljudi plaćaju doprinose ovim zajednicama iz svojih dohodaka i iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada. Prava, obaveze i odgovornosti u SIZ-u određuju se samoupravnim sporazumom.

Kriza koja pogađa poduzeća znači i urušavanje lokalnih sustava SIZ-a. U borovskome slučaju to uključuje gašenje kulturnih sadržaja, nedostatak financija za održavanje zdravstvenoga, obrazovnoga i sustava javnog prijevoza, neadekvatne plaće i štrajkove.

Samoupravni sporazum (SAS) o udruživanju rada i sredstava

Osnovni pravni akt kojim radnici OUR-a uređuju međusobne odnose radi zajedničke proizvodnje i zajedničkoga prihoda udruživanjem sredstava i rada. Između ostaloga, ovim se sporazumom uređuju: predmet zajedničkoga poslovanja, uvjeti rada i nastupanja na tržištu, način snošenja rizika, način ostvarivanja solidarnosti, oblici međusobne odgovornosti, način rješavanja sporova, te raspoređivanje zajedničkog dohotka. Samoupravni sporazum donose radnici u samoupravnim organima, a potvrđuju ga referendumom.

Samoupravni sudovi

Imaju zadatak rješavati sporove do kojih dolazi u društvenim odnosima, ako se spor ne može riješiti usuglašavanjem „samoupravnih subjekata“. Ovdje

važnu ulogu igraju sudovi udruženog rada, koji rješavaju sporove vezane za: osnivanje OOUR-a, određivanje prava i obaveza njihovih osnivača, pitanja raspodjele dohotka, interpretacije i raskida samoupravnih sporazuma, kao i sporove oko izbora i razrješenja poslovnih organa. Glavni im je zadatak zaštita prava radnika. Postupak pred samoupravnim sudom mogu pokrenuti RO-i, društveni pravobranitelj samoupravljanja, sindikat i organi DPZ-a.

Složena organizacija udruženog rada (SOUR)

Organizacija radnika sastavljena od više RO-a.

Složeno poduzeće (SP)

Prema Zakonu o poduzećima donesenom u prosincu 1988. svi se SOUR-i reorganiziraju u složena poduzeća. SP se sastoji od samostalnih poduzeća i nekih zajedničkih službi. Sva poduzeća unutar SP-a imaju vlastite završne račune te su dužna međusobno poslovati u skladu s tržišnim pravilima.

Kombinat kao integrirani sustav poslovanja preobrazbom u SP prestaje postojati. Osim otvaranja zasebnih računa, to znači i podjelu imovine. Također, zahvaljujući reorganizaciji bivša interna dugovanja postaju dugovanja između pojedinih poduzeća.

Stimulacija

Ima tri značenja: poticanje na rad, nagrađivanje za zalaganje na radu, dio sredstava za OD. U trećemu, najčešćem značenju, to je onaj dio dohotka koji se raspoređuje ovisno o tome koliko je radnik doprinio proizvodnji ili obavljanju poslova u OUR-u.

Uskraćivanje ili neisplata stimulacija javlja se kao povod štrajkovima u Borovu. S obzirom na to da su plaće u obućarskoj industriji bile među najnižima u Republici, stimulacije su imale veliko značenje za povećanje OD-a, posebno u uvjetima krize.

Zakon o udruženom radu (ZUR) i „ourizacija“

ZUR (1976.) je jedinstveno poduzeće razbio na poslovno-financijski samostalne dijelove – osnovne organizacije udruženog rada ili OOUR-e. OOUR-i dobivaju svoja sredstva i svoje žiro-račune. Na taj je način jedinstveni poslovni sistem transformiran u neku vrstu konfederacije suverenih privrednih subjekata.

Donošenje ZUR-a pravdano je kao korak u razvoju samoupravnih odnosa, decentralizaciji i odumiranju države, a kritizirano kao korak k fragmentaciji i birokratizaciji jugoslavenskoga društva.

Zbor radnika

Zbor radnika oblik je neposrednoga odlučivanja radnika u RZ-u ili OUR-u. Kako bi odluke zbora radnika bile važeće, potrebno je da se za njih izjasni natpolovična većina ukupnoga broja radnika OUR-a ili RZ-a. Na zboru radnika donose se samoupravni opći akti.

Zahvale

Naročito zahvaljujemo radnicama i radnicima Borova koji su kroz intervjue s nama podijelili svoje iskustvo rada u kombinatu. Ivan Hubalek i Ivica Žabić s nama su nesebično podijelili svoje ogromno znanje i arhivski materijal o Borovu, zbog čega smo im neizmjereno zahvalni. Posebno smo zahvalni suradnicima bez kojih naše istraživanje ne bi bilo moguće, Ivi Zenzerović Šloser i Jovici Lončaru, kao i Centru za mirovne studije i Bazi za radničku inicijativu i demokratizaciju na organizacijskoj i drugoj podršci. Veliko hvala recenzentima knjige, Nebojši Blanuši i Branimiru Jankoviću.

Zahvalu želimo uputiti onima koji su na različite načine doprinijeli nastanku ove knjige. To su (abecednim redom): Arhiv radničkih borbi (BRID), Anita Buhin, Katerina Duda, Sanja Kovačević, Mateja Kuka, Vesna Lalić, Igor Livada, Božidar Markotić, Barbara Majnarić, Martina Nekić, Anica Panenić (Borovo d.d.), Mario Reljanović, Mirna Rul, studenti/ce Mirovnih studija, generacija 2013./2014., 2014./2015. i 2015./2016., Branimir Šloser, Tomislav Špoljarić.

Naravno, za sve tvrdnje i zaključke iznesene u knjizi odgovorni su isključivo autori/ce. Svima koje smo nehotice zaboravili spomenuti, a pomogli su nam u nekom trenutku: hvala.

Bilješke

UVOD

¹ Vidi Bieber 2014: 2; Dragović-Soso 2008: 29.

² Kardov 2006: 65-66.

1

¹ Startas – The History, <http://www.startas-shoes.com/en/content/7-history>; Reklama za Startas iz 1987., https://www.youtube.com/watch?v=5kqD_aEEMts; Branimir Bradarić, „Akcija Borova i hrvatskih gradova: Jer volim Vukovar“, *Večernji list* 17. 11. 2014., <https://www.vecernji.hr/vijesti/akcija-borova-i-hrvatskih-gradova-jer-volim-vukovar-973972>.

² Kardov 2002: 101.

³ Zovak 2017: 148.

⁴ Hrelja i Kaminski 1971: 61.

⁵ „Mi i BATA“, *Saradnik* br. 2/3, god. II., 28. 3. 1935.

⁶ Hrelja i Kaminski 1971: 80.

⁷ „200 najvećih“, *Ekonomska politika*, specijalno izdanje, 1985.

⁸ Hrelja i Kaminski 1971: 87.

⁹ Prema: Ivica Žabić, „Izgrađeno najviše stanova“, *Borovo* 2852, 7. 9. 1984., 7.

¹⁰ *Borovo* 1932, 14. 1. 1966., 3; „Kažiprst umjesto abecede“, *Borovo* 1932, 14. 1. 1966., 5.

¹¹ Jovanov 1983: 190.

¹² Kardov 2002: 107.

2

¹ Woodward 1995: xiii.

² Vidi Musić 2016b.

³ Za relevantne radove na ovu temu usp. Vladislavljević 2008, Archer 2019, Musić 2019.

⁴ „Svijet gume: ‘Pirelli’ otpušta 1.500 radnika“, *Borovo* 2717, 8. 1. 1982., 9.

⁵ „Umjesto novca, sve češće ‘trampa’“, *Borovo* 2833, 6. 4. 1984., 1.

⁶ „Bitno je, da se samoupravljanje više ne može shvatiti jednostrano“, *Borovo* 2921, 7. 2. 1986., 3.

⁷ Duda 2010: 116.

⁸ „Nema više mjesta komotnom ponašanju“, *Borovo* 2852, 7. 9. 1984., 2; „Živjeti od plaće“, *Borovo* 2970, 13. 2. 1987., 9; „Neopravdana bolovanja ugrožavaju proizvodnju“, *Borovo* 2853, 21. 9. 1984., 2.

⁹ „Bitno je, da se samoupravljanje više ne može shvatiti jednostrano“, *Borovo* 2921, 7. 2. 1986., 3; „Do pravične odluke – časno i teško“, *Borovo* 2846, 6. 7. 1984., 3; „Da li je opoziv – kazna“, *Borovo* 2843, 15. 6. 1984., 4; „Osnovno pitanje, doskočiti neradniku“, *Borovo* 2857, 19. 10. 1984., 2; „Dosta zamjerki dosadašnjem radu“, *Borovo* 2856, 12. 10. 1984.

¹⁰ „Uspješno u 1985., s optimizmom u 1986. godinu“, *Borovo* 2916, 1. 1. 1986., 2.

¹¹ *Borovo* 2992, 21. 8. 1987.

¹² „Povodom obustave rada“, *Borovo*, izvanredni broj, 24. 8. 1987., 1; „Borovo od srijede do ponedjeljka“, *Borovo* 2993, 24. 8. 1987., 3.

¹³ „Do federacije“, *Borovo*, izvanredni broj, 24. 8. 1987., 2.

¹⁴ „Bez države nema nade“, 8 *Novosti*, 3. 12. 1987.

¹⁵ „Štrajk radnika prve i druge smjene“, *Borovo* 3037, 6. 7. 1988., 3.

¹⁶ „Radnička nezadovoljstva“, *Borovo* 3040, 12. 8. 1988., 2.

¹⁷ „Usijanje na plus četrdeset“, *Vjesnik* 14660, 10. 7. 1988., 5.

¹⁸ „Borovski radnici pred Skupštinom SFRJ“, *Glas Slavonije* 13248, 7. 7. 1988., 1

¹⁹ „Usijanje na plus četrdeset“, *Vjesnik* 14660, 10. 7. 1988., 5.

²⁰ „Borovo u skupštini – Vartilen u Saboru“, *Vjesnik* 14657, 7. 7. 1988., 1, 4.

3

- ¹ „Za tržišnu ekonomiju“, *Borovo* 3096, 22. 9. 1989., 1; „Ključno pitanje je u organizaciju 'Borova' unijeti elemente rizika, samostalnosti i pune odgovornosti“, *Borovo* 3046, 23. 9. 1988., 3; „Promjene – velik izazov sindikata“, *Borovo* 3057, 9. 12. 1988., 1.
- ² „Kako i na koji način pomoći Borovu?“, *Borovo* 3064, 20. 1. 1989., 6; „Tržište ne sputava samoupravljanje“, *Borovo* 3101, 7. 10. 1989., 2.
- ³ „Valjda će biti bolje“, *Borovo* 3016, 19. 2. 1988., 7.
- ⁴ „Nije nama ništa bolje“, *Borovo* 3050, 21. 10. 1988., 7; „Nismo mi režija“, *Borovo* 3047, 30. 9. 1988., 7.
- ⁵ „Iskorištenost VSS kadra“, *Borovo* 3046, 23. 9. 1988., 8.
- ⁶ Mirko Sajler, „Ima li nade za novo rađanje Borova“, *Vjesnik*, 3. 7. 1988.
- ⁷ „Znanje pred ispitom dostojanstva“, *Borovo* 3045, 16. 9. 1988., 4; „Najprije selekcija među stručnjacima“, *Borovo* 3046, 23. 9. 1988., 6; „Inženjeri na pragu izdržljivosti“, *Borovo* 3045, 16. 9. 1988., 3; „Raspodjela osobnih dohodaka po kategorijama zaposlenih u kombinatu“, *Borovo* 3051, 28. 10. 1988., 8.
- ⁸ „Sjekač na prvom mjestu“, *Borovo* 3093, 1. 9. 1989.
- ⁹ „Hoće li napokon biti bolje?“, *Borovo* 3109, 1. 1. 1990., 14.
- ¹⁰ „Podržavajući kurs reforme...“, *Borovo* 3112, 19. 1. 1990., 2.
- ¹¹ Dušan Sekulić, „I hodati i skakati“, *Danas* 412, 9. 1. 1990., 7
- ¹² Vidi Klein 2007: 148-154, Sachs 1995: 268, Murrell 1993: 113-115.
- ¹³ „Organizacija poslovnog sistema Borovo“, *Borovo* 3124, 13. 4. 1990., 8; „Svakidašnje teme“, *Borovo* 3123, 6. 4. 1990., 5; „Kome je koliko pripalo“, *Borovo* 3116, 16. 2. 1990., 6.
- ¹⁴ „Nikom prioritet – posao na prvom mjestu“, *Borovo* 3109, 1. 1. 1990., 7.
- ¹⁵ Ljerka Milković, „Pazite na rokove“, *Sindikalna javnost* 1, 7. 5. 1990., 19; Ivan Jakopović, „Lažirani stečajevi“, *Sindikalna javnost* 12, 23. 7. 1990., 21; „Ritam stečaja“, *Sindikalna javnost* 18. 2. 1991., 9; Ljerka Milković, „Mrtvima ni stečaj ne pomaže“, *Sindikalna javnost* 9 18. 2. 1991., 5; „Struka, strani jezici i kompjutori“, *Sindikalna javnost* 9 12, 11. 3. 1991., 8-9.
- ¹⁶ World Bank 1991: xi.
- ¹⁷ „Što radnicima donose sindikalne novine“, *Borovo* 3116, 16. 2. 1990., 5.
- ¹⁸ „Nabubrio republički budžet“, *Novi list* 106, XLIV, 16. 4. 1990., 5.
- ¹⁹ Nataša Kraljević i Zorica Stanivuković, „Stečajevi haraju Zagrebom“, *Vjesnik* 15346, 11. 6. 1990., 3.
- ²⁰ „Tomaš Bata u 'Borovu'“, *Borovo* 3092, 25. 8. 1989., 1, 4; „Vrijeme našeg otrežnjenja“, *Borovo* 3093, 1. 9. 1989., 4.

- ²¹ „Dva mjeseca stajanja“, *Borovo* 3164, 1. 3. 1991., 4.
- ²² „Sanacioni program pred raspravom – koliko možemo sami“, *Borovo* 3015, 12. 2. 1988., 1.
- ²³ „Nezadovoljstvo isplatama“, *Borovo* 3146, 12. 10. 1990., 1.
- ²⁴ „Lokalna novinarska muka“, *Borovo* 3107, 15. 12. 1989., 4.
- ²⁵ „U znaku neizvjesnosti i nade“, *Borovo* 3126, 27. 4. 1990., 5.

4

- ¹ *Borovo* 3113, 26. 1. 1990., 11; „Pisma čitalaca“, *Borovo* 3149, 2. 11. 1990., 7; *Borovo* 3158, 18. 1. 1991., 6; „Plaćanje mjesec za mjesec“, *Borovo* 3154, 7. 12. 1990., 4; „Ne za svu djecu“, *Borovo* 3155, 14. 12. 1990., 4.
- ² „Pet stuba do burze rada“, *Vjesnik* 15342, 7. 6. 1990., 3.
- ³ Knežević 2015: 60, 75.
- ⁴ 11. kongres SKH, 18-19, 21, 44-45.
- ⁵ Vidi Pauković 2008.
- ⁶ Žarko Puhovski, „Izbor među smušenim opcijama“, *Radničke novine* 1, 7. 5. 1990., 3.
- ⁷ Željko Maljevac, „Da Ivica i Jovica ne žive u strahu“, *Jedinstvo* 2138, XLVI, 28. 6. 1990., 2.
- ⁸ Rupiće 2007, Knjiga 2: 21.
- ⁹ Rupiće 2007, Knjiga 2: 22.
- ¹⁰ „Očuvati stabilnu političku klimu“, *Borovo* 3116, 16. 2. 1990., 2; „Stavovi CK SKH povodom 14. izvanrednog kongresa SKJ – onakvi kakvi su napisani – nisu prihvaćeni“, *Vukovarske novine* 5, XXXIX, 10. 2. 1990., 1, 3; „Traže miting za jedinstvenu Jugoslaviju“, *Vukovarske novine* 5, XXXIX, 10. 2. 1990., 2; „Konferencija Socijalističkog saveza općine Vukovar odlučuje o mitingu“, *Vukovarske novine* 6, XXXIX, 17. 2. 1990., 1, 3.
- ¹¹ „Za jedinstven SKJ kao reformiranu političku partiju“, *Vukovarske novine* 9, XXXIX, 10. 3. 1990., 1, 2.
- ¹² „Završeni izbori“, *Borovo* 3128, 11. 5. 1990., 1, 2; „Inž. Slavko Dokmanović – predsjednik SO Vukovar“, *Vukovarske novine* 20, XXXIX, 2. 6. 1990., 1.
- ¹³ Gagnon 2004: 136.
- ¹⁴ „Biseri“, *Borovo* 3156, 1. 1. 1991., 8; „Pet stuba do burze rada“, *Vjesnik* 15342, 7. 6. 1990., 3; „Stečajevi haraju Zagrebom“, *Vjesnik* 15346, 11. 6. 1990.; Ljubinka Marković, „Radnička jesen na ulicama“, *Vjesnik* 15429, 2. 9. 1990., 9.

- ¹⁵ Srđan Španović, Ratko Bošković, „Hrvatska pred stečajem“, *Danas* 459, 27. 11. 1990., 7-11; Karmelo Vlahov, „Sapunjanje daske“, *Sindikalna javnost* 11, 16. 7. 1990., 3; D. Ogurlić, „Hrvatska plaća danak lažnog socijalnog mira“, *Novi list* 20, XLV, 22. 1. 1991., 4.
- ¹⁶ „Zanemarena upozorenja sindikata“, *Borovo* 3138, 17. 8. 1990., 3; „Iza štrajka stoji Tuđman“, *Politika* 23. 6. 1990., 9; „Nesporazumi oko isplate koeficijenata“, „Koeficijent i obustave“, *Borovo* 3127, 4. 5. 1990., 1, 5; „Štrajk zbog koeficijenata“, *Borovo* 3134, 22. 6. 1990., 2; „Nastavljen rad“, *Borovo* 3135, 28. 6. 1990., 1; „Sjednica sa političkim prizvukom“, *Borovo* 3135, 28. 6. 1990., 4; „Informacija o izvršenim kontrolama u SP Borovo“, *Borovo* 3144, 28. 9. 1990., 5, 6; „Nalaz SDK ide u postupak“, „Prihvaćen izvještaj“, *Borovo* 3145, 5. 10. 1990., 1, 5; P. Brozović, „Dan odluke“, *Glas Slavonije* 25. 6. 1990., 14; „Dio ljudi želi raditi“, *Borovo* 3135, 28. 6. 1990., 4; „Prihvaćena procjena povoda i posljedica štrajka“, *Borovo* 3138, 17. 8. 1990., 7; „Borovo“, *Borovo* 3135, 28. 6. 1990., 2. Dio obraćanja Blage Zadre radnicima Borova za vrijeme Junskoga štrajka može se pronaći u epizodi serijala *Heroji Vukovara* posvećenoj Zadri.
- ¹⁷ „Informacija o izvršenim kontrolama u SP Borovo“, *Borovo* 3144, 28. 9. 1990., 5, 6; „Nalaz SDK ide u postupak“, „Prihvaćen izvještaj“, *Borovo* 3145, 5. 10. 1990., 1, 5.
- ¹⁸ Vidi Lazić 1991.
- ¹⁹ Svi podaci o rezultatima izbora 1990. navedeni su prema Grdešić i dr. 1991.
- ²⁰ Vidi Stella Bogdanić, „Sabor – model suživota“, *Večernji list* 9665, XXXIV, 17. 7. 1990., 7.
- ²¹ Bojan Nonković, „Milić Bijelić: Uspješna industrija u borbi za opstanak“, *Zarez* XV/373-34, 19. 12. 2013.
- ²² Slavko Marković, „Miraz ‘svilene revolucije‘“, *Sindikalna javnost* 23, 8. 10. 1990., 3. Za „sječu direktora“ vidi npr. „Općinska vlada rastjeruje ‘opću maglu‘“, *Karlovački tjednik* 44, 25. 10. 1990., 4-5; „Markulin lagao, varao i pljačkao radnike“, *Sindikalna javnost* 13, 30. 7. 1990., 2; „Srbi ili Hrvati“, *Sindikalna javnost* 10, 9. 7. 1990., 2; „Lučka jogurt revolucija“, *Sindikalna javnost* 7 18. 6. 1990., 2; „Tko koga melje u ‘Frankcu?’“, *Sindikalna javnost* 7 18. 6. 1990., 16; „Zdravko Egić – autokrat u stisci“, *Vjesnik* 15363, 29. 6. 1990., 5.
- ²³ „HDZ nije nikome neprijatelj“, *Glas Slavonije* 13859, 7. 7. 1990., 12.
- ²⁴ N. Jusup, „Direktor jedva izbjegao vješala“, *Sindikalna javnost* 20, 17. 9. 1990., 2; „Tko dobije, svaka mu čast“, *Slobodna Dalmacija* 14385, 17. 12. 1990., 7; „Antić je morao pasti“, *Sindikalna javnost* 6, 28. 1. 1991., 1.
- ²⁵ Tomo Vičić, „Sveta misa za štrajkače“, *Sindikalna javnost* 20, 17. 9. 1990., 8; Lj. Šainović, „Štrajk ili politički puč“, *Karlovački tjednik* 38, 13. 9. 1990., 9; Pero Mrkalj, „Čija su žrtva karlovački obučari?“, *Sindikalna javnost* 30/31, 26. 11. / 3. 12. 1990., 10; Lj. Šainović, „Radnici podržali sindikat (i rukovodstvo)“, *Karlovački tjednik* 39, 20. 9. 1990., 5; Tomo Vičić, „Moguća sanacija“, *Karlovački tjednik* 48, 22. 11. 1990., 7.
- ²⁶ Pero Mrkalj, „Kvadratura pogleda“, *Karlovački tjednik* 39, 20. 9. 1990., 5; „Kupus i mrkva“, *Slobodna Dalmacija*, XLIII, 14402, 5. 1. 1991., 16.; S. Simić, „Stečaja neće biti (?)“, *Karlovački tjednik* 30, 19. 7. 1990., 3.
- ²⁷ Vidi Mare Bulić Mrkobrad, „Tko tjera Srbe?“, *Sindikalna javnost* 12, 23. 7. 1990., 2.; Mare Bulić Mrkobrad, „Službenim automobilom na miting“, *Sindikalna javnost* 13, 30. 7. 1990., 2; Mare Bulić Mrkobrad, „Pritisci u Virovitići“, *Sindikalna javnost* 23, 8. 10. 1990., 2; Srđan Radulović, „TVIK

bez glavne 'vide', *Slobodna Dalmacija* XLVII, 14384, 16. 12. 1990., 4; Pero Mrkalj, „Radnici vjeruju stranci svih Hrvata“, *Sindikalna javnost* 11, 16. 6. 1990., 2.

5

¹ N. Jusup, „Otkaz radnicima ili 'režiserima'?“, *Sindikalna javnost* 17, 20. 8. 1990., 1.

² Vidi Petrović 1997.

³ Đ. G., „Štrajk metalaca“, *Jedinstvo* 2133, XLVI, 24. 5. 1990., 1; „Štrajk – 31. srpnja“, *Slobodna Dalmacija* 14242, XLVIII, 27. 7. 1990., 4; Siniša Pantelić, „Tri varijante spasa“, *Željezarac*, 67, VIII, srpanj-kolovoz 1990., 3; Nesho Djuric, „Yugoslav metal workers stage one-hour warning strike“, *UPI Archives*, 31. 7. 1990.; M. Jerčić, „Željezara čeka SIV“, *Slobodna Dalmacija* 14237, XLVIII, 22. 7. 1990., 6; V. P., „Generalni štrajk metalurga Jugoslavije?“, *Jedinstvo* 2141, XLVI, 19. 7. 1990., 4; V. P., „Div traži rješenja“, *Jedinstvo* 2159, XLVI, 22. 11. 1990., 4.

⁴ „Najavljen opći štrajk“, *Vjesnik* 15383, 18. 7. 1990., 14; Stane Pučko, „Otkazan opći štrajk“, *Vjesnik* 15434, 7. 9. 1990., 18; Vladimir Hamer, „Zenički rudari pred štrajkom?“, *Vjesnik* 15533, 15. 12. 1990., 2; Jovo Paripović, „Dajte nam jogurt“, *Vjesnik* 15505, 17. 11. 1990., 12; „Generalni štrajk 130.000 metalaca“, *Oslobođenje* 15429, 4. 6. 1991., 1.

⁵ Nevenka Petković, „Buntovnici s razlogom“, *Novi list* 321, XLIV, 22. 11. 1990., 14.

⁶ „Jasna pravila igre“, *Radničke novine* 23, 29. 5. 1989., 6-7; „Sindikalna ponuda“, *Borovo* 3114, 2. 2. 1990., 7.

⁷ Stane Pučko, „Traže bar 600 DEM“, *Vjesnik* 15432, 5. 9. 1990., 3; Muharem Durić, „Štrajkom protiv leptir mašine“, *Politika* 27901, 11. 6. 1991., 7; „Došli smo praznih stomaka“, *Oslobođenje* 15438, 13. 6. 1991., 3; D. Pušonjić, „Dosta je nadmudrivanja“, *Borba* 164, 13. 6. 1991., 5; „Gladni, bosí, pa još i neprijatelji“, *Vjesnik* 15607, 2. 3. 1991., 6; „Nemoćni delegati“, *Vjesnik* 19. 1. 1991.

⁸ Vesna Bluml, „Komu će se prikloniti radnici“, *Danas* 459, 4. 12. 1990., 24; „Hrvatska pred stečajem“, *Danas* 458, 27. 11. 1990., 7; Nevenka Petković, „Buntovnici s razlogom“, *Novi list* 321, XLIV, 22. 11. 1990., 14.

⁹ „Ne štrajku metalaca“, *Slobodna Dalmacija* 14369, 1. 12. 1990., 5.

¹⁰ „Nećemo štrajkati“, *Slobodna Dalmacija* 14372, 4. 12. 1990., 5; „Protiv pritiska“, *Slobodna Dalmacija* 14373, 5. 12. 1990., 5; „Zlouporaba posloprimaca“, *Slobodna Dalmacija* 14373, 5. 12. 1990., 5.

¹¹ „Dijelimo radničke strahove“, *Slobodna Dalmacija* 14374, 6. 12. 1990., 5; „Ne štrajku metalaca“, *Slobodna Dalmacija* 14369, 1. 12. 1990., 5; Nevenka Petković, „Štrajk protiv 'mizerije'“, *Novi list* 334, XLIV, 5. 12. 1990., 3.

¹² „S onu stranu ograde“, *Danas* 459, 4. 12. 1990., 23.

¹³ Pero Mrkalj, „Zavađene plave kute!“, *Sindikalna javnost* 4, 14. 1. 1991., 8; Vesna Bluml, „Preko leđa gladnih“, *Danas*, 462, 25. 12. 1990., 30; „Metalci (ni)su štrajkali“, *Slobodna Dalmacija* 14374., 6. 12. 1990., 5.

¹⁴ Vesna Bluml, „Preko leđa gladnih“, *Danas*, 462, 25. 12. 1990., 30; Boško Grbić, Milani Šutalo,

„Ima li nade za metalce“, *Borba* 354, 19. 12. 1990., 5.

¹⁵ „Metalci nisu štrajkali“, *Slobodna Dalmacija* XLVII, 14374, 5. 12. 1990., 5.

¹⁶ Navedeno prema video snimci “ŠTRAJK u PPG-u 1990.” (<http://glinatube.kozmetika.net/play.php?vid=Mdf44KlqM2ImCXRMsanu>)

¹⁷ Nevenka Petković, „Štrajk protiv ‘mizerije‘“, *Novi list* 334, XLIV, 5. 12. 1990., 3; „Malo – teško i izbrojiti“, *Jedinstvo* 2162, XLVI, 13. 12. 1990., 3.

¹⁸ „Promjene u Vladi“, *Glas Slavonije* 13963, 6. 11. 1990., 1; Marinka Daković, „Formula spasa ‘3000x50‘“, *Sindikalna javnost* 32, 10. 12. 1990.

¹⁹ „I dalje silazna linija“, *Borovo* 3170, 12. 4. 1991., 1; „I ovog tjedna u zastoju“, *Borovo* 3167, 22. 3. 1991., 2; „Teže nego ikad“, *Borovo* 3173, 17. 5. 1991., 1; „Poteškoće zbog struje“, *Borovo* 3154, 7. 12. 1990., 3; „Teško naplativa potraživanja“, *Borovo* 3158, 18. 1. 1991., 4; „I ovog tjedna u zastoju“, *Borovo* 3167, 22. 3. 1991., 2; „Dosta radnika na čekanju“, *Borovo* 3164, 1. 3. 1991., 1; „Sa pola kapaciteta“, *Borovo* 3158, 18. 1. 1991., 5; „Radikalke se ne proizvode“, *Borovo* 3160, 1. 2. 1991., 3; „Isplativije stajati“, *Borovo* 3163, 22. 2. 1991., 1.

²⁰ „Plaće“, *Borovo* 3131, 1. 6. 1990., 1; „Biseri“, *Borovo* 3147, 19. 10. 1990., 9.

²¹ M. Č., „Ljevica šuti, a vlakovi prolaze“, *Vukovarske novine* 34, XXXIX, 6. 10. 1990., 2.

²² „Okrenuti se radu za bolje sutra“, *Vukovarske novine* 27, XXXIX, 18. 8. 1990., 2.

²³ Vidi Woodward 1995: 448.

²⁴ „Ne možemo biti ravnodušni prema nezaposlenima“, *Vukovarske novine* 33, XXXIX, 29. 9. 1990., 1; „Da li ponovno u štrajk?“, *Vukovarske novine* 33, XXXIX, 29. 9. 1990., 7; „Zahtjevi u 8 točaka“, *Vukovarske novine* 5, XXXX, 9. 2. 1991., 2; A. Diklić, „SDS ne poštuje dogovore“, *Glas Slavonije* 14038, 5. 2. 1991., 14.

²⁵ P. Ilić, „U službi naroda“, *Glas Slavonije* 13941, XLVII, 11. 10. 1990., 14; „Imenovanja, polaznici tečajja, naoružanje...“, *Vukovarske novine* 35, XXXIX, 13. 10. 1990., 1, 3; „Nepovoljni rezultati poslovanja“, *Borovo* 3152/3153, 23./30. 11. 1990., 1.

²⁶ „Nova godina – na bonove“, *Borovo* 3156, 1. 1. 1991., 10; „Kad nema plaće“, *Borovo* 3158, 18. 1. 1991., 6.

²⁷ „Pred brojnim rokovima“, „Najteže sa ekonomskim viškom“, *Borovo* 3159, 25. 1. 1991., 1, 4; „Čekajući zajam“, *Borovo* 3147, 19. 10. 1990., 2; „Misija međunarodne banke“, „Ako se država najednom povuče, doći će do grabeži društvene imovine“, *Borovo* 3149, 2. 11. 1990., 2; „Prestrukturiranje Borova“, *Borovo* 3170, 12. 4. 1991., 2.

²⁸ Prema video snimci „HDZ G. Bučica 1.4.1990.“ (<https://www.youtube.com/watch?v=WozYlgD-JtY>); *Heroji Vukovara – Blago Zadro*; Ž. M., „Gospodario fondovima“, *Jedinstvo* 2139, XLVI, 5. 7. 1990., 2; Pero Mrkalj, „Zavađene plave kute!“, *Sindikalna javnost* 4, 14. 1. 1991., 8.

²⁹ „Iskazan višak radnika“, „Najteže imena i prezimena“, *Borovo* 3159, 25. 1. 1991., 1, 3, 4; „Traže zajednička rješenja“, „Neophodna kreditna podrška“, *Borovo* 3161, 8. 2. 1991., 1, 3; „Najvažnije preživjeti“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991., 4; „Najava teških vremena“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991., 1; „Višak radnika“, *Borovo* 3151, 16. 11. 1990., 7; „Kako?“, *Borovo* 3166, 15. 3. 1991., 1; „Stručnjaci još uvijek

čekaju“, *Borovo* 3171, 19. 4. 1991., 2.

³⁰ „Apel za miran i spokojan život“, *Vukovarske novine* 9, XXXX, 9. 3. 1991., 3; „Dug za grijanje 4,5 milijuna dinara“, *Vukovarske novine* 9, XXXX, 9. 3. 1991., 1, 3; „Sve veća dugovanja za stanarinu“, *Vukovarske novine* 9, XXXX, 9. 3. 1991., 6.

³¹ „Pred brojnim rokovima“, „Najteže sa ekonomskim viškom“, *Borovo* 3159, 25. 1. 1991., 1, 4; „Tri poduzeća u stečaj“, *Borovo* 3166, 15. 3. 1991., 1.

³² „Pred radnicima nepoznanice“, *Borovo* 3167, 22. 3. 1991., 3.

³³ „POLI – Stečaj izmjenio sliku“, *Borovo* 3176, 21. 6. 1991., 1, 2; „Dio radnika vraćen u hale“, *Borovo* 3171, 19. 4. 1991., 3; „Teških devedeset dana“, *Borovo* 3156, 1. 1. 1991., 1; „Osam puta produktivniji“, „Povratiti izgubljeno povjerenje“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991., 1, 4; „Prestrukturiranje Borova“, *Borovo* 3170, 12. 4. 1991., 2.

³⁴ Dimitrije Boarov, „Rat ili štrajk“, *Danas* 5. 2. 1991., 32-33; Radmila Radić Dudić, „Snaga praznog stomaka“, *Intervju* 26. 4. 1991., 8-9.

³⁵ Pero Mrkalj, „Zavađene plave kute!“, *Sindikalna javnost* 4, 14. 1. 1991., 8.

³⁶ Ž. Pulez, „Stečajem prekinuta agonija...“, *Karlovački tjednik* 24, 13. 6. 1991., 3.

³⁷ Dragica Novak, „Direktorski prosvjed“, *Sindikalna javnost* 17, 15. 4. 1991., 2; Dragica Novak, „Prehrana šptom pade“, *Sindikalna javnost* 23/24, 27. 5. – 3. 6. 1991., 17.

³⁸ Vidi Lorget 2014.

³⁹ „Tuđmanov apel“, *Slobodna Dalmacija* 14523, 7. 5. 1991., 2.

⁴⁰ M. Sajler, „Zbog štrajka – u zatvor“, *Večernji list* 20. 2. 1991.; Manojlo Tomić, „Plitvice između Tuđmana i Miloševića: Kauboji ponovo jašu“, *Neđjelja*, 59, 7. 4. 1991.

⁴¹ „Primali i bonove“, *Borovo* 3169, 5. 4. 1991., 5; S. Drašković, „Od danas sam na čekanju“, *Borovo* 3171, 19. 4. 1991., 4; Branko Mrkušić, „Profesore, nisi sam“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991., 6; M.Č., „Pomućena radost“, *Vukovarske novine* 14, XXXX, 13. 4. 1991., 1; „Sigurnosna situacija ne tri odlaganje prevazilaženja“, *Vukovarske novine* 14, XXXX, 13. 4. 1991., 2.

⁴² „Na rubu strpljenja“, *Borovo* 3170, 12. 4. 1991., 3; „Bez plaće 400 tisuća radnika“, *Slobodna Dalmacija* 14560, 13. 6. 1991., 5; „Uz majski praznik“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991., 2.

⁴³ „Teže nego ikad“, *Borovo* 3173, 17. 5. 1991., 1; „Stanje i dalje vrlo složeno“, *Glas Slavonije* 14109, 6. 5. 1991., 3; B. Petković, „Gradom vladaju naoružani civili“, *Glas Slavonije* 14110, 6. 5. 1991., 3.

⁴⁴ „Lažna dojava o miniranju hotela Dunav“, *Glas Slavonije* 14120, 16. 5. 1991., 9; „Smirivanje situacije“, *Glas Slavonije* 14121, 17. 5. 1991., 27; B. Petković, „Gradom vladaju naoružani civili“, *Glas Slavonije* 14110, 6. 5. 1991., 3; Božidar Markotić, „Barikade i dalje otežavaju život“, *Glas Slavonije* 14110, 6. 5. 1991., 3.

⁴⁵ M. Č., „Malo radnika došlo na posao“, *Glas Slavonije* 14113, 9. 5. 1991., 10; „Ceste bez prepreka“, *Glas Slavonije* 14116, 13. 5. 1991., 19; „Zastoj u Tvornici gumene obuće“, *Glas Slavonije* 14118, 15. 5. 1991., 4; „Pucnji nakon razgovora“, *Glas Slavonije* 14137, 5. 6. 1991., 11.

⁴⁶ „Štrajk zbog plaća“, *Borovo* 3160, 1. 2. 1991., 1; „Podrška gumarskim zahtjevima“, *Borovo* 3160, 1. 2. 1991., 3; „Stoji klinasto remenje“, *Borovo* 3161, 8. 2. 1991., 1.

⁴⁷ „Prijedlog mjera za konsolidaciju poduzeća“, *Vukovarske novine* 23, XXXX, 15. 6. 1991., 1; „Kako na kraj terorizmu?“, *Vukovarske novine* 25, XXXX, 29. 6. 1991., 1; „Tri ključna zadatka“, *Vukovarske novine* 26, XXXX, 6. 7. 1991., 1; Sučić 2011: 35.

⁴⁸ „Tvornička štampa: Između privrede i kulture“, *Borovo* 3176, 14. 6. 1991., 3.

ZAKLJUČNO

¹ Vidi „Srbi ne odustaju od svojih prava“, *Vukovarske novine* 22, XXXIX, 16. 6. 1990., 2; „Nismo pučanstvo ni građani drugog reda“, *Vukovarske novine* 28, XXXIX, 25. 8. 1990., 2; „Solidarnost sa Srbima u drugim dijelovima Republike“, *Vukovarske novine* 34, XXXIX, 6. 10. 1990., 3.

O tvorničkim novinama i tjedniku *Borovo*

¹ „Stečajevi haraju Zagrebom“, *Vjesnik* 11. 6. 1990., 3.

² „Štampa značajnog utjecaja“, *Borovo* 3119, 9. 3. 1990., 2; „Dobro informiran radnik borac za reformu“, *Borovo* 3109, 1. 1. 1990., 2.

³ „Štampa značajnog utjecaja“, *Borovo* 3119, 9. 3. 1990., 2.

⁴ „U sve težoj situaciji“, *Borovo* 3117, 23. 2. 1990., 5; „Vratite nam fotoaparate!“, *Borovo* 3161, 8. 2. 1991., 7; „Strpljivo, bez plaće“, *Borovo* 3132, 8. 6. 1990., 5.

⁵ „Štampa značajnog utjecaja“, „Kult rada i efikasnog poslovanja“, *Borovo* 3119, 9. 3. 1990., 2.

⁶ „Radnicima trebaju novine“, *Borovo* 3147, 19. 10. 1990., 2.

⁷ „Tržišna prinuda: kazna za loše“, *Borovo* 3120, 16. 3. 1990., 4.

⁸ „Mala privreda: Šansa u toleranciji“, *Borovo* 3120, 16. 3. 1990., 7.

⁹ „Tragajući za novim“, *Borovo* 3159, 25. 1. 1991., 6; „Socrealističko odlazi sa scene“, *Borovo* 3162, 15. 2. 1991., 5; „Kako u novim uvjetima?“, *Borovo* 3167, 22. 3. 1991., 4; „Ima li u Fondu novca i za amatere?“, *Borovo* 3172, 26. 4. 1991. 6; „U obruču besparice“, *Borovo* 3174, 7. 6. 1991., 4.

Bibliografija

11. kongres SKH: dokumenti. Zagreb, 11.-13. XII 1989. CK SKH.

A

„Amandmani LIV do LXIII na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske“. *Narodne novine* 7/1990., 17. 2. 1990.

Archer, Rory. 2014. „Social Inequalities and the Study of Yugoslavia’s Dissolution“. U *Debating the End of Yugoslavia*. Ur. Florian Bieber, Armina Galijaš i Rory Archer. Farnham i Burlington: Ashgate. 135-153.

Archer, Rory. 2019. „‘Antibureaucratism’ as a Yugoslav Phenomenon: The View from northwest Croatia“. *Nationalities Papers* (u tisku).

B

Babić, Dragutin. 2010. *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj.: Teorijski aspekti i istraživanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama*. Zagreb: Plejada.

Bačić, Mašenjka. „Kako je pala Slobodna – 1. dio + FOTOGALERIJA“. *Stav!*, 8. 5. 2014., <http://stav.cenzura.hr/kako-je-pala-slobodna-1-dio-fotogalerija>

Bagić, Dragan. 2015. *Sustav industrijskih odnosa u Republici Hrvatskoj: hrvatski sindikati između društvene integracije i tržišnog sukoba*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.

Barać, Mladen. 2010. „Osnovna obilježja i okolnosti demokratizacije društveno-političkog života slavonskobrodske općine tijekom 1990.“ *Scrinia Slavonica* 10. 419-453.

Bata-ville: We are not Afraid of the Future, red. Karen Guthrie, Nina Pope, 2005.

Bavčar, Igor, Srečo Kirn i Bojan Korsika. 1985. *Kapital i rad u SFRJ*. Zagreb:

Centar CK SKH za idejno-teorijski rad Vladimir Bakarić.

Benner, Erica. 1995. *Really Existing Nationalisms: A Post-Communist View from Marx and Engels*. Oxford: Clarendon Press.

Bieber, Florian, Armina Galijaš i Rory Archer (ur.). 2014. *Debating the End of Yugoslavia*, Ashgate, Farnham and Burlington.

Bienvenue à Bataville, red. François Caillat, 2008. <https://www.dailymotion.com/video/x2l59mk>

Bilandžić, Dušan. 1985. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi: 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga.

Biserko, Sonja (ur.). 2007. *Vukovarska tragedija 1991. U mreži propagandnih laži i oružane moći JNA*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Biserko, Sonja. 2002. *Uloga medija u pripremi rata*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Bockman, Johanna. 2011. *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford: Stanford University Press.

Bošković, Blagoje i David Dašić. 1977. *Samoupravljanje u Jugoslaviji: 1950-1976*. Beograd: Privredni pregled.

Bourdieu, Pierre. 2002. „The Forms of Capital“. U *Readings in Economic Sociology*. Ur. Nicole Woolsey Biggart. Blackwell, Oxford: 280-291.

Bradarić, Branimir. „Akcija Borova i hrvatskih gradova: Jer volim Vukovar“. *Večernji list* 17. 11. 2014. <https://www.vecernji.hr/vijesti/akcija-borova-i-hrvatskih-gradova-jer-volim-vukovar-973972>

Brecher, Jeremy. 2014. *Strike!*. Oakland, CA: PM Press.

Brekalo, Miljenko. 2012. „Povijesni prikaz i pravni karakter normativnih akata Republike Srpske Krajine“. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, v. 33, br. 2. 551-572.

Brenner, Robert. 1991. „Economic Backwardness in Eastern Europe in Light of Developments in the West“. U *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics From the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*. Ur. Daniel Chirot. Berkley: University of California Press. 15-52.

Buck-Morss, Susan. 2000. *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge: MIT Press.

Buden, Boris. 2010. „Kada su slobodi bila potrebna deca“. *Sarajevske sveske* 27-28. 119-132.

Buljubašić, Belma. 2014. „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH“. U *Lice i naličje socijalne pravde u Bosni i Hercegovini*. Ur. Svjetlana Nedimović. Sarajevo: Puls demokratije, Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija Mirovna akademija. 12-21.

C

Cazi, Josip. 1955. *Vukovar u klasnoj borbi: od prvih radničkih organizacija do socijalističke revolucije: 1895.-1941*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije, Republičko vijeće za Hrvatsku.

Cazi, Josip. 1957. *Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi, 1860-1880*. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku.

Cazi, Josip. 1958a. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880.-1895.)*. Knjiga 1. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku.

Cazi, Josip. 1958b. *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj: od prvih radničkih društava do osnivanja Socijaldemokratske stranke (1880.-1895.)*. Knjiga 2. Zagreb: Savez sindikata Jugoslavije – Republičko vijeće za Hrvatsku.

Cazi, Josip. 1969. *Jaram i tamnice*. Osijek: Centar za kulturu i umjetnost Božidar Maslarić.

Cazi, Josip. 1980. *Razvoj sindikata u sklopu Ujedinjenog radničkoga sindikalnog saveza Jugoslavije*. Knjiga treća. Zagreb: Radničke novine.

Coricelli, Fabrizio i dr. 1991. *Stabilization programs in Eastern Europe: a comparative analysis of the Polish and Yugoslav programs of 1990 (English)*. Policy, Research, and External Affairs working papers; no. WPS 732. Macroeconomic adjustment and growth. Washington, DC: The World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/772991468759578183/Stabilization-programs-in-Eastern-Europe-a-comparative-analysis-of-the-Polish-and-Yugoslav-programs-of-1990>

Cvek, Sven. 2016. „Shedding Surplus Labor: Fordism, Socialism, and the End of a Workers' State“. *Working Papers in American Studies* 2. 32-43.

Cvek, Sven. 2017. „Class and Culture in Yugoslav Factory Newspapers“. U *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia.: (Post)Socialism and its Other*. Ur. Dijana Jelača, Maša Klanović i Danijela Lugarić. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 101-120.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. 2015. „Jugoslavensko radništvo u tranziciji – Borovo 1989.“. *Politička misao* 52/2. 7-34.

Cvek, Sven, Jasna Račić i Snježana Ivčić. 2016. „Sfera rada u interpretacijama jugoslavenskih sukoba“. U *Interpretacije jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*. Ur. Goran Tepšić, Radmila Nakarada i Nemanja Džuverović. Beograd: Fakultet političkih nauka i Forum Ziviler Friedensdienst. 109-130.

Cvek, Sven, Snježana Ivčić i Jasna Račić. 2019. „Zavađene plave kute: radnički štrajkovi i nacionalizam oko 1990. godine“. U *Devedesete: kratki rezovi*. Ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. (u tisku)

Č

Čorkalo Biruški, Dinka i Dean Ajduković. 2009. „Od dekonstrukcije do rekonstrukcije traumatizirane zajednice: primjer Vukovara“. *Revija za socijalnu politiku*, 16, 1. 1-24.

Ć

Ćosić, Mate. „Zadar u tranziciji: Od grada industrije do grada pizza cut-ova“. *Bilten* 14. 4. 2014., <http://www.bilten.org/?p=440>

D

Darley, Gillian. 2003. *Factory*. London: Reaktion Books.

Davis, Mike. 2015. „Marx's Lost Theory“. *New Left Review* 93. 45-66.

Denning, Michael. 2007. „Representing Global Labor“. *Social Text* (92), 25. 3., 142-143.

Dević, Ana. 2016. „What Nationalism has Buried: Yugoslav Social Scientists on the Crisis, Grassroots Powerlessness and Yugoslavism“. U *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. Ur. Rory Archer, Igor Duda i Paul Stubbs. New York i London: Routledge. 21-37.

Djuric, Nesho. 1990. „Yugoslav metal workers stage one-hour warning strike“. *UPI Archives* 31. 7. 1990.

Dolenec, Danijela. 2014. „Preispitivanje ‘egalitarnog sindroma’ Josipa Županova“. *Politička misao*, 51, 4. 41-64.

Dolenec, Danijela, Karin Doolan i Mislav Žitko. 2015. „Plus ça change: Mapping Conversions in the Croatian Academic Field in the Early 1990s“. U *Universities and Elites in Central, Eastern and South Eastern Europe*. Ur. Florian Bieber i Harald Heppner. Zurich: Lit Verlag. 243-266.

Domladovac, Martina i Lina Gonan. „Veliki štrajkovi strojovođa 1989. i 1990. godine i osnivanje prvih sindikata na željeznicama“. *Radnička prava*, 5. 12. 2016. <http://radnickaprava.org/tekstovi/clanci/martina-domladovac-i-lina-gonan-veliki-strajkovistrojovoda-1989-i-1990-godine-i-osnivanje-prvih-sindikata-na-zeljeznicama>

Dragović-Soso, Jasna, 2008. „Why did Yugoslavia Disintegrate? An Overview of Contending Explanations“. U *State Collapse in South-Eastern Europe: New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*. Ur. Lenard J. Cohen i Jasna Dragovic-Soso. West Lafayette, Indiana: Purdue UP. 1-39.

Duara, Prasenjit, 2002. „Transnationalism and the Challenge to National Histories“. U *Rethinking American History in a Global Age*. Ur. Thomas Bender. Berkeley i Los Angeles: University of California Press. 25-46.

Duda, Dean. 2009. „Tranzicija i ‘problem alata’: bilješke uz lokalno stanje književnog polja“. *Quorum* 25. 409-427.

Duda, Igor. 2010. *Pronađeno blagostanje: svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*. Zagreb: Srednja Europa.

Durgutović, Mevludin. Iskaz, lipanj 2005., Split. <http://www.slobodanpraljak.com/materijali/iskazi/durgutovicmevludin.pdf>

F

Feletar, Dragutin. 1986. „Prinos poznavanju periodizacije i regionalizacije industrije Jugoslavije“. *Geografski glasnik* 48. 85-98.

Ferkiss, Victor. 1979. „Daniel Bell's Concept of Post-Industrial Society: Theory, Myth, and Ideology“. *Political Science Reviewer* 9/1. 61-102.

Flere, Sergej. 1988. „Nacionalna identifikacija i preferirana nacionalna identifikacija kod mladih – pitanje Jugoslovenstva“. *Migracijske i etničke teme* 4/4. 439-453.

Fočo, Salih. 1989. *Štrajk između iluzije i zbilje*. Beograd: Rad.

Franičević, Vojmir. 2002. „Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije“. *Politička misao*, 39, 1. 3-34.

Fraser, Nancy. 1995. „From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age“. *New Left Review* 1/212. 68-93.

G

Gagnon, V. P. 2004. *The Myth of Ethnic War.: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Galović, Krešimir. 2002. „Protiv kiše i blata – Bata!“ *Vijenac* 224, 3. 10. 2002.

Grdešić, Ivan, Mirjana Kasapović, Ivan Šiber i Nenad Zakošek. 1991. *Hrvatska u izborima '90*. Zagreb: Naprijed.

Grdešić, Marko. 2008. „Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labour Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia“. *European Journal of Industrial Relations* (14), 2. 133-151.

Grdešić, Marko. 2013. „Javno mnijenje, radnička klasa i raspad Jugoslavije“. *Revija za sociologiju* 43/2. 159-181.

Grdešić, Marko, 2015. „Class Discourse in Croatia: Where Did It Go? Is It coming Back?“. *East European Politics and Societies and Cultures* 29/3. 663-671.

Gudić, Dražen. 1989. „Borovo na ispitu, Hrvatska drži palce“. *Nedjeljna Dalmacija*, 19. 4. 11.

Gupta, Suman. 2007. *Social Constructionist Identity Politics and Literary Studies*. Houndmills and New York: Palgrave Macmillan.

H

Hall, Stuart. 1988. *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*. London i New York: Verso.

„HDZ G. Bučica 1.4.1990.“ <https://www.youtube.com/watch?v=Wo2YlgD-JtY> (pristup 4. 8. 2017.)

„Heroji Vukovara – Blago Zadro“. <https://www.youtube.com/watch?v=psuYG5pZ75Y> (pristup 5. 12. 2015.)

Horvat, Branko. 1984. *Politička ekonomija socijalizma*. Zagreb: Globus.

Horvat, Branko. 1989. *ABC jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb: Globus.

Höpken, Wolfgang. 1985. „Party Monopoly and Political Change: The League of Communists Since Tito's Death“, u *Yugoslavia in the 1980s*, ur. Pedro Ramet, Boulder: Westview Press. 29-56.

Hrelja, Kemal i Martin Kaminski. 1971. „Borovo“ – jugoslavenski kombinat gume i obuće. Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije.

„Hrvatska demokratska zajednica: Programska deklaracija“. *Naše teme* 3-4, 1990., 699-704.

Hui, Wang. 2009. *The End of the Revolution: China and the Limits of Modernity*. London i New York: Verso.

I

Imširović, Pavluško. 2009. „Povodom dva ‘još živa’ propagandna falsifikata iz 90-tih“. Blog Pavluška Imširovića <https://pavlusko.wordpress.com/2009/08/10/povodom-dva-%e2%80%9ejos-ziva%e2%80%9c-propagandna-falsifikata-iz-90-tih>

Ivanišević, Stjepan, Željko Pavić i Milan Ramljak. 1982. *Samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Ivčić, Snježana, Martina Nekić i Jasna Račić. 2014. „‘Čiji smo mi ovdje u Slavoniji?’ – Štrajk radnika Borova 1988. u kontekstu mjera štednje i uspona nacionalizma u SFRJ“. *Diskrepancija* 19. 6-23.

J

Jakopović, Ivan. 1987. *Obustave rada u prvih devet mjeseci 1987. godine i djelovanje sindikata*. Zagreb: Vijeće Saveza sindikata Hrvatske, Komisija za samoupravljanje i politički sistem.

Jelčić, Dubravko. 1991. *Dnevnik od rujna do rujna 1989-1990*. Zagreb: GZH.

Jambrešić Kirin, Renata i Marina Blagaić. 2013. „The Ambivalence of Socialist Working Women's Heritage: a Case Study of the Jugoplastika Factory“. *Narodna umjetnost*, 50, 1, 40-73.

Jasić, Mirna. 2013. „Drago Kovačević: Devedeset posto vojnika bili su radnici i seljaci“. *Slobodni Filozofski*, 17. 6. 2013., <http://slobodnifilozofski.com/2013/06/drago-kovacevic-devedesetposto-vojnika.html>

Jovanov, Neca. 1979. *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Beograd: Zapis.

Jovanov, Neca. 1983. *Dijagnoza samoupravljanja: 1974-1981*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.

Jovanov, Neca. 1989. *Sukobi: protagonisti latentnih i otvorenih društvenih konflikata*. Nikšić: Univerzitetska riječ.

Jović, Dejan. 2001. „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija“. *Reč* 62 (8), 8-62.

Jović, Dejan. 2010. „Problems of Early Post-Communist Transition Theory: From Transition from to Transition to“. *Politička misao* (47), 5. 44-68.

Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.

K

Karabeg, Omer. „Strah parališe štrajkove“. *Radio Slobodna Evropa*, 6. 6. 2009., https://www.slobodnaevropa.org/a/most_kriza_strajkovi/1748094.html

Karačić, Josip. 1981. *Osnove samoupravljanja : 5. i 6. obrazovno razdoblje*. Centar za dopisno obrazovanje Birotehnika.

Karaman, Igor. 1991. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*. Zagreb: Naprijed.

Kardov, Kruno. 2002. „Od politike razlika do politike prostora: posljedice rata na društveni život u Vukovaru“. *Polemos* 5/1-2. 99-115.

Kardov, Kruno. 2006. „Zapamtite Vukovar: Sjećanje, mjesto i nacionalna tradicija u Hrvatskoj“. U *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Mandić. Zagreb: Alinea. 65-85.

Kardov, Kruno. 2007. „Remember Vukovar: Memory, Sense of Place, and the National Tradition in Croatia“. u *Democratic Transition in Croatia: Value Transformation, Education, and Media*. Ur. Sabrina P. Ramet i Davorka Matić. Texas A&M UP. 63-88.

Kasapović, Mirjana. „Strukturna i dinamička obilježja političkog prostora i izbori“. U Grdešić i dr., 1991. *Hrvatska u izborima '90*. Zagreb: Naprijed, 15-48.

Katunarić, Vjeran. 2013. *Rajska zajednica i društveni pakao – sociološka razmatranja: izbor znanstvenih ogleđa 1982-2011*. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Disput.

Klein, Naomi. 2007. *The shock doctrine: the rise of disaster capitalism*. New York: Metropolitan Books.

Knežević, Domagoj. 2015. *Hrvatska demokratska zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu.

Konovalov, N. 1991. „Yugoslav Industry: Structure, Performance, Conduct“. Aneks 6 u *Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*. World Bank, 26. 6. 1991.

Korać, Vitomir. 1929. *Povjest [sic] radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji: od prvih početaka do ukidanja ovih pokrajina 1922. godine (knjiga 1)*. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju.

Korać, Vitomir. 1933. *Povjest [sic] radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji (knjiga 3)*. Zagreb: Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju.

Koroman, Boris. 2014. *Politička i društvena tranzicija kao tema suvremene hrvatske proze*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zagrebu.

Koroman, Boris. 2016. „Radnički tisak i problemi koncepta samoupravljanja u kulturi u 70-im i 80-im godinama 20. st.“ *Acta Histriae* 24, 3. 615-642.

Kosanović, Saša. „Kako je počeo rat u mom gradu“. *Novosti* 570, 19. 11. 2010. <http://arhiva.portalnovosti.com/2010/11/kako-je-poceo-rat-u-mom-gradu/>

Kraigher, Sergej. 1982. *Kako iz krize*. Zagreb: Globus.

Krleža, Miroslav. 1957. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Zagreb: Zora.

Kuzmanić, Tonči. 1988. *Labinski štrajk: paradigma začetka konca*. Ljubljana: Univerzitetna konferenca ZSMS / Knjižnica revolucionarne teorije.

L

Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.

Lazić, Mladen (ur.). 1991. *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj: sociološki i demografski aspekti*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Lazić, Mladen i Slobodan Cvejić. 2010. „Working Class in Post-Socialist Transformation: Serbia and Croatia Compared“. *Corvinus. – Journal of Sociology and Social Policy* 1/1. 3-29.

Lazić, Mladen. 2011. „Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji“. *Politička misao* 48, 3. 123-144.

Lebowitz, Michael A. 2012. *The Contradictions of "Real Socialism": The Conductor and the Conducted*. New York: Monthly Review Press.

Leutloff-Grandits, Carolin. 2006. *Claiming Ownership in Postwar Croatia: The Dynamics of Property Relations and Ethnic Conflict in the Knin Region*. LIT Verlag Münster.

Lončar, Jovica. 2012. „Kontekst radničkih borbi u Hrvatskoj (1. dio)“, *Zarez* 28. 12. 2012. <http://www.zarez.hr/clanci/kontekst-radnickih-borbi-u-hrvatskoj-1-dio>

Longer, Ivan. 2014. „Lice i naličje: splitski prosvjed pred Banovinom 6.5.1991. godine“. *Stav!* <http://stav.cenzura.hr/lice-i-nalicje-splitski-prosvjed-pred-banovinom-6-5-1991-godine> (pristup 12. 8. 2017.).

Losurdo, Domenico. 2016. *Class Struggle: A Political and Philosophical History*. New York: Palgrave Macmillan.

Lowinger, Jake. 2009. *Economic Reform and the "Double Movement" in Yugoslavia*. Doktorska disertacija. Johns Hopkins University.

Luxemburg, Rosa. 1974. *Izabrani spisi*. Zagreb: Naprijed.

Luxemburg, Rosa. 2008. *Reform or Revolution & The Mass Strike*. (Ur. Helen Scott) Chicago: Haymarket Books.

M

Magaš, Branka. 1989. „Yugoslavia: The Spectre of Balkanization“. *New Left Review* I/174, 3-31.

Magaš, Branka. 1993. *The Destruction of Yugoslavia. Tracking the Break-up 1980-92*. London i New York: Verso.

Malešević, Siniša. 2006. *Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism*. Houndmills i New York: Palgrave Macmillan.

Marijan, Davor. 2016. „Događanja naroda' u Kninu 1989. godine – slom jugoslavenske ustavne konstrukcije u Hrvatskoj“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58. 439-467.

Marijan, Davor. 2017. *Hrvatska 1989.-1992. Rađanje države*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Marinković, Ernest. 2010. „Kristallnacht – Zadar 1991.“ *Novosti* 535, 20. 3. 2010.

Meiksins Wood, Ellen. 1994. „From Opportunity to Imperative: The History of the Market“. *Monthly Review* 46, 3. 14-40.

Meiksins Wood, Ellen. 1995. *Democracy against Capitalism: Renewing Historical Materialism*. Cambridge and New York: Cambridge UP.

Mihaljević, Domagoj. 2014. „The Political Framework of Industrial Meltdown in Croatia, 1990-2013“. *METU Studies in Development* 41. 349-370.

Mirković, Alenka. 1997. *91,6 MHz – Glasom protiv topova*. Zagreb: Algoritam.

Mitrović, B. 1988. „Ponor je iza nas“. *Vjesnik*, 8. 7.

Močnik, Rastko. 2016. *Spisi o suvremenom kapitalizmu*. Zagreb: SNV/Arkzin.

Moran, Marie. 2015. *Identity and Capitalism*. London: Sage.

Mrkalj, Igor. 2015. „Što je socijalizam dao Glini?“. *Novosti*, 14. 4. 2015. <http://www.portalnovosti.com/sto-je-socijalizam-dao-glini>

Munjin, Bojan. 2016. „Priče iz izbjeglištva: Više od tragedije“. *Bilten SNV* 9.

Muñoz Sanz, Víctor. 2015. *Networked Utopia: The Architecture and Urbanism of the Bata Shoe Company Satellite Cities*. Doktorski rad. Universidad Politécnica de Madrid.

Murrell, Peter. 1993. „What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia?“ *Post-Soviet Affairs* 9, 2. 111-40.

Musić, Goran. 2009. „Jugoslovenski radnički pokret 1981-1991.“ U *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Ur. Đorđe Tomić i Petar Atanacković. Novi Sad: Cenzura. 160-168.

Musić, Goran, 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

Musić, Goran. 2016a. *The Self-Managing Factory after Tito. The Crisis of Yugoslav Socialism on the Shop Floor*. Doktorska disertacija. Firenca: European University Institute.

Musić, Goran. 2016b. „They Came as Workers and Returned as Serbs’: The

Role of Rakovica's Blue-Collar Workers in Serbian Social Mobilizations of the late 1980s". U *Social Inequalities and Discontent in Yugoslavia*. Ur. Igor Duda, Paul Stubbs i Rory and Archer. London: Routledge.

Musić, Goran. 2019. „Provincial, Proletarian and Multinational: The Anti-Bureaucratic Revolution in late 1980s Priboj, Serbia“. *Nationalities Papers* (u tisku).

N

Nonković, Bojan. 2013. „Milić Bijelić: Uspješna industrija u borbi za opstanak“. *Zarez XV/373-34*, 19. 12. 2013. <http://radnickaprava.org/tekstovi/intervjui/milic-bijelic-uspjesna-industrija-uborbi-za-opstanak>

Novaković, Nada. 1994. „Dezintegracija jugoslavenskog radništva“. *Filozofija i društvo VI*. 309-323.

Novičić, Nenad. 2014. „Radnička štampa u Srbiji (Jugoslaviji) 1945.-2014. Od agitatorske do korporativne štampe“. *Protiv zaborava*, Centar za kulturnu dekontaminaciju. <http://www.protivzaborava.com/wallpaper/radnicka-stampa-u-srbiji-jugoslaviji-1945-2014>

Novokmet, Filip. 2017. *Between communism and capitalism: essays on the evolution of income and wealth inequality in Eastern Europe 1890-2015 (Czech Republic, Poland, Bulgaria, Croatia, Slovenia, Russia)*. Doktorska disertacija. École des Hautes Études en Sciences Sociales, Pariz.

O

„Odluka o proglašenju Amandmana LXIV. do LXXV. na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske“. *Narodne novine* 31/1990., 28. 7. 1990.

Ost, David. 2015. „Class after Communism: Introduction to the Special Issue“. *East European Politics and Societies and Cultures* 29/3. 543-564.

P

Parun, Vesna. „Čekaj, Borovo, dok im gume crknu“. *Vjesnik* 14673, 23.7.1988., *Panorama subotom* 525, 1.

Parun, Vesna. 1990. *Apokaliptičke basne*. Zagreb: Mladost.

Pauković, Davor. 2005. *Uspon i pad „Republike Srpske Krajine“*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.

Pauković, Davor. 2008. „Posljednji kongres Saveza komunista Jugoslavije: uzroci, tijek i posljedice raspada“. *Suvremene teme* 1, 1. 21-33.

Pauković, Davor. 2008. „Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva“. *Časopis za suvremenu povijest* (40), 1. 13-32.

Pavićević, Mišo i Ivo Kukoč. 1948. „Il piano quinquennale e i compiti educativi e culturali dei sindacati“. Zagreb: Glas rada.

Pavković, Aleksandar. 1997. *The Fragmentation of Yugoslavia: Nationalism and War in the Balkans*. New York: Palgrave Macmillan.

Pavlović, Vukašin. 1988. *Sindikati i štrajkovi*. Beograd: Radnička štampa.

Petak, Zdravko. 2005. „Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije“. U *Dijalog povjesničara-istoričara*. Ur. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung. 57-77.

Petak, Zdravko. 2012. „Ekonomski federalizam u socijalističkoj Jugoslaviji“. *Politička misao* (49), 4. 212-227.

Petranović, Branko. 1988. „Radnički saveti“. *Istorija Jugoslavije, knjiga III, Socijalistička Jugoslavija 1955-1988*. Beograd: Nolit. <http://www.znaci.net/00001/95.htm>

Petrović, Jasna A. 1997. „Srpski režimski sindikati i njihovo djelovanje u Hrvatskoj: Zlorabljeni poslušnici režima ili izviđački odred za promjenu granica“. U Petrović, Jasna A., *Ime solidarnosti – međunarodne sindikalne asocijacije i integracija sindikata srednje i istočne Europe*. Zagreb: Savez samostalnih sindikata Hrvatske. 55-67.

Petrović, Jasna A. 1997. *Ime solidarnosti – međunarodne sindikalne asocijacije i integracija sindikata srednje i istočne Europe*. Zagreb: Savez samostalnih sindikata Hrvatske.

Petrović, Vladimir. 2013. „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića“. *Istorija 20. veka* 2. 183-204.

„Politički pluralizam u Jugoslaviji“. *Naše teme* 3-4, 1990., 516-942.

Protulipac, Armin. 2014. „Privatizacija u Hrvatskoj – tijek, posljedice, mitovi“, *Slobodni Filozofski* 19. 5. 2014. <http://slobodnifilozofski.com/2014/05/armin-protulipac-privatizacija-u.html>

Prica, Ines. 2007. „In Search of Post-Socialist Subject“. *Narodna umjetnost* (44), 1. 163-186.

„Programska deklaracija osnivačke skupštine Hrvatske demokratske zajednice“. *Glasnik HDZ*, god. I, br. 2, kolovoz 1989., 3-6.

Puhovski, Žarko, Ivan Prpić i Dragomir Vojnić (ur.). 1993. *Politics and economics of transition*. Zagreb: Informator.

Puljiz, V., G. Bežovan, T. Matković, Z. Šučar i S. Zrinščak. 2008. *Socijalna politika Hrvatske*. Zagreb: Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu.

R

Račić, Jasna, Snježana Ivčić i Sven Cvek. 2017. „Tržište, država i kraj socijalizma: slučaj Borova“. U *Socijalizam.: izgradnja i razgradnja*. Ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman. Pula i Zagreb: Sveučilište Jurja Dobrile i Srednja Europa. 129-152.

Radaković, Ilija T. *Besmislena Yu-ratovanja 1991-1995, VII Bilješke (1983-1995), O Kninskoj krajini i Tromeđi (1989-1991)*. http://www.znaci.net/00001/23_7_6.htm

Radelić, Zdenko. 1987. „Jedinstveni sindikati Hrvatske (1945-1946)“. *Povijesni prilozi* 6, 6. 61-138.

Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.-1991.: od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest.

Radelić, Zdenko. 2012. *Sindikati i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Ramet, Sabrina P. i Davorka Matić (ur.). 2006. *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj: Transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea.

Rašeta, Zdravko i Paško Pajić. 1986. *Knin i TVIK*. Knin: Mladost.

Rendulić, Nedeljko. 1972. „Utvrdjivanje i raspodjela dohotka u osnovnim organizacijama udruženog rada“, *Politička misao* 9 (2-3), 229-246.

Rioux, Sébastien i Frédéric Guillaume Dufour. 2008. „La sociologie historique de la théorie des relations sociales de propriété“. *Actuel Marx* 43 (1), 126-139.

Roksandić, Drago. 2011. „Srbi u Hrvatskoj (1989–1991): Između lojalnosti, neposlušnosti i pobune“. U *Neposlušnost*. Ur. Snježana Prijčić-Samardžija i Petar Bojanić. Beograd: Narodna biblioteka Srbije. 87-129.

Rupić, Mate (ur.). 2007. *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995.* –

Dokumenti. Knjiga 1. *Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.-1991.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.

Rupić, Mate (ur.). 2007. *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.-1995. – Dokumenti. Knjiga 2. Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (1990.-1991.)*. Zagreb i Slavonski Brod: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata i Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Ružić, Slaven. 2015. „Politički i vojno-sigurnosni aspekt zbivanja u glinskoj općini 1990.-1991. godine“. *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 47. 711-736.

S

Sachs, Jeffrey. 1989. „How Yugoslavia Can Save Itself“. *The Washington Post*, 31. 12. 1989.

Sachs, Jeffrey. 1994. *Shock Therapy in Poland: Perspectives of Five Years. The Tanner Lectures on Human Values. Delivered at University of Utah April 6 and 7, 1994.* <https://tannerlectures.utah.edu>

Sekulić, Duško. 1991. *Strukture na izmaku: klase, sukobi i socijalna mobilnost*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

Sekulić, Duško. 2014. *Identitet i vrijednosti: sociološka studija o hrvatskom društvu*. Zagreb: Politička kultura.

Silver, Beverly J. 2003. *Forces of Labor.: Workers' Movements and Globalization Since 1870*. New York: Cambridge UP.

Sinovčić, Tomislav. 1973. *Ekonomika i organizacija privrednih poduzeća: priručnik za polaganje ispita za kvalificirane i visokokvalificirane radnike*. Zagreb: Narodne novine.

Sorić, Petar. 1981. *Rječnik samoupravljanja*. Zagreb.

Spaskovska, Ljubica. 2014. „The Yugoslav Chronotope: Histories, Memories and the Future of Yugoslav Studies“. U *Debating the End of Yugoslavia*. Ur. Bieber, Florian, Armina Galijaš i Rory Archer. Farnham i Burlington: Ashgate. 241-253.

Stanković, Gordana. 1977. „Samoupravni sudovi i Zakon o udruženom radu“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 17, 337-359.

Stanojević, Miroslav. 2003. „Workers Power in Transition Economies: The Cases of Serbia and Slovenia“. *European Journal of Industrial Relations* (9), 3. 283-301.

Sučić, Stjepan. 2011. „Značaj obrane Vukovara u stvaranju hrvatske države“. *National security and the future* 12, 3. 11-69.

Suvin, Darko. 2014. *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.-72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

Š

„ŠTRAJK u PPG-u 1990.“ (video snimka) <http://glinatube.kozmetika.net/play.php?vid=Mdf44KIqM2ImCXRMsanu> (pristup 16. 7. 2017.).

Štulhofer, Aleksandar. 1999. „Proces privatizacije u Hrvatskoj i hrvatska javnost 1996–1998: Povratak u budućnost“. U *Privatizacija i javnost*. Ur. Drago Čengić i Ivan Rogić. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar. 87-113.

Šturanović, Radoslav i Dušan Josipović. 1974. *Mesna zajednica i delegatski sistem*. Beograd: Radnička štampa.

T

Thompson, E. P. 1978. „Eighteenth-Century English Society: Class Struggle without Class?“. *Social History* 3, 2, 1978. 133-165.

Thompson, Mark. 1992. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. London: Pantheon.

Tomić-Koludrović, Inga i Mirko Petrić. 2014. „Class in Yugoslav Socialism and in the Post-Yugoslav Societies: Toward a Bourdieuan Repositioning of the Issue (Part 1)“. *Revija za sociologiju* 44, 2. 107-137.

Tomičić, Ladislav. 2014. „Kako su uništavana poduzeća u Hrvatskoj: Primjer Česma“. *Stav!*, 26. 4. 2014. <http://stav.cenzura.hr/kako-su-unistavana-poduzeca-u-hrvatskoj-primjer-cesma>

Tutek, Hrvoje. 2017. „Formalistička estetika i nacionalni identitet: Prilog materijalističkoj analizi hrvatske humanistike u tranziciji“. U *Inačice materijalizma. Radovi drugog Okruglog stola Odsjeka za filozofiju*. Ur. Borislav Mikulić i Mislav Žitko. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 60-89.

U

Unkovski-Korica, Vladimir. 2016. *The Economic Struggle for Power in Tito's*

Yugoslavia: From World War II to Non-Alignment. London i New York: I.B. Tauris.

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1974.

V

Vidojević, Zoran. 1993. *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*. Beograd: Radnička štampa.

Višnjić, Miodrag. 1976. *Delegatski sistem*. Beograd: Narodna armija.

Vladislavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution.: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke i New York: Palgrave Macmillan.

Vučetić, Slobodan. 1974. *Delegatski sistem u organizacijama udruženog rada*. Beograd: Radnička štampa.

W

Walton, John i Charles Ragin. 1990. „Global and National Sources of Political Protest. Third World Responses to the Debt Crisis“. *American Sociological Review* 55. 876-890.

Woodward, Susan. 1995. *Socialist unemployment: the political economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Woodward, Susan. 1995. *The Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC: The Brookings Institution.

Woodward, Susan. 2003. „The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia“. *Socialist Register* 39. 73-92.

World Bank. 1991. *Yugoslavia – Industrial restructuring study: overview, issues and strategy for restructuring*. Washington, DC: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/839571468304234506/Yugoslavia-Industrialrestructuring-study-overview-issues-and-strategy-for-restructuring> (pristup 5. 8. 2015.).

Z

Zakon o finansijskom poslovanju, *Službeni list SFRJ* 10, 93, 1989. Beograd.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o poduzećima. *Službeni list SFRJ*, 7. 7. 1989. (45), 40: 1033-1038. Beograd.

Zakon o poduzećima, *Službeni list SFRJ* 31. 12. 1988., 44, 77, 1941-1957. Beograd.

Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća, *Narodne novine* 19, 23. 4. 1991.

Zakon o prisilnoj nagodbi, stečaju i likvidaciji, *Službeni list SFRJ* 84/89.

Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom, *Službeni list SFRJ* 84/89 i 46/90.

Zakon o radnim odnosima, *Narodne novine* 19, 3. 5. 1990.

Zakon o udruženom radu, 1976.

Zovak, Krešimir. 2017. „Teorija i praksa radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji: kritički pogled“. *3K: kapital, klasa, kritika* 4/4. 125-174.

Ž

Žabić, Snežana. 2015. *Broken Records*. Brooklyn, NY: Punctum Books.

Žebec, Ivana. 2008. „Utjecaj češkog kapitala na razvoj Vukovara u razdoblju između dva svjetska rata“. *Društvena istraživanja* 17, 1-2. 101-124.

Živić, Dražen, Ivana Žebec Šilj i Sandra Cvikić (ur.). 2019. *BATA-BOROVO (1931.-2016.) Povijesno naslijeđe i perspektive*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Živković, Andreja. 2013. „Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu“. U *Kriza, odgovori, levica. Prilozi za jedan kritički diskurs*. Ur. Ana Veselinović, Miloš Jadžić i Dušan Maljković. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung. 218-249.

Žuljić, Stanko. 2001. „Regionalno i teritorijalno ustrojstvo Hrvatske u razdoblju između godina 1945.-2000.“ *Ekonomski pregled* 52 (1-2). 3-28.

Žunec, Ozren. 2007. *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra.

Županov, Josip. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.

Županov, Josip. 1985. *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Globus.

Županov, Josip. 2002. *Od „komunističkog pakla“ do „divljeg kapitalizma“*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

O autori(ca)ma

SVEN CVEK (1975.) radi na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Objavio je monografiju *Towering Figures: Reading the 9/11 Archive* (2011.) te suuredio knjigu *Naša priča: 15 godina ATTACK!-a* (2014.).

SNJEŽANA IVČIĆ (1981.) doktorandica je na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu na smjeru Javne politike i razvoj, s posebnim interesom za zdravstvenu politiku.

JASNA RAČIĆ (1989.) koordinira Mirovne studije, program neformalnog obrazovanja. Magistrirala je sociologiju na Hrvatskim studijima.

Autori/ce ove knjige (Grupa Borovo) u periodu 2013. – 2019. radile su na istraživanju „Kontinuitet društvenih sukoba 1987. – 1991.: Borovo“, u suradnji s Centrom za mirovne studije i Bazom za radničku inicijativu i demokratizaciju iz Zagreba.

9 789535 872139